

RESPONS

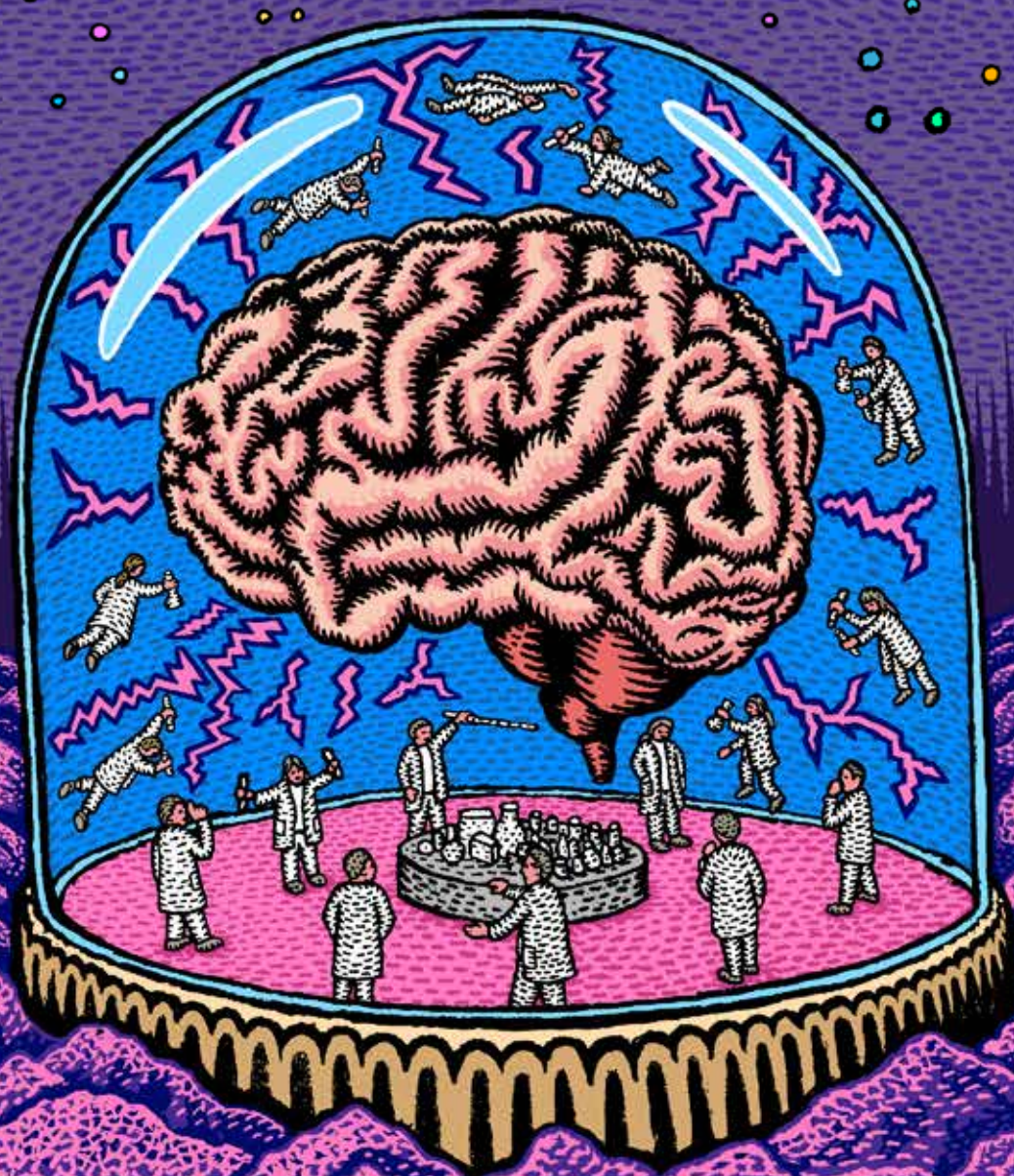
RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 2 · MAJ 2022 · PRIS 89 SEK

I FOKUS

DET MÄNSKLIGA MEDVETANDET

- ILLUSION ELLER DET ENDA VI KAN VARA SÄKRA PÅ?



ISBN 978-91-87175-61-9



9 789187 175619 >



**Stockholms
bokhelg**

**20-22 maj
2022**

Almascenen
**Vetenskap, filosofi
& idédebatt**

**Martin Kragh | Lena Andersson
Johan Heltne | Clara Törnvall
Simon Kyaga | Joel Halldorf
Peter Gärdenfors | Julia Ravanis
Helena Granström | Richard Swartz
Torbjörn Elensky | Göran Greider
Nina Wormbs | Sakine Madon
Andreas Johansson Heinö
Isabelle Ståhl | Åsa Wikforss**

Hela programmet hittar du på fritanke.se

Välkommen till Alma under Stockholms bokhelg.

Under tre dagar kommer du att kunna ta del av samtal i gränslandet mellan vetenskap, filosofi och idédebatt med Sveriges främsta facklitterära författare. Vi dukar också upp bok- och tidskriftsbord! Scenen arrangeras av Fri Tanke i samarbete med tidskrifterna Respons, Forskning & Framsteg och Axess.

Plats: Alma, Nybrogatan 8, Stockholm

RESPONS

ft

fri tanke

Är förmågan till konträr läsning på väg att gå förlorad?

Av Urban Lundberg

EN AV SINA så kallade *Fiktioner* (1944) skriver Jorge Louis Borges om Tlön, en region i det okända landet Uqbar. Det är en märklig plats som endast existerar i obskyra encyklopedier som samlar damm i labyrintiska bibliotek. Det mesta är avigt, tidsuppfattningen, geometrin, astronomin. Urspråket saknar substantiv och byggs upp kring opersonliga verb bestämda av enstaviga suffix eller prefix. Men det gäller bara för den södra hemisfären. I den norra är grundelementet i stället det enstaviga adjektivet. I bägge fallen blir effekten i varje fall märkbart poetisk.

Även Tlön's böcker är annorlunda. De är alla förbundna med varandra eller kan till och med sägas handla om samma sak – med variationer. Filosofiska verk tillämpar en rigorös dialektik: "En bok som inte innehåller en kontrabok anses ofullständig."

Som ofta hos Borges vistas man i en uppdiktad värld som flätas in i vår egen. Och idén om kontraboken, att en bok blir meningsfull först när den angräps från motsatt håll, är faktiskt inte så dum. Vad vore Yvonne Hirdmans *Att lägga livet till rätta* utan Bo Rothsteins *Vad bör staten göra?* Genom konfrontationen klarnar bilden av det svenska välfärdssamhället. Ja, i varje fall i väntan på nästa kontrabok. Stabilare än så blir aldrig den grund på vilken vi bygger våra samhällen.

Men möjligen är förmågan till konträr läsning på väg att gå förlorad. Den kritiska granskningen utförs i allt högre grad av anonyma bedömare i en finfördelad akademisk offentlighet. Systemet må ha sina fördelar inom naturvetenskapen, men inom människovetenskaperna är bilden mer sammansatt. Kunskapen anländer till samhället som

ett insnävat och avrundat helt, färdigförpackad och försedd med de rätta stämplarna. Till sist blir själva läsningen ointressant, reducerad till pressmeddelanden, *abstracts*, "policy briefs" eller populärvetenskapliga sammandrag från avlägsna forskningsfronter. Allt som räknas är resultatet, ungefär som i höjdhopp. Och med ett bra resultat avses då ofta långt ifrån alltid studiens relevans, utan hellre dess publiceringsställe.

Jag är inte först med denna kritik och den ger förstås inte hela bilden. Men frågan om den offentliga kunskapsbildningens framtid bör ställas om och om igen. Exempelvis visade debatten om pandemins hantering att universitetens interna kvalitets-säkring inte räddar oss från vetenskapliga kontroverser.

I stället djupnar motsättningarna när kontrahenterna beväpnar sig med *referee*-granskade studier som inte står i någon som helst förbindelse med varandra och som inte är förankrade i det samhälle som de appliceras på – när det bara finns böcker och inga kontraböcker.

I allt detta förefaller en tvärvetenskaplig recensionstidskrift som *Respons* närmast som en motståndshandling. Om inte annat blir vår blotta existens en påminnelse om betydelsen av allsidig belysning och om vikten av att tillgängliggöra kunskap i stål let för att sprida ut den över en internationell tidskriftsflora, som för de allra flesta torde vara lika oöverskådlig som någonsin Borges labyrintiska bibliotek.

”Den kritiska granskningen utförs i allt högre grad av anonyma bedömare i en finfördelad akademisk offentlighet.”



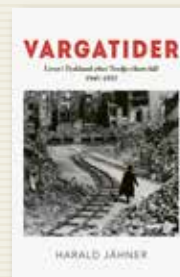

Innehåll

| | | | |
|--|----|--|----|
| Noterat | 6 | Klassikern | |
| Essä: Konstfärdigheter | | Heinrich Heine | |
| Kanon och den estetiska erfarenhetens gåta | | <i>Om religionens och filosofins historia i Tyskland</i> | |
| Av Dan Karlholm | 8 | Recensent Hans Ruin | 32 |
| Replik | 13 | Historia | |
| Magnus Västerbro svarar på Oskar Sjöströms recension av Tyrannens tid | | Harald Jähner | |
| Debatt | 14 | <i>Vargatider – Livet i Tyskland efter Tredje rikets fall 1945–1955</i> | |
| Vem vill leva i och vem vill dö för Norden? av Johan Gärdebo | | Recensent Carl Tham | 36 |
| I fokus: Medvetandets gåta | | Margit Silberstein | |
| Kan den subjektiva upplevelsen någonsin fångas med vetande? | | <i>Förintelsens barn</i> | |
| Av Helena Granström | 17 | Recensent Anders Blomqvist | 38 |
| Politik & samhälle | | Anna-Lena Lodenius | |
| · Halil Karaveli | | <i>En värmländsk Hitler</i> | |
| <i>Fransk klasskamp och demokratins framtid</i> | | <i>– Birger Furugård och de första svenska nazisterna</i> | |
| · Olle Svenning | | Recensent Johan Stenfeldt | 40 |
| <i>Älskar ni mig? – Om Léon Blum</i> | | Bernd Henningsen | |
| Recensent Johannes Heuman | 24 | <i>Die Welt des Nordens</i> | |
| Göran Therborn | | <i>– Zwischen Ragnarök und Wohlfahrtsutopie: Eine kulturhistorische Dekonstruktion</i> | |
| <i>Klass, allianser och välfärdsstat – Analys och teori i arbete 1967–2021</i> | | Recensent Johan Östling | 42 |
| Recensent Mats Benner | 27 | Anna Götlind & Magnus Linnarsson (red.) | |
| Klas-Göran Karlsson | | <i>År – Historiker berättar</i> | |
| <i>Folkmord – Historien om ett brott mot mänskligheten</i> | | Recensent John Björkman | 44 |
| Recensent Klas Åmark | 28 | Simon Ekström & Leos Müller (red.) | |
| Mikael Nygård | | <i>Facing the Sea</i> | |
| <i>Välfärdsstat i förändring – Socialpolitiska reformer i Västeuropa på 2000-talet</i> | | <i>– Essays in Swedish Maritime Studies</i> | |
| Recensent Anders Lindbom | 30 | Recensent Maria Sjöberg | 46 |

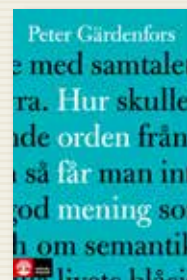
24



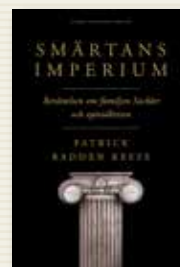
36



48



72



I FOKUS: MEDVETANDETS GÅTA

”Nu som då är forskningens drivande fråga den hur medvetandet kan uppstå ur samspelet mellan icke-medvetna delar – hur ’en rörelse’ hos partiklar som var och en lyder under samma fysikaliska lagar som all annan materia kan bli till ’en känsla’.”

HELENA GRANSTRÖM, S. 17

Filosofi & psykologi

Peter Gärdenfors
Hur orden får mening
Recensent Martin Gustafsson 48

Ole Martin Høystad
Själens historia
– *En resa i vårt götfulla inre*
Recensent Bo Eriksson 50

Friedrich Nietzsche
Samlade skrifter.
Bd 9, Efterlämnade anteckningar
Recensent Fredrik Agell 52

Hans Ruin
I förnuftets skugga
– *Essäer om Nietzsches filosofi*
Recensent Mats Persson 57

Utblick

Andra världskriget som
en kamp mellan imperier
Av Lennart Samuelson 59

Konstverken & medier

Johanna Vernqvist
Poeten Gaspara Stampa – En kvinnas röst
i renässansens kärlekslyrik
Recensent Anna Carlstedt 63

Oscar Jansson
Mönster i grönt – Graham Greene och
1900-talslitteraturens villkor
Recensent Håkan Möller 65

Suzanne Osten
Vem tror hon att hon är, Suzanne Osten?
– *En självbiografi i tre akter*
Recensent Lisa Öberg 67

Naturvetenskap & teknik

Avi Loeb
Utomjordiskt
– *De första tecknen på intelligent liv*
Recensent Bengt Gustafsson 69

Patrick Radden Keefe
Smärtans imperium – Berättelsen om
familjen Sackler och opioidkrisen
Recensent Ingemar Engström 72

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Urban Lundberg,
urban.lundberg@tidskriften-respons.se

Styrelseordförande:
Kay Glans
Övriga styrelsemedlemmar:
Johannes Heuman, Urban Lundberg, Inga Sanner och Jenni Sandström

Redaktionschef:
Jenni Sandström

Senior editor:
Kay Glans

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@flowyinfo.se
Telefon: 08-799 62 48

Respons utkommer med
6 nummer per år.

Tidskriften Respons
St Paulsgatan 13
118 46 Stockholm
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-61-9

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans. Verksamheten stöds av Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Riksbankens Jubileumsfond, Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs Stiftelse, Torsten Söderbergs Stiftelse, Magnus Bergvalls Stiftelse, Kulturrådet samt Lars Salviusföreningen.

Redaktionsråd: Carin Franzén, professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet; Jenni Hjöhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Kanon vilar på en oförståelig grund, men vi slipper den inte

8

► I Respons nya essäserie *Konstfärdigheter* behandlar skribenter från olika akademiska discipliner tendenser i det aktuella konstlivet. I seriens första text utforskar konstvetaren Dan Karlholm ämnet kanon och den estetiska erfarenhetens gåta, med utgångspunkt i ett aktuellt forskningsprojekt.



Noterat

NYTTIGA IDIOTER OCH EKONOMISK EGENNYTTA

Tysklands förbundskansler mellan 2005 och 2021, Angela Merkel, hyllades för inte så länge sedan som "den fria världens försvarare" och hade ett rykte om sig att ha ett bra handlag med Vladimir Putin. I dag ter det sig snarare som att hon genom sitt agerande har underlättat för honom att bedriva sin aggressiva utrikespolitik, ja rentav indirekt uppmuntrat honom. Rysslands krig mot Ukraina har förändrat

”Väljarna skyddades från farhågor och komplicerade ställningstaganden. Idéer och långsiktiga perspektiv kom i skymundan, som till exempel riskerna med att vara så beroende av rysk energi.”

synen på Merkels utrikespolitiska gärning och bedömningen påverkas även av hennes entusiasm för Kina, som hon besökte inte mindre än tretton gånger i egenskap av förbundskansler.

Att en omvärdering av henne var på gång kunde bland annat märkas i Robin Alexanders uppmärksammade bok från förra året, *Machtverfall – Merkels Ende und das Drama der deutschen Politik. Ein Report.*



» God hand med Putin? Eller hand i hand med Putin?

Alexander karakteriserar Merkels regeringsstil som "radikalt reaktiv". Långsiktiga planer tedde sig bara som något som stod i vägen för kortsiktig taktik. Merkel fick smeknamnet "Mutti" och det kan ses som ett uttryck för en infantilisering av det politiska livet i Tyskland, menar Alexander. Väljarna skyddades från farhågor och komplicerade ställningstaganden. Idéer och långsiktiga perspektiv kom i skymundan, som till exempel riskerna med att vara så beroende av rysk energi.

Men det är sannerligen inte bara Merkel som omvärderas i ljuset av Rysslands anfall mot Ukraina, utan en hel generation av tyska politiker. Matthew Karnitschnig, Europakorrespondent för *Politico*, går under rubriken "Putin's useful German idiots" tillrätta med det politiska etablissemangen i Tyskland över hela spektrat. Merkel har utan tvekan den största skulden för att Tyskland gick i Putins fälla; Karnitschnig jämför henne med Storbritanniens premiärminister Neville Chamberlain när det gäller oförmågan att varsebli

uppenbara aggressiva avsikter hos diktatorer. Att Tyskland 2015 gav grönt ljus till gasledningen Nordstream 2 trots Rysslands annektering av Krim var i själva verket en uppmuntran till honom att fortsätta den aggressiva politiken. Men hela den tyska politiska klassen har präglats av arvet från Willy Brandts Ostpolitik och dess strävan att normalisera relationerna till Sovjetunionen/Ryssland samt tron på att man kan förändra auktoritära regimer genom ekonomiskt utbyte, *Wandel durch Handel*, som det heter på tyska, förvandla genom att handla.

Det är inte svårt för Karnitschnig att genom citat belägga hur omfattande naiviteten i relation till Ryssland har varit bland ledande politiker i Tyskland fram till helt nyligen. Som Wolfgang Schäuble, den grå eminensen inom CDU, medgav nyligen: "Jag hade fel, vi hade alla fel." Den tyska helomvändningen sedan kriget i Ukraina, anförd av den nye förbundskanslern, socialdemokraten Olaf Scholz, har karakteriserats som en *Zeitenwende*, en radikal vändpunkt,

ett brott med den pacifistiska mentalitet som länge präglat Tyskland efter andra världskriget. Man skickar nu vapen till Ukraina och ökar anslagen till det egna försvaret stort.

Förvisso är den tyska ekonomin stor nog för att göra landet till en viktig geopolitisk aktör. Dock ska man inte underskatta de politiska och kulturella komplikationerna med en omställning av detta slag, för att inte tala om de ekonomiska kostnaderna för att frigöra sig från beroendet av ryska råvaror (och den kinesiska marknaden). Det handlar inte bara om idioter som är nyttiga för diktatorer, utan också om ekonomisk egen nytta.

Alexander karakteriserar Merkel som den minsta gemensamma nämnaren för ett avpolitiserat, riskaversivt samhälle och dessa egenskaper kommer sannolikt att ha betydelse även i fortsättningen. Karnitschnig å sin sida pekar på att Tyskland i sina allierades ögon kommer att ha en bristande trovärdighet, eftersom den tyska eliten så länge ignorerat varningarna för att underskatta Putin.

Det är naturligtvis inte bara Tyskland som står inför omvälvande omprövningar nu. Uppfattningen att man kan förvandla auktoritära regimer genom ekonomisk interaktion har varit mycket spridd i västvärlden. Nu visar det sig att detta i stället har stärkt dessa regimer och försvagat den liberala demokratins ställning. Det har hänt tidigare i historien att perioder av globalisering har gått tillbaka och det kan mycket väl vara så att vi nu ser slutet på den nuvarande globaliseringsvågen och en uppdelning av världen i block. ■

STORSLAGNA KRIGSFILMER SOM RYSK PROPAGANDA

Tidigt i kriget mellan Ryssland och Ukraina konstaterades att David överglänste Goliat som propagandamakare. Mot en störtflod av blågula rapporter om militära framgångar i kombination med de många ukrainare

”Resultatet är att budskap från sovjettiden går igen.”

som på eget initiativ lade ut värdjanden om stöd och uppbackning på sociala medier, stod sig den ryska propagandan slätt. I andra avseenden har ryska statskontrollerade budskap haft stor genomslagskraft, inte minst på hemmaplan. Till de allra framgångsrikaste hör en lång rad storslagna krigsfilmer från det senaste dryga årtiondet med handlingen förlagd till åren 1941–45.

I en rik flora av hjälteberättelser från det stora fosterländska kriget är den om generalmajor Ivan Panfilovs 28 gardessoldater vanligt förekommande. De befann sig i mitten av november 1941 i ett hopplöst numerärt underläge, men kämpade till sista man och lyckades genom sitt

motstånd sakta ned det tyska avancemanget mot Moskva. Alla soldater tilldelades postumt hedersbetygelsen Sovjetunionens hjälte.

När händelsen filmatiserades i mitten av 2010-talet var det i en påkostad men välbekant version. Mot slutet av *Panfilov's 28 Men* glider kameran från soldaterna på slagfältet till monumentet vid Dubosekovo, invigt 1975 till minne av deras heroiska motstånd. De sex soldaterna i övernaturlig storlek från Sovjet-tiden förmedlade således i grund och botten samma innebörd som filmen, producerad drygt 40 år senare.

En förklaring står att finna i att minnet av det stora fosterländska kriget snart efter 1945 blev en grundpelare i sovjetisk minnespolitik och det kom med tiden att överskugga firandet av oktoberrevolutionen. Under glasnost- och perestrojkaåren framfördes kritik mot att de sovjetiska maktbarnerna hade agerat på ett respektlöst sätt när de mot givna löften struntat i att eftersöka försvunna sovjetiska soldaters kvarlevor. Sådana invändningar tonade dock snart bort. Någon rysk motsvarighet till 1945 års tyska ambition att göra en nystart, bland annat genom en uppgörelse med den gamla regimen, ägde aldrig rum.

Resultatet är att budskap från sovjettiden går igen. Fosterlandet lever under ett ständigt hot från makter i Väst, vilket kräver uppoffringar för att garantera nationens fortlevnad. Få genrer



Lyssnar folk på politiker? Ibland, i alla fall, helt klart. Denna förskönande omskrivning har sipprat ner i folkdjupet och dyker nu upp på de mest oväntade ställen. Kylanläggningar som inte fungerar kan också beskrivas som utmaningar, som vi noterade i en Coop-butik nyligen. För vänner av klarspråk är förstas denna utveckling en utmaning. Den skapar ett helt sortiment av problem som kan göra samhället minst sagt kylslaget. ■

kan förmedla denna tankegång lika effektivt som krigsfilmen. Sammanhållningen mellan olika etniska grupper är ett villkor för framgång på slagfältet, liksom soldaternas övertygelse om att de kämpar och dör för den enda rätta saken.

Den sovjetisk-ryska kontinuiteten illustreras med all önskvärd tydlighet av berättelsen om Panfilovs hjältemodiga soldater. Redan ett par år efter krigsslutet ifrågasattes sanningshalten i historien. En av de förmodat stupade, Ivan Dobrobabin, återfanns 1947 i livet. Eftersom han hade låtit sig tas till fånga av tyskarna ställdes han inför rätta, anklagad för att ha förrått fosterlandet. Förutom att yt-

PROBLEM MED UTMANINGAR?

Vi har nog alla hört det: politiker kallar problem för utmaningar. Det ska signalera optimism och handlingskraft. Utmaningar tar man sig an med friskt mod. De ska snart vara övervunna, fastän det i själva verket kan röra sig om problem som kanske är svåra att göra något åt. De kan rentav bli värre.

terligare fem av soldaterna var i livet fann en högt uppsatt militär åklagare andra oklarheter. Hans slutsats var att händelsen i allt väsentligt gick tillbaka på en sovjetisk krigskorrespondents fantasifulle reportage.

Den kritiska rapporten gömdes dock undan. Gator runt om i det sovjetiska väldet fick namn efter Panfilovs män. Hyllningar av dessa modiga män, vilkas minne förväntas leva för evigt, lever alltjämt kvar. Därför spelade det mindre roll att protokollet från 1948, som inte längre var hemligstämplat, uppmärksammades av ryska historiker ett par år innan *Panfilov's 28 Men* gick upp på bioograferna. Den dåvarande kulturministern Vladimir Medinskij avfärdade alla former av kritik mot att filmen inte var historiskt trovärdig. Legenden om Panfilovs män är helig och de som framförde kritik mot den patriotiskt uppbyggliga versionen klassade han som "smutsigt avskum".

I det ryska fallet är det följaktligen ingalunda givet att verkligheten överträffar dikten. Snarare går de hand i hand. Som en variant på denna sammansmältning är det pågående kriget i Ukraina, enligt den ryska propagandan, en fortsättning på det stora fosterländska kriget. ■

► Ulf Zander är professor i historia vid Lunds universitet.



► Scen ur filmen *Panfilov's 28 Men* (2016) i regi av Kim Druzhinin och Andrey Shalopa.



I essäserien *Konstfärdigheter* behandlar skribenter från olika akademiska discipliner tendenser i det aktuella konstlivet. Serien finansieras av Lars Salviusföreningen.

KONSTFÄRDIGHETER

KANON OCH DEN ESTETISKA ERFARENHETENS GÅTA

Av Dan Karlholm

Hur det går till när konstnärskap inkluderas eller exkluderas i konsthistorien? Detta har fem svenska konstvetare undersökt i ett aktuellt forskningsprojekt. I samband med projektet har ett spår genom samlingen på Göteborgs konstmuseum skapats, som väcker frågan om konstens väsen och värde samt om det enskilda konstverkets relation till andra verk, i och utanför kanon. Artikelförfattaren Dan Karlholm konstaterar att kanon vilar på en oförståelig grund, men det är fel att tro att vi skulle kunna slippa den.

HÖGST UPP i Göteborgs konstmuseum, i det Fürstenbergiska galleriet, hänger en ny parafra. På en av väggarna som vanligen upplåts åt sekelskifteskunst visas nu och framöver Martina Müntzings storskaliga målning *Farväl till en utsikt* från 2020, inköpt samma år. Två gestalter blickar ut över ett vitt, endast antytt och bitvis omålat landskap, den ena igenkännlig som konstnären själv och den andra som hennes man, också konstnär, som tragiskt avled innan målningen var färdig och vars kläder därför inte helt målats färdigt. Det senare är den djupt privata sidan av verket, som vi måste upplysas om, men det finns en annan referens, som kan drabba oss som en déjà vu. I samma rum hänger nämligen Richard Berghs målning *Nordisk sommarkväll* (1899–1900) som tjänat som förlaga och inspiration för Müntzing.

Här sker något ömsesidigt. Den nya målningen aktualiserar den gamla, erhåller själv ett historiskt djup, men tilldelar samtidigt också den parafraiserade målningen en manifesterad historisk efterföljd. Det

”Det som sker här är något ömsesidigt. Den nya målningen aktualiserar den gamla, erhåller själv ett historiskt djup, men tilldelar samtidigt också den parafraiserade målningen en manifesterad historisk efterföljd.”

handlar varken om hyllning eller kritik utan om att förankra det innevarande i det förflytna, samtidigt som denna aktion inte kan undgå att subtilt förändra något hos det parafraiserade. Müntzing har rotat sin bild i svensk kanon och därmed bekräftat Berghs position i densamma – en position som inte förblir riktigt densamma efter att detta *Farväl* målades.

Müntzings målning har även blivit inledningen till en snitslad bana eller ett ”spår” genom museet, där ett antal verk har märkts ut med nya skyltar som förvandlar dem till illustrationer i ett nyligen avslutat forskningsprojekt om svensk kanon. Tretton verk av kända och mindre kända konstnärer har fått nya skyltar och korta texter som på olika sätt ska få besökarna att begrunda kanonproblematiken i verk av exempelvis Elisabeth Keyser, Rembrandt, Carl Larsson, Robert MacBryde och Greta Knutson-Tzara. Exakt vad som sker här eller vilken avsikten har varit är något ogripbart och därmed kongenialt med fenomenet kanon.

I FORSKNINGSPROJEKTET ”Kanon. Perspektiv på svensk konsthistorieskrivning”, som pågick 2017–2021, uppmärksammade fem svenska konstvetare både kända och okända segment av svensk konsthistoria. Eftersom åtskilligt finns skrivet i ämnet men mycket lider av ett slentrianmässigt huvudstadsfokus bidrog projektet med välkomna perspektiv från Göteborg och



► Richard Berghs målning Nordisk sommarkväll från 1899–1900 (till höger) har tjänat som förlaga och inspiration till Martina Müntzings målning Farväl till en utsikt från 2020 (till vänster). Målningarna ingår i Göteborgs konstmuseums samling.

Norrköping. Deltog gjorde Kristoffer Arvidsson (projektledare), Martin Sundberg, Alexandra Herlitz, Per Dahlström och Tintin Hodén. Materialet var svensk konsthistoriografi (texter och museal gestaltning) från 1800- och 1900-talet, med fokus på utvalda exempel: målarna Amalia Lindegren (Dahlström) och Peter Dahl (Arvidsson), konsthistorikerna och museimännen Axel Romdahl i Göteborg (Arvidsson) och Aron Borelius i Norrköping (Sundberg) samt samlarna Pontus och Göthilda Fürstenberg (Herlitz) och naivismen i svenskt måleri (Hodén). På intressanta sätt samspelade således detta slags lokala studier med betydligt mer generella frågor.

Vad man ville undersöka var inget mindre än "hur det går till när konstnärskap inkluderas eller exkluderas ur konsthistorien. Vad är det som avgör vad som kanoniseras? Hur skapas konsthistoriens berättelser? Hur samverkar olika professioner och institutioner i kanonformationer?", som Kristoffer Arvidsson förklarar i den bok som sammanfattar projektets resultat. Genom att frilägga forskningsproblemen på detta generaliserande sätt bidrog man till den internationella forskningsfronten där detta varit en laddad fråga ända sedan den feministiska konsthistorikeringen på 1970-talet utmanade rådande ordningar. Under 1980-talet radikaliserade den "nya" konstvetenskapen metodpaletten och under 1990-talet vidgade postkolonial teori ämnet både empiriskt och teoretiskt. Denna strömkantring satte sina unika avtryck på humaniora i allmänhet, liksom på den kollektiva bearbetningen av förlusten av det moderna. Särskilt efter Berlinmurens nedmontering och kalla krigets upplösning hamnade frågor om representation, rättvisa och identitet på agendan inom många discipliner, inte minst konstvetenskap.

I början av detta skede gällde det mest att få gehör för att ympa det nya, moderna och radikala på den traditionella grenen, att peka på luckor och försummelse, inte minst på frånvaron av kvinnliga aktörer, men alltmer också av icke-västerländsk konst. I en andra våg riktades kritiken snarare mot själva det urvalssystem som konsthistoria utgör. Hur förhandlas konsthistoriskt värde, hur motiveras och upprätthålls normen om konstnärlig kvalitet och hur kan avgörande strukturer utmanas

och förändras? I centrum för dessa formuleringar ligger en nästan radioaktiv kärna: kanon, denna provocerande svårubbliga elitformation av förment god smak, estetisk excellens och utvaldhet. I populärvetenskaplig sammanfattning handlar det framför allt om konstnärlig storhet (*greatness*), som inte har med fysisk storlek att göra, utan enbart med metafysisk eller metaforisk storlek – det stora i anden eller varför inte det ojämförligt stora, som Kant kallade sublimt. Det vidhäftar något ogripbart, ja bokstavligen obegripligt över detta överordnade värde, men det är inte det enda som kanon vilar på.

SKIASCOPE NR 10



Kristoffer Arvidsson & Martin Sundberg (red.)
Kanon – Perspektiv på svensk konsthistorieskrivning, Skiascope 10 (Göteborgs konstmuseum, 2021)

TVÅ LIKA NAIVA idéer om kanon är högerpositionen om objektiv giltighet hos det mest utsökta och vänsterpositionen om att detta kan och bör regleras kulturpolitiskt. Till detta kommer den mest naiva idén av alla: att vi bara kan besluta oss för att avveckla kanon, skipa och slippa den. Att hävda att kanon vilar på en oförståelig grund, som jag gör här, låter kanske lika naivt. Skälet till min hållning är dock att denna grund utgörs av estetiska omdömen som vi inte kan ange sakskalet för, förstå eller förklara utan att förvanska eller banalisera dem. Om mycket annat kring kanonfenomenet kan vi dock få svar. "Istället för att fråga vilka de stora verken och konstnärerna är", som Arvidsson skriver i ovan nämnda bok, "kan vi fråga hur och varför de upprättades som betydande." Ja, det kan man fråga sig, även om redan svaret på hur och varför möter stora svårigheter att fastställa. Utan tvekan lämnar forskningsprojektet väsentliga bidrag till dessa frågor, i god akademisk tradition. Ett exempel som kan nämnas är hur Amalia Lindegren, som en gång hörde till de högst rankade genremålarna i riket, försvann



► Fürstenbergsgalleriet, Göteborgs konstmuseum.

KANON. PERSPEKTIV PÅ SVENSK KONSTHISTORIESKRIVNING

Forskningsprojektet *Kanon. Perspektiv på svensk konsthistorieskrivning* undersöker hur en kanon över svensk konsthistoria skapats och förändrats, med utgångspunkt i Göteborgs konstmuseums och Norrköpings Konstmuseums samlingar och historia. I samband med forskningsprojektet har ett spår genom samlingen på Göteborgs konstmuseum skapats. Denna snitslade bana bjuder enligt Dan Karlholm in till möten med konstverk som väcker frågan om konstens väsen och värde samt om det enskilda konstverkets relation till andra verk, i och utanför kanon. ■

ur kanon med modernismen för att sedan återtas i samband med den feministiska konstforskningen. Eller hur den svenska naivismen, som inte enkelt kan synkas med den internationella avantgardeberättelse som dominerat konsthistoriografen ändå nästlat sig in i kanon. Ingen av dem återfinns förstås i kanon med stort K, men väl i den svenska upplagan. Kanon är en och många.

Varför ska vi då egentligen fråga oss varför vissa verk, med ett konstruktivistiskt ordval, "upprättades som" betydande? Vad leder detta till? Att vi förklarar det oförklarliga som blott skenbart oförklarligt? Att vi visar att det senare inte alls var så mystiskt som det verkade, att det fanns historiska och sociala faktorer som kan påvisa precis hur det kommit sig att vissa konstverk historiskt sett erhållit positiv särbehandling? Är inte hela denna internationella forskningsinriktning ett paradigm av avförtrollning, ett projekt ägnat modern(istisk) avmystifiering och av(be)slöjande av det som framstår som obskyr och fördolt, det vill säga icke-transparent och potentiellt odemokratiskt? Borde inte konstens oförklarlighet i stället betraktas som ett slags estetiskt skyddsobjekt?

Den tanke, eller kanske snarare känsla, som redan inlett denna korta essä om det i grunden obegripliga i det som kanon vilar på, följs av en misstanke om att sökandet efter orsaker till kanonisering i god akademisk anda kan leda till en falsk känsla av kontroll över det förflutnas estetiska val, och att kanonproblemet riskerar få en lösning som förefaller solid utan att vara det. Måste inte också kanon accepteras som ett lika gåtfullt fenomen som den konst som kanonformationen gäller?

JAG ÄR NU fullt på det klara med att ha målat in mig i ett politiserat hörn där jag kan

anklagas för att ha bidragit till att naturalisera ett socialt, historiskt och därmed politiskt fenomen, som dessutom utöver ett symboliskt förtryck på konsthistorieskrivningen, med sin eurocentrism, sitt koloniala förflutna, sin misogyni, xenofobi och klassbaserade exklusivitet. Dessa problem är både reella och väl kända men borde åtgärdas nu. Deras lösning låter sig inte påskyndas via kanon, som till sin natur är ett extremt långsamt, föränderligt men segt historiskt fenomen. Kanske kan de problem som här uppstår bero på att det är två skilda kanonbegrepp som sammanblandas.

I en grov men instruktiv uppdelning föreslår kanonforskaren Marlite Halbertsma att det inte finns en utan två kanon-

avlost varandra historiskt; i själva verket återfinns de båda i vår samtid. Halbertsma exemplifierar med att Unescos lista över världsarv motsvarar en klassisk kanon över det mest värdefulla alla kategorier medan förteckningen över immateriellt kulturarv, seder och bruk med mera, motsvarar en romantisk mer antropologisk kanon. Exemplet haltar förstås något när vi betänker det nationella lobbyarbete och de ekonomiska intressen som ligger bakom det urval av omistligheter som faktiskt görs.

Dagens kanonkritiker gör det ofta litet lätt för sig genom att först förfasa sig över det klassiska kanonbegreppets dogmatism för att sedan anföra det romantiska som en lösning, dock utan att beakta att

”Kultursociologernas cirkulära mission utgår från ett underkännande av konstens sanningsanspråk, vilket man sedan empiriskt bekräftar utan att förstå att man missat att konst är något annat än religion, ekonomi, klasspolitik eller materiella trivialiteter.”

formationen, den klassiska och den romantiska, varav den första handlar om värde och (hög) konstnärlig kvalitet, medan den andra handlar om identitet och representation (kapitlet "The Call of the Canon" i *Making Art History – A Changing Discipline and its Institutions*, 2007). Den första är mer statisk och helt inriktad på konst medan den andra bejakar kulturella skillnader och har ett relativistiskt förhållningssätt till värde. Det följer också av denna enkla modell att den senare varianten öppnar för ett obegränsat antal specifika, regionala och lokala kanonformationer. Argumentet är nu inte så enkelt som att dessa skulle ha

det kanske rör sig om två olika begrepp. Den enligt Halbertsma romantiska kanonkritiken är kanske vad som mer än något annat upprätthåller kanon som en plats- och tidlös norm. Den utgör en klassisk bastion som det gäller att kontinuerligt påminna om och underhålla för att ha något att storma, det vill säga inte med syfte att kritisera eller förstöra utan att beredas inträde i. Det handlar om att inkluderas i, om inte den yppersta världseliten så i alla fall i ett slags auktoriserad *hall of fame* inom ens eget verksamhetsområde, disciplin eller fält – att erkännas och räknas, bli sedd och få vara med.

En artikel som varit viktig för det svenska forskningsprojektet är Gregor Langfelds "The Canon in Art History – Concepts and Approaches" från 2018. I den hävdar han att "en kanon utger sig för att vara permanent då den tänks gälla oberoende av tid och rum" (min översättning). Men med något excentriskt undantag har en sådan hållning inga försvarare. Inte ens konservativa röster som Harold Bloom eller Ernst Gombrich hävdade något annat än sin idiosynkratiska smak om något historiskt specifikt: Shakespeare respektive den klassiska traditionen. Det Langfeld refererar till är en idé dragen till sin extrem som därmed blir barnsligt lätt att kritisera. Att kanon är historiskt föränderlig och därmed utan universell giltighet är en truism som all fördjupad diskussion borde utgå ifrån, snarare än att repetitivt bekräfta som ett resultat.

ETT ANNAT TUDELAT sätt att tänka kring kanon vore att skilja dess mjuka inre från dess förhårdnade yttre. Det första syftar på det kantianska smakomdömet, som manar till medhåll med full vetskap om att inga sakskaäl, begrepp eller förnuftsargument når in till sakens kärna. Vad Kant också visste var att ingenting i mötet med det estetiska objektet är objektivt giltigt eller tidlöst. Det handlar i stället om val och bortval, bifall och bortfall, övertalningar och exklamationer i sociala interaktioner. Dessa val bottnar alltså i en känsla och ett omdöme som inte låter sig förklaras, lika litet som det faktum att jag älskar en person kan förklaras sakligt. Detta kan beskrivas som den konstkritiska grunden för all kanonbildning på konstfältet, men det är alltså bara den mjuka grunden; om inte vissa omdömen befästs diskursivt och hårdnar genom mångfaldig upprepning bildas ingen kanon.

Det viktiga ordet för den senare processen är kanonbildning. Termen kanonisering, som ofta används synonymt, klingar olyckligt aktivt och performativt, som om kanon vilade på överlagda beslut från makthavare om vissa kulturobjekts legitimitet, beslut som följs av verkan genom att objekten ifråga införlivas med kanonformationen. Kulturpolitikens försök att skapa en normerande lista är sådana försök till kanonisering, dömda att misslyckas om inte kanonbildningen de facto håller vissa verk vid liv, oavsett kanoniserarnas beskäftighet, vilket endast tiden kan utvisa. När kritiker och kulturjournalister däremot gör listor över världens hundra bästa skivor handlar det bara om kantianska kärleksyttringar som vädjar om medhåll (lyssna själv!).

Kanons förhårdnande yttre refererar till det som oavsett skäl och enskilda viljor

visar sin *staying power* över en längre tid. Att alla dessa verk i såväl den västerländska konstkanon som alla andra kanonformationer inte främst hänger kvar på rent estetiska meriter är dock klart. Vissa verk finns där för att vi helt enkelt återkommer till dem och ser dem som milstolpar, lösta problem, symboler eller fixpunkter på gott och ont. Att Picassos *Flickorna från Avignon* från 1907 tillhör kanon är odiskutabelt, liksom att det knappast är ett exempel på god smak och eviga värden. Tavlan är medvetet anskrämlig men viktig i historieskrivningen. Att Rickard Berghs *Nordisk sommarkväll* tillhör en romantisk – det vill säga en lokal, svensk – kanon skulle nog de flesta hålla med om. Men är det ens en av de bästa målningarna av denna konstnär? Tveksamt.

Kanon handlar inte om eviga värden utan om kontinuerliga val och ett kollektivt bibehållande av uppmärksamhet. Det vulgära ordet popularitet ligger inte långt borta. Och som vi känner till om konventionell konstkritik: Att alls uppmärksammas är viktigare än vad som faktiskt sägs. Klick och delningar genom historien över-

trumfar därmed enskilda konsthistoriska betraktelser. Vad som en gång var ett individuellt kvalitativt omdöme petrifieras så småningom genom ackumulerande tradering, travestering och traditionalisering till vad som alltmer liknar ett faktum.

DEN TEORETISKE HUSGUDEN för åtskilliga kanonkritiker är Pierre Bourdieu, vars analys av konsten kan sammanfattas i domen att konst är falsk religion. Konstnärer i symbios med konstvärldens aktörer producerar en tro på konsten, konsekreter och heligförklarar den därmed samt tillskriver den ett i grunden fiktivt, symboliskt värde och de troende ett blott symboliskt eller graderat kulturellt kapital. Konsten i bemärkelsen konstfältet blir en börs för falska varor (konstverk som ideologi eller fetisch), som det blir sociologens självpåtagna uppgift att avslöja den sekulära sanningen om. Sanningen om konsten är dock inte att den är falsk; konsten (skapad, påhittad) är sann.

Det som legitimerar den kritiska kultursociologiska analysen är att den uppdagar klassklyftor och asymmetriska makt-



► Amalia Lindegren (1814–1891), *Sprattelgubben* (1879), olja på duk.

förhållanden i samhället, vilket leder ovan nämnde Langfeld, som Bourdieutrogen forskare, till följande arbetsuppgift:

Processen från konstverkets produktion till dess kanonisering utmärks av mekanismer som sakraliserar konsten varmed denna process osynliggörs. Målet borde därför vara att avtäckas dessa mekanismer. ("The Canon in Art History – Concepts and Approaches", 2018, min översättning.)

Konsten är falsk; den måste äntligen avslöjas som sådan! Tro inte på konsten, dess helighet är i sanning ohelig! Konsten är farlig då den duperar oss med sitt sken! En mer nitisk advokatyr för det sant heliga är svår att tänka sig. Kultursociologernas cirkulära mission utgår från ett underkännande av konstens sanningsanspråk, vilket man sedan empiriskt bekräftar utan att förstå att man missat att konst är något annat än religion, ekonomi, klasspolitik eller materiella trivialiteter. Som den marxistiske filosofen Theodor Adorno inte tröttnade på att framhäva är konsten en gåta som inte kan lösas. Som här, i *Estetisk teori*, i översättning av Sven-Olov Wallenstein (2019): "De hermetiska konstverkens förkättrade oförståelighet är ett vittnesbörd om gåtfullheten hos all konst." Ty: "I varje genuint konstverk framträder något som inte finns."

Kant hade rätt i att det estetiska omdömet varken kan förklaras eller beläggas. Det vilar inte på begrepp utan endast på det fria delandet av en erfarenhet – att du också ser vad jag ser och känner och upplever något liknande. På Göteborgs konstmuseum kan vi följa den snitslade banan som inte är något så enkelt som bekräftelser eller förslag på kanoniseringar, utan som på en rad olika sätt inbiter till möten med konstverk som väcker frågan om konstens väsen och värde och det enskilda konstverkets relation till andra verk, i och utanför kanon. Med stöd från Adorno (*Estetisk teori*) skulle jag till sist vilja påstå att kanons obegriplighet i själva verket är fullt begriplig med tanke på att konstens verklighet och överklighet är två sidor av samma sak:

Konstverkets verklighet och överklighet överlagras inte som skikt, utan genomtränger allt hos dem i samma grad. Endast i så måtto konstverket är överkligt, skilt från den empiri av vilket det likväl förblir ett stycke, är det själv tillräckligt och verkligt såsom konstverk.

► Dan Karlholm är professor i konstvetenskap vid Södertörns högskola.



► Robert MacBryde (1913–1966), *Stilleben, olja på duk, inköpt 1953.*



► Greta Knutson-Tzara (1899–1983), *Stilleben (1930), olja på duk, inköpt 2019.*

Replik: Tyrannens tid

Populärhistoriens legitimitet



Tyrannens tid är populärhistoria för en bred allmänhet. Att beskylla den för att inte vara baserad på omfattande arkivstudier är missvisande. Det menar Magnus Västerbro som här kommenterar Oskar Sjöströms recension av boken i *Respons* 6/2021. Sjöström svarar direkt.

Replik

NÄR MIN BOK *Tyrannens tid* – Om Sverige under Karl XII gavs ut i augusti ifjol fick den ett mycket fint mottagande, inte bara av den läsande allmänheten, utan även av en rad historiker som har gedigna kunskaper om den period boken skildrar. Professor Dick Harrison och docent Bo Eriksson, tills nyligen redaktör för *Historisk tidskrift*, hör till de som recenserade den i mycket uppskattande ordalag. Boken uppmärksammades också av Augustprisets jury och av ledamöterna i det litterära samfundet De Nio, som gav mig Lotten von Kraemers pris för sakprosa efter att den hade kommit ut. Många kloka människor har alltså tyckt om boken, trots dess fel och brister – för sådana besitter den förstås, likt alla böcker som någonsin publicerats.

Uppskattningen som den rönt är givetvis rolig och tillfredsställande, inte minst eftersom jag ansträngt mig för att göra ett hederligt jobb. Jag har också försökt vara noga med att berätta vad detta är för en slags bok, och vad det inte är. Jag skriver populärhistoria, som är riktad mot den breda allmänheten och därför rör sig på en kommersiell marknad, och ägnar mig inte själv åt historisk grundforskning. Men jag är noga med att sätta mig in i aktuell forskning om de ämnen jag behandlar. I *Tyrannens tid* bygger därför de centrala delarna av boken på en rad avhandlingar, publicerade sedan 1990-talet och framåt. Denna inläsning har sedan kompletterats med vissa egna undersökningar i arkiven, på de områden där jag trott mig kunna hitta något som tillför det redan publicerade.

Något annat än detta har jag aldrig påstått mig göra, vilket också bör vara uppenbart för den som läser bokens efterord.

Det är mot den bakgrunden som jag blir en aning förbryllad av den recension av min bok som publicerades i *Respons* 6/2021. Där skriver Oskar Sjöström, doktorand i historia samt lärare vid Försvarshögskolan, en mycket kritisk text, full av svepande angrepp på min bok. Att Sjöström inte tycker om den är förstås helt i sin ordning, man kan inte göra alla glada. Jag är också

”Jag skriver populärhistoria, som är riktad mot den breda allmänheten och därför rör sig på en kommersiell marknad, och ägnar mig inte själv åt historisk grundforskning.”

väl medveten om att det finns en grupp, i allmänhet militärhistoriskt intresserade, som har svårt för det perspektiv jag för fram. Däremot förvånar det mig att så stor del av Sjöströms recension ägnas åt att kritisera boken för att den inte är baserad på omfattande arkivstudier – vilket jag alltså aldrig påstått.

En annan av hans poänger, att boken skulle vara alltför beroende av 1800-tals-historiker som Anders Fryxell och F.F. Carlsson, måste jag också invända mot. Det är sant att jag citerar dessa författare vid några tillfällen, för att ge liv åt framställningen eller för att de väl formulerat någon tanke som jag delar. Men jag är givetvis medveten om att de skrev under 1800-talet, i ett annat kunskapsläge, och att deras verk därför i varierande grad lider av källkritiska problem. Av den anledningen förlitar jag inte enbart på dem när

det gäller betydande faktauppgifter, utan citerar dem framförallt när deras uppgifter även bekräftas på annat håll. Jag skulle på liknande sätt på punkt efter punkt kunna gå igenom Sjöströms recension, som jag finner häpnadsväckande onyanserad och på flera ställen direkt missvisande. Men det skulle bara urarta till trist pennfäktning. Istället får det räcka med att säga att jag helt enkelt har svårt att känna igen min bok i hans indignerade referat av den, liksom i hans obalanserade omdöme om densamma. Som tur är tycks också de allra flesta läsare – både icke-expert och professionella historiker – ha sett något helt annat.

► Magnus Västerbro är författare och journalist.

OSKAR SJÖSTRÖM SVARAR:

MAGNUS VÄSTERBRO ÄR ledsen över min kritik. Det kan jag förstå eftersom den var ovanligt sträng. Det är däremot helt på sin plats och det finns inget i genmålet som påvisar motsatsen. I stället för att besvara kritiken sakligt påstås att jag är ”svepande”, ”onyanserad” och ”missvisande”. Inga av de många exempel på anakronismer, faktafel och överdrifter som jag lyfter fram i min recension blir bemötta utan förklaras undanglidande med att det skulle leda till ”trist pennfäktning”. Genom att framhålla det positiva mottagandet boken fått i andra sammanhang vill Västerbro avfärda mina invändningar som något slags militärhistoriskt särintresse. Jag vidhåller emellertid att boken på ett problematiskt sätt tolkar och bedömer det förflutna utifrån moderna värderingar och jag är för övrigt inte den ende som reagerat på den anmärkningsvärda bristen på kontextuell förståelse (se till exempel litteraturvetaren Carina Burmans recension i *Fokus* 1/8 2021).

Det är uppenbart att syftet med *Tyrannens tid* har varit att skapa ett överväldigande intryck av elände och att litteratur och exempel valts därefter. Denna selektivitet må vara tjänlig för den som vill skapa starka och kommersiellt gångbara narrativ, men bör aldrig tillåtas bli norm för sakligt grundad populärvetenskap. Här har även redaktörer, förlag och recensenter ett kollektivt professionellt ansvar att bevaka och förvalta.

► Oskar Sjöström är doktorand i historia vid Stockholms universitet och verksam som lärare och forskare vid Försvarshögskolan.

Debatt

Vem vill leva i och vem vill dö för Norden?

De ukrainska medborgarnas självförsvaret väcker frågor om Sveriges eget medborgarskapande. **Vad krävs för att en människa ska vilja dö för ett land?**

Debatt

NÄR JAG LÄSER om ukrainska medborgares försvarsvilja vandrar tankarna till min favoritfilm, *Starship Troopers* från 1997. I en scen från detta politisk-filosofiska epos, förklätt till futuristisk actionfilm, frågar läraren Jean Rasczak sin elev Johny Rico om det finns någon moralisk skillnad mellan invånare och medborgare. Skillnaden, svarar Rico, är att medborgaren tar personligt ansvar för samhällskroppens säkerhet och skyddar den med sitt liv – en invånare gör *inte* det. Ja, svarar Rasczak, men vad betyder det? Det är också den centrala frågan som kriget i Ukraina reser för oss i dag i Sverige: vilken är skillnaden mellan medborgare och invånare?

Genom invasionen av Ukraina den 24/2 har en rad ödesfrågor åter blivit aktuella i den svenska debatten: Ja eller Nej till Nato, upprustning av eftersatt infrastruktur, återskapande av Totalförsvaret (ett begrepp flertalet riksdagspartier trodde sig ha förpassat till historiens skräp hög). Rysslands invasion har även bidragit till narrativ med olika förhållningssätt till sanningen. Den täta krigsdimman över medielandskapet kan skönjas i hur svensk och internationell nyhetsförmedling skiljer sig åt i tolkning av det som nu sker. En följd är att tonläget kring ovan nämnda samtalsämnen hårdnar, och det lär ta tid att finna bred politisk konsensus kring vad som är rätt eller riktigt.

Oavsett dessa försvärande omständigheter finns en fråga som förtjänar uppmärksamhet från oss vanliga svenska medborgare (alltså vi som inte jobbar med försvarsfrågor): påståendet att ukrainska

medborgare tar personligt ansvar för att försvara sitt land.

Sedan 2014 har ukrainska staten organiserat sina medborgare i en ny armé, en stödtrupp i händelse av krig och motståndsrörelse under ockupation. När Ryssland nu (åter) invaderade landet var ukrainska myndigheter därför redo att dela ut vapen till medborgare, skicka instruktioner om hur man tillverkar egna brandbomber och uppmana män mellan 18 och 60 år att bidra till försvaret (under krigslagarna tilläts inga män lämna landet). I svensk press har de ukrainska medborgarnas motståndsvilja beskrivits som ett betydande hinder för den ryska arméns frammarsch. Och man spekulerar i om medborgarnas fortsatta kamp kan förvandla Ukraina till ännu ett "Afghanistan" (alltså evighetskrig). Budskapet i korthet är att den ukrainska medborgaren är en förlängning av statsmakten och förkroppsligar dess försvar.

En förklaring till svenskarnas fascination för ukrainskt medborgarförsvaret är att idén har central betydelse i Sveriges egen historia och självförståelse. Värnplikt för

alla (män) utgjorde grunden för hela samhällets mobilisering i händelse av krig. "Stay behind"-rörelsens breda samhällsförankring – beskriven av statsvetaren Johan Wennström som "säkerhetspolitisk Salt-sjöbadsanda" – säkerställde att alltifrån LO-facken till Svenska kyrkan slöt upp i motståndsrörelsen om landet ockuperades. Regelbunden statlig information "om kriget kommer" inpräntade i varje svenskt hushåll att vår regering under inga omständigheter skulle ge upp. Implikationen är att svenska medborgare fortsätter göra motstånd, oavsett om fler och fler stupar.

Det svenska medborgarförsvaret är ett kondensat av Sveriges tidiga demokratisering, arbetarrörelsens kollektivistiska kultur och senare även geopolitiska avvägningar gentemot Ryssland. Från och med 1909 fick män som tjänstgjort i militären även rätten att rösta i riksdagsval ("en man, en röst, ett gevär"). Inte förrän 1922 – efter införandet av allmän rösträtt och de första allmänna valen – avskaffades kopplingen mellan militärtjänst och medborgarrätt. Samtidigt hade arbetarrörelsen generellt, och Socialdemokraterna specifikt, ett intresse av att den svenska arbetaren fick militär träning: en armé av arbetare var sannolikt lojal gentemot arbetarna, och dess folkvalda företrädarna (alltså Socialdemokraterna). Under andra världskriget och efterkrigstiden blev detta även en geopolitisk garant för svenskt beroende i fred och neutralitet i händelse av krig (mot Ryssland). Att vinna över svenskarna borde göra ont – det skulle inte vara värt att angripa Sverige. Och grundplåten för denna politiska och militära strategi var den svenska medborgaren.

IDÉN OM DET moderna Sverige bygger i grunden på idén om den svenska medborgaren. Våra politiska rörelser tävlade i att



► Civila i Kiev övar skytte med trägevär den 18 februari 2022.

erbjuda lösningar för att fostra, forma, eller värna denna medborgare. En rad politiska arenor kan nämnas: allmän- och lika skolgång, idrotts- och föreningsrörelser, bostadsplanering, och ja, även värnplikten. Utöver den direkta nyttan med dessa specifika satsningar var sideeffekten att mötesplatser skapades mellan människor från olika samhällsklasser och landsändar. Regionala och kulturella skillnader hyvlades ned – obligatoriskt och ibland brutalt – till förmån för en gemensam nationell identitet. Sveriges invånare blev medborgare tillsammans, något som debattören Thomas Gür pekat på vid åtskilliga tillfällen.

I dag har dessa samhällsfunktioner nedmonterats. Det kan sägas ha skett av goda skäl, med goda avsikter och av goda människor. Oavsett vilket är vi nu i en situation där idén om det allmänna goda är ojämnt fördelat i Sverige. Flera samhällsgrupper litar inte på varandra eller på myndigheterna. Och staten i sin tur miss-tror stora segment av Sveriges invånare. Om väpnad eskort krävs i fredstid för att blåljuspersonal ska rycka ut i utanförskapsområden – ett fenomen som motiverat statliga nyord som "blåljussabotage" – varför skulle andra svenska medborgare lita på att dessa områden deltar i försvarandet av Sverige i krigstid? I klartext: vad krävs för att Sverige (likt Ukraina) ska våga dela ut vapen till sin befolkning?

Fastän Totalförsvaret successivt avskaffats (vem som bär skulden för det lär bli en av valrörelsens kapphästar) finns ännu i dag ett flertal föreningar för samverkan mellan civilt och militärt försvar av Sverige. Tilliten mellan medborgare och stat som dessa initiativ vilar på har ibland beskrivits som "det nordiska guldet", nu senast av överstelöjtnant Michael Malm vid Försvarsmaktens pressträff 17 mars. Och tidigare i mars visade Novus undersökning att varannan tillfrågad manlig svensk medborgare vill försvara Sverige i händelse av krig.

Svenskarnas "konstigt" höga försvarsvilja ser statsvetaren Erik Melander som skäl nog att lita till vårt toleranta samhälls värderingar, vad idéhistorikern Carl-Michael Edenborg kallar "det motsägelsefulla landet" där nedrustad välfärdsstat varvas med strävan efter minoriteters rättigheter och viljan att vara det modernaste och öppnaste av samhällen. Men här lurar andra, obehagligare frågor om denna andra hälft av Sveriges män: Är försvarsviljan ojämnt fördelad mellan olika grupper runtom i landet? På klassbasis? Mellan etniciteter?

Den centrala frågan är vem som är, eller kan förväntas bli, medborgare. Det handlar inte egentligen om hur vi upprättar en

medborgararmé för ett *krig*, utan om hur vi undviker att utkämpa ett *inbördeskrig* mellan medborgargården. Problemet är inte skiftande lojalitet inom majoritetsbefolkningen, typ huruvida Jörgen Huitfeldt stannar och slåss eller varför Calle Schulman fegar ur. Problemet är inte heller om man som Sven Anders Johansson känner sig är osäker (antagligen det ärligaste av svar) eller om man som Björn Werner hellre passar ungarna ("pappa, vad gjorde du i Det Stora Kriget?"). Det verkliga problemet är varför misstänksamheten mot och mellan etniska minoriteter tillåts jäsa till sig i fredstid, vilket sedan blir omöjligt att bortse från i krigstid.

Utanförskapet hos Sveriges minoriteter – mätt i såväl arbetslöshet som brottslighet – är en krutdurk. Den kortsiktiga lösningen har under flera år varit att både majoritetsbefolkningen och minoriteter självsegregerat sig. Den aggregerade effekten av alla dessa individuella val är att gemensamma kontaktytor begränsats. Du slipper se *den andre*, och du slipper möta din egen ovana, eller obehag, i att hantera det mötet. Talande nog är den svenska allmänheten okunnig om utanförskapets omfattning. Men i krig synliggörs vilka vi ser som medborgare, och vilka som anses vara blott invånare boende inom vårt territorium.

ATT STORA DELAR av svenska samhället nu hejar på ukrainarnas självförsvar och digitalt viftar deras blågula fanor, är i sig inget uppvaknande till eller erkännande av att vår egen medborgarskapsidé åter behöver lyftas fram. Vår iver för Ukraina förstås bättre som ett exempel på det författaren George Orwell (1945) kallade *överförd nationalism*, alltså att man känslomässigt går igång på andra länders nationella identitet och särgenskaper, men vars sanna källa och hemvist är den egna nationen.

Orwell såg den engelska medelklassens varma känslor för nationalism *overseas* som ett sätt att särskilja sig från arbetarklassen, och därmed motivera sin högre status i relation till landsmännen. Att erkänna liknande varma känslor för det egna landet ansågs fjantigt, vulgärt och farligt. Därför behövde medelklassen en projektionsyta, ett annat land, ett annat folk, för den nationalism som de trots allt närde vid sitt bröst! Enligt Orwell är det bristen på kunskap om dessa främmande kulturer som gör att vi så gärna – som avlägsna välgörare – låter våra känslor svalla över av nationalism å deras vägnar. Men när vi kommer nära varann och de egalitära fjällen faller från våra ögon kan vi inte längre dölja vår egen bekväma känsla av överlägsenhet och ofta arrogans.

När solen skiner kan, som sociologen Gö-

ran Adamson skriver, den svenska medelklassen förhålla sig likgiltigt till spänningar mellan favoriserade minoriteter. Men i sämre tider, när verkligheten tränger på, synliggörs okunskapen och föraktet mot seder och vanor vi inte förstår eller vill acceptera. Sympatikänslorna förutsätter nämligen att minoriteterna förblir den andre. Man betvivlar, för att återkoppla till citatet från *Starship Troopers*, att invandrade invånare inom territoriet egentligen är eller kan bli medborgare som kan avkrävas lika ansvar att försvara landet.

OCH HÄR ÄR svenskarna med Ukraina i dag – en överförd nationalism, önskvärd utomlands, men tvivelaktig på hemmaplan. I stället för att trycka undan denna nationalism, så att den projicerats på andra ytor, är frågan vi bör ställa oss hur medlemskapet i nationen kan göras så inkluderande som möjligt.

En ledtråd, och startpunkt för fortsatt dialog, står att finna i att yngre svenskar har något lägre försvarsvilja än äldre generationer, vilket kan bero på att kravet om värnplikt avskaffades för dessa. Är då lösning att återinföra allmän värnplikt, återupprätta totalförsvaret, eller att bilda en ny "stay behind"-rörelse? Kanske, åtminstone ter det sig intuitivt rimligt att testa. Men dessa är och förblir gamla lösningar – ett gammalt språk från en gammal tid. Dagens Sverige (från sent 1900-tal framåt) saknar ännu redskapen för att skapa den nya svenska medborgaren – en medborgare som vi förväntar oss saker av, och som i sin tur förtjänar vår respekt.

Sveriges moderna medborgarskap, som nyligen firade hundra år, uppkom först när vi kunde leka, plugga och bo tillsammans – och även lära oss bråka med varann. Det skedde genom byggandet av gemensamma bostadsområden och skolor, i staden och på landsbygden, dit bussarna gick ofta. Vad medborgarskap kan vara för de kommande hundra år är ännu inte givet – och historien är inte skriven i förhand – men frågorna måste ställas nu, under det tidiga 2020-talet.

De ukrainska medborgarnas självförsvar tvingar oss att se med klarvakna ögon på det svenska medborgarskapet innan det är för sent. Vad gör att en invånare tar personligt ansvar för samhällskroppens säkerhet och skyddar den med sitt liv? Hur blir en invånare en medborgare? Eller för att parafrasera en bekant visa, vem vill leva, vill dö, för Norden?

► Johan Gärdebo är historiker vid Uppsala universitet och University of Cambridge och forskar om nationell omställningspolitik.

I FOKUS MEDVETANDETS GÅTA

BEHANDLADE TITLAR**Brian Greene****Till tidens slut – Medvetande, materia och mening i ett föränderligt universum***(Until the End of Time – Mind, Matter, and Our Search for Meaning in an Evolving Universe)*

ÖVERS. CLAES BERNES

FRI TANKE | 480 S. | ISBN 9789189139916

Per Snaprud**Medvetandets återkomst – Om hjärnan, kroppen och universum**

NATUR & KULTUR | 223 S. | ISBN 9789127819122

Philip Goff**Galileos misstag – Till försvar av panpsykismen***(Galileo's Error – Foundations for a New Science of Consciousness)*

ÖVERS. LISA SJÖSTEN

FRI TANKE | 252 S. | ISBN 9789188589743

Daniel C. Dennett**Från bakterier till Bach och tillbaka – Medvetandets evolution***(From Bacteria to Bach and Back – The Evolution of Minds)*

ÖVERS. JIM JAKOBSSON

FRI TANKE | 548 S. | ISBN 9789187935909

Henrik Brändén**Själels biologi och vår fria vilja**

CELANDERS FÖRLAG | 356 S. | ISBN 9789187393570

Donald Hoffman**Dold verklighet – Om evolution, medvetande och perception***(The Case Against Reality – Why Evolution Hid the Truth from Our Eyes)*

ÖVERS. TOM SKÖLD

FRI TANKE | 341 S. | ISBN 9789189139510

Annaka Harris**Medvetandets mysterium – En guide till universums största gåta***(Conscious – A Brief Guide to the Fundamental Mystery of the Mind)*

ÖVERS. TOM SKÖLD

FRI TANKE | 126 S. | ISBN 9789188589415

Pontus Wasling**Knaster – Medvetandets gåta och illusionen av ett jag**

VOLANTE | 343 S. | ISBN 9789179650476

Joar Svanvik, Göran Johansson, Ingemar Ernberg, Göran Wendin & Tomas Lindblad**Kvantfysiken och livet – Våra innersta mekanismer och världarna omkring oss**

VOLANTE | 157 S. | ISBN 9789189043305

KAN DEN SUBJEKTIVA UPPLEVELSEN NÅGONSIN FÅNGAS MED VETANDE?

Av Helena Granström

En del menar att medvetandet är en illusion, andra framhåller att de subjektiva upplevelserna är det enda vi kan vara säkra på. **En tolkning hävdar att medvetandet är immateriellt, en annan tvärtom att medvetande finns i olika grad hos all materia. Men samtliga dominerande teorier brottas med svåra problem.** Utifrån aktuell litteratur ställer Helena Granström frågan om vetenskapen med sitt utpräglade utifrån-perspektiv har förutsättningar att ta sig an denna fråga som bara tycks möjlig att närma sig inifrån.

I FOKUS MEDVETANDETS GÅTA

”En rörelse blev en känsla!” – det finns ingen annan fras vi kan forma med våra läppar som är lika obegriplig.

UTSAGAN, SOM FORMULERADES av filosofen William James år 1890, hade lika gärna kunnat vara skriven i dag. Också nu, nästan 150 år senare, tycks oss det faktum att något så märkligt som ett medvetandestillstånd kan uppstå till följd av en retning av nervvävnad ”lika oförklarligt som att anden visade sig när Aladdin gned sin lampa”, för att låna några ord av biologen Thomas Huxley, som var samtida med James.

Frågan om medvetandets uppkomst och grundläggande beskaffenhet har med andra ord knappast kommit närmare en lösning under den tid som mänsklighetens främsta tänkare har ägnat den sin uppmärksamhet, vilket möjligen hänger samman med det faktum att frågan i sig förblivit påfallande oförändrad. Nu som då är forskningens drivande fråga den hur medvetandet kan uppstå ur samspelet mellan icke-medvetna delar – hur ”en rörelse” hos partiklar som var och en lyder under samma fysikaliska lagar som all annan materia kan bli till ”en känsla”. När under evolutionens gång sker övergången



mellan omedvetet och medvetet? Sker den gradvis eller abrupt? Är det meningsfullt att fråga sig hur den upplevs? Och viktigast av allt, hur ska vetenskapen med sitt utpräglade utifrån-perspektiv kunna ta sig an denna enda fråga som enbart tycks vara möjlig att att närma sig på ett sätt, nämligen inifrån?

Det är frågor som alla kan inordnas under rubriken ”medvetandets svåra problem”, ett begrepp som i modern tid kommit att representera just den krock mellan subjektivt och objektivt som med-

vetandeforskningen innebär. Begreppet myntades av filosofen David Chalmers på en konferens om medvetandeforskning i Tucson, Arizona 1994 och har därefter fått stor spridning, inte minst för att det sätter fingret på den centrala svårigheten: att vetenskapens sakliga redogörelser saknar förmågan att omfatta precis det som kännetecknar medvetandet, nämligen den subjektiva upplevelsen. Medan vetenskapens berättelser med nödvändighet är berättelser i tredje person, är berättelsen om medvetandet med minst lika stor nödvändighet en berättelse i första person.

I detta avseende tillhör utmaningar som att kartlägga hjärnans processer och förstå hur den lagrar minnen, reglerar beteenden och hanterar sinnesintryck, det man kanske kan kalla ”medvetandets lätta problem”. Inte, som fysikern Brian Greene påpekar i boken *Till tidens slut – Medvetande, materia och mening i ett föränderligt universum*, för att de framstår som särskilt enkla, utan för att vi åtminstone kan föreställa oss hur de skulle kunna få en lösning med hjälp av vetenskapens klassiskt reduktionistiska metod.

Det är också det som skiljer frågan om hur medvetandet uppstår från den fråga som länge framstod som naturveten-

skapens mest svårlösliga, nämligen den som rör livets uppkomst. Frågan om hur död materia blir levande var visserligen ett komplext problem, men inte ett som i sig tycktes ifrågasätta det objektiva utifrånperspektivet som utgör den vetenskapliga metodens själva fundament. Vetenskapsjournalisten Per Snaprud återger i sin bok *Medvetandets återkomst – Om hjärnan, kroppen och universum* ett resonemang av medvetandefilosofen Philip Goff, i vilket denne föreställer sig att Galileo Galilei hade en tidsmaskin som tillät honom att resa till nutiden och få en inblick i hur forskarna kämpar med att få bukt med det svåra problemet. Hans reaktion skulle, om man ska tro Goff, ha varit: "Såklart att ni gör det! Jag skapade ju den fysiska vetenskapen genom att ta bort medvetandet ur fysikens värld!"

Goff utvecklar resonemanget i boken *Galileos misstag – Till försvar av panpsykismen*, där han för det tillbaka till Galileos förkunnelse att naturens bok är skriven "på matematikens språk". Det innebär, menar Goff, en prioritering av det kvantitativa på bekostnad av det kvalitativa, som till exempel känslan av värme eller upplevelsen av färgen gul – och det är just sådana kvalitativa storheter, så kallade *qualia*, som utgör den medvetna upplevelsens stoff. Att matematiken trots all sin sinnrikhet och precision också begränsar vad som är möjligt för vetenskapen att närma sig insåg till exempel filosofen Bertrand Russell,



som 1927 konstaterade att fysiken är matematisk "inte därför att vi vet så mycket om den fysiska världen, utan för att vi vet så lite. Det är bara dess matematiska egenskaper vi kan upptäcka."

När vi på klassiskt naturvetenskaplig väg försöker förstå medvetandet bör vi alltså minnas att det faktum att det har gått bra för naturvetenskapen när den har ignorerat medvetandet inte, som Goff mycket riktigt påpekar, ger oss något skäl att tro att det kommer att gå bra för den när den försöker tillämpa sina kvantitativa metoder på medvetandet i sig.

Ett tankeexperiment i vilket Goffs synsätt på ett tydligt vis ställs mot sin motsats är det som introducerades av filosofen Frank Jackson 1982, det vill säga ett drygt tiotal år innan David Chalmers satte namn på medvetandets svåra problem. Jackson ber oss att föreställa oss Mary, som levtt hela sitt liv instängd i ett svartvitt rum och därför aldrig fått erfara färg. Däremot ägnar hon all sin tid i detta rum åt att ingående studera färgupplevelsens alla fysikaliska mekanismer, som vi vid denna tid tänker oss är fullkomligt kända. Med andra ord vet hon allt som går att läsa sig till om färgupplevelser när hon en dag träder ut ur sitt svartvita rum och för första gången själv får erfara dem. Frågan som Jackson ställer är: Lär sig Mary i denna stund något nytt? Hon, som redan visste allt om hur det är att erfara låt oss säga en blå himmel – blir hon överraskad när hon riktar blicken upp mot skyn?

Medan Goffs tveklösa svar är ja – hon lär sig någonting nytt om färgupplevelser, nämligen hur det är att *ha* färgupplevelser – besvarar till exempel filosofen Daniel Dennett frågan med ett lika enfattigt nej. Mary, menar Dennett, lär sig faktiskt ingenting nytt alls och tror vi att hon gör det, är det med stor sannolikhet en konsekvens av att vi underskattar innebörden av att ha fullständig kunskap om ett fysikaliskt förlopp. Ägde man sådan – vilket i sig är ett djupt realistiskt antagande – skulle man verkligen kunna räkna ut även hur det känns att se färgen gul. Daniel Dennett tillhör helt enkelt inte dem som anser medvetandets svåra problem ha gjort sig förtjänt av namnet. I boken *Från bakterier till Bach och tillbaka – Medvetandets evolution* avhandlas frågan om medvetandet under rubriken "En evolutionärt utvecklad användarillusion". Det är också, noterar Goff, ett spritt skämt inom filosofikretsar att en mer rättvisande titel på kollegans bästsäljare *Consciousness Explained*, där resonemanget om Mary återfinns, skulle ha varit "Consciousness Explained Away" – medvetandet bortförklarad.

Den ståndpunkten – att den som tror sig vara medveten helt enkelt är utsatt för en villfarelse – är för övrigt tillräckligt etablerad inom fältet för att ha ett namn: *eliminativism*. Av filosofen Galen Strawson har den kallats "det löjligaste påstående som någonsin gjorts". Problemet med eliminativismen är, enligt Strawson, att varje illusion av att känna något "med nödvändighet är ett verkligt fall av det som sägs vara en illusion". Hur drar man till exempel en meningsfull gräns mellan att tro sig känna smärta och att känna smärta?

MAN ÄR BENÄGEN att instämma. Eliminativister som Dennett är emellertid inte

ensamma om att avfärda påståendet att naturvetenskapen besitter en inneboende oförmåga att ta sig an medvetandets problem på ett meningsfullt sätt. Forskning som fokuserar på att finna det som brukar kallas medvetandets neurala korrelat – det vill säga de tillstånd i hjärnan som svarar mot medvetna upplevelser – skulle enligt många kunna vara en väg mot djupare förståelse, kanske också en lösning på "det svåra problemet", på sikt. Och som Snaprud påpekar kan även svårtolkade teorier vara användbara: Newton blev aldrig klok på vad den mystiska fjärrverkande gravitationen verkligen var, "men kunde med stor noggrannhet använda gravitationens matematiska formler till att för-



utsäga himlakropparnas banor". Greene gör samma poäng när han påpekar att skälet till att vi håller relativitetsteori och elektromagnetism högt inte är att de talar om för oss vad massa eller elektrisk laddning är – det gör de inte. Men med tanke på hur exakta förutsägelser dessa teorier tillhandahåller accepterar vi det, och kanske, menar Greene, kan medvetandeforskningen en dag hamna i ett liknande läge, vilket i så fall vore ett enormt framsteg i sig.

Den mest framgångsrika ansatsen i den riktningen är den förklaringsmodell som går under namnet *integrerad information*. Teorin, formulerad av neuroforskaren Giulio Tononi och ofta förkortad IIT, utmärker sig genom att erbjuda ett kvantitativt mått på graden av medvetande i ett givet system. Ett högt värde på denna storhet – betecknad med den grekiska bokstaven ϕ – innebär att systemets information är höggradigt integrerad i bemärkelsen att dess olika delar är komplext sammanvävda i en helhet, och även höggradigt differentierad, i bemärkelsen att systemets delar är många och sinsemellan olika. Det är en hypotes som visar sig överensstämna väl med vad vi vet om vilka av hjärnans funktioner som hänger samman med medvetna upplevelser och vilka områden av hjärnan dessa tar i anspråk.

Vilken typ av system det handlar om eller vad det består av, om det är levande eller inte, lämnas inom IIT emellertid helt utanför kalkylen; på det viset knyter den bland annat an till strömningar inom den

”Enligt materialismens sätt att se är medvetande inte någonting som skapas av hjärntillstånd, utan någonting som är identiskt med dem.”

moderna fysiken som betraktar informationen, snarare än materien, som primär. Hållningen – som kanske sammanfattas bäst i fysikern John Wheelers slogan ”It from bit”, informationen föregår materien – ekar alltså i Tononis teori, där informationsbearbetningens grad av integration och differentiering är avgörande för huruvida ett system är medvetet eller ej. Ett tillräckligt högt värde på ϕ innebär medvetenhet, oavsett om det förekommer i nervsynapser eller neutronstjärnor, som Greene uttrycker det. Om ett antal klyftigt sammankopplade datorkomponenter på ett mikrochip ger ett högt ϕ -värde – ja, då kommer det systemet också, menar Tononi, att vara medvetet.

En subtilitet med IIT-teorin är att dess förutsägelser om ett system är medvetet eller ej inte enbart hänger på det absoluta värdet på ϕ , utan också på huruvida detta

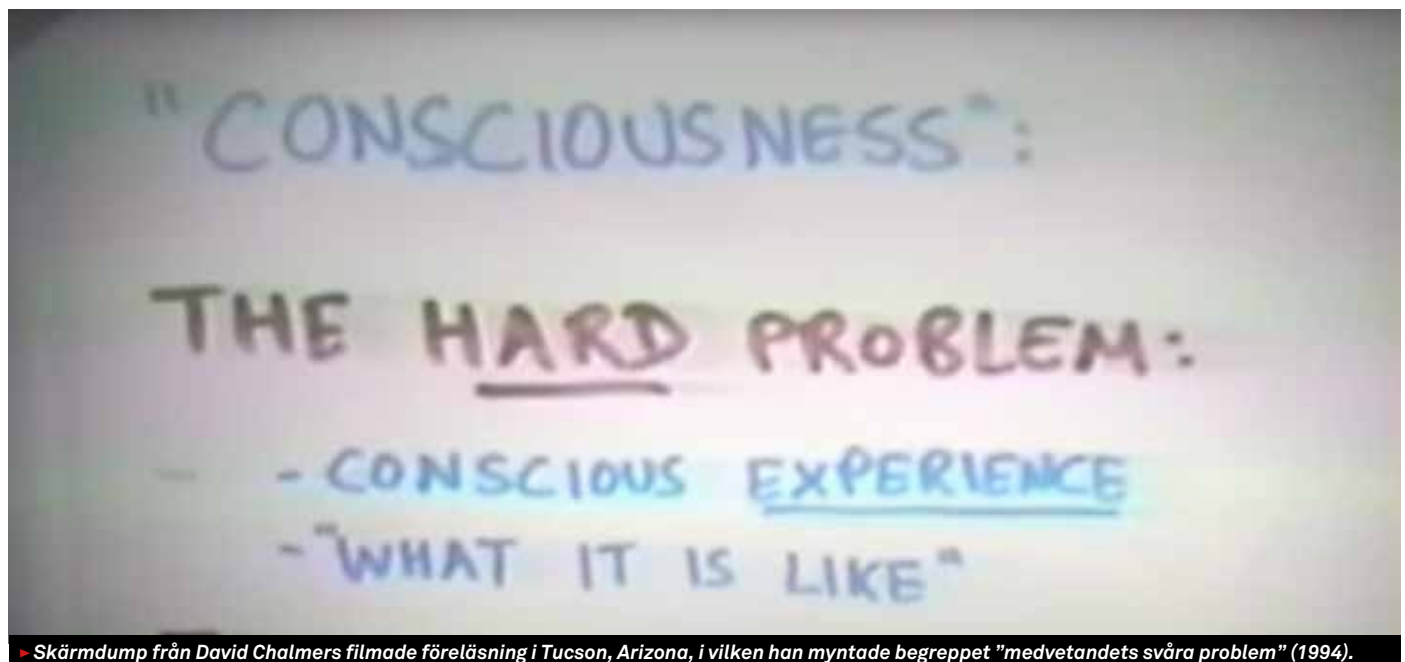
värde utgör ett lokalt maximum, det vill säga att systemet varken ingår i eller innehåller något som har en högre nivå av integrerad information. Detta har, påpekar Goff, anmärkningsvärda följder. Skulle till exempel den digitala tekniken komma att göra samhället så sammanbundet att dess mängd av integrerad information överskrider den i en mänsklig hjärna, skulle inte bara samhället i sig komma att bli medvetet (vad nu det ska betyda), det skulle dessutom innebära att ”mänskliga hjärnor ’sugs upp’ i denna högre form av medvetande” och alltså inte längre härbärgerar individuella medvetanden. Den typen av bisarra konsekvenser antyder möjligen att höga ϕ -värden är ett nödvändigt men inte, som Tononi själv vill göra gällande, ett tillräckligt villkor för att ett system ska vara medvetet.

Att beskriva de hjärntillstånd som tycks svara mot medvetna upplevelser är alltså en sak. Att förstå hur de senare uppstår ur de förra – hur en rörelse blir en känsla – är en helt annan. När det gäller synen på den frågan fördelar sig forskarnas uppfattningar längs en skala, vars ena extrempunkt kan sägas vara den strikt materialistiska. Enligt materialismens sätt att se är medvetande inte någonting som skapas av hjärntillstånd, utan någonting som är identiskt med dem. Det är, om man så vill, ett sätt att tona ned det svåra problemets betydelse, kanske till och med avfärda det helt och hållet. En medveten upplevelse är det tillstånd i hjärnan som svarar mot det, varken mer eller mindre än så. Det är en hållning som bland annat intas av vetenskapsskribenten Henrik Brändén som i boken *Sjärens biologi och vår fria vilja* viger ett kapitel åt medvetandet:

I mina ögon är den neurobiologiska delen av qualiaproblemet mycket enkelt. Min subjektiva upplevelse av ett sinnesintryck formas av de kopplingar som gjorts i just min hjärna.

Den materialistiska ståndpunkten står, noterar Goff, i direkt konflikt med en sorts intuitiv dualism, som de flesta av oss verkar omfatta och som kommer till uttryck bland annat i språkliga glidningar som att hjärntillstånden ”orsakar” medvetandetillstånd, vilket alltså inte är samma sak som det materialistiska påståendet att de är ett och desamma. Om ett system har vissa objektiva, kvantitativa egenskaper vill materialisten göra gällande att det med nödvändighet har vissa subjektiva, kvalitativa egenskaper, vilket Goff alltså menar är fel: ”Dagens materialism är inte en lösning utan en enveten vägran att ta itu med problemet.”

Det finns emellertid andra möjliga sätt att förklara medvetandet utan hänvisning till icke-materiella fenomen eller hittills okända fysikaliska lagar. Ett exempel, som diskuteras av Greene, är neuroforskaren Michael Grazianos fysikalistiska teori, som utgår ifrån det faktum att medvetandets funktion är att dölja snarare än blottlägga vad som pågår inom oss. På samma sätt som vårt medvetande summerar upplevelsen av elektromagnetiska vågor som oscillerar med frekvensen 435 172 874 363 122 svängningar per sekund i upplevelsen av färgen röd, ger det oss förenklade sammanställningar av processerna i vårt eget inre. Medvetandet ger oss så att säga en föreställning om vår egen uppmärksamhet, litet grann på samma sätt som det



► Skärmdump från David Chalmers filmade föreläsning i Tucson, Arizona, i vilken han myntade begreppet "medvetandets svåra problem" (1994).

skapar en föreställning om andra människors mentala tillstånd, och denna föreställning utelämnar en mängd detaljer såsom nervimpulser, informationsbehandling och utväxling av signaler i hjärnan. I stället återger den själva uppmärksamheten, ”det som vi i dagligt tal brukar kalla vår ’medvetenhet’”, som Greene uttrycker det. Medvetandet är, i Grazianos tappning, helt enkelt hjärnan som tillämpar sin förkärlek för förenklade, schematiska föreställningar på sig själv. Greene ansluter sig därmed till Grazianos hållning när han konstaterar att det svåra problemet förefaller svårt i bemärkelsen att det tycks överskrida det strikt fysikaliska, ”enbart

det är den ”blockerande föreställningen när det gäller det svåra problemet” – det som gör det svåra problemet inte bara svårt utan olösligt – ”den förfelade tanken att vi ser verkligheten som den är”.

En viktig konsekvens av Hoffmans radikala underkännande av den mänskliga perceptionens återgivning av verkligheten är att vad vi uppfattar som medvetet i vår omvärld – en katt, till exempel, men inte en sten – inte säger någonting alls om vilka av de bakomliggande verkliga entiteterna som faktiskt är i besittning av ett medvetande. Det vi uppfattar av stenen är precis så mycket som vi behöver uppfatta av stenen för att kunna överleva och

som finns: äpplen, liksom bilar, liksom katter, liksom människor, liksom de elementarpartiklar av vilka de allihop består. Kanske förhåller det sig, som Goff menar, så att ”medvetandets ljus aldrig slocknar helt” när man rör sig mot allt enklare organismer och så småningom ned till deras icke-levande beståndsdelar, ”utan snarare mattas av” så att en flämtande låga består också hos en elektron eller en kvark.

Det är alltså genom panpsykismen vi finner ett alternativ till det klassiska sättet att formulera det svåra problemet eller, om man så vill, det mest trovärdiga avfärdandet av det. Det panpsykistiska förhållningssättet annullerar frågan om hur och när medvetande plötsligt uppstår; gåtan blir snarare hur det utvecklas och etablerar nya förbindelser. I stället för att försöka härleda medvetandet ur samspelet mellan icke-medvetna delar, blir panpsykistens uppgift med andra ord att härleda komplexa former av medvetande – som de som uppträder hos djur och människor – ur de enkla former av medvetande som antas existera på tillvarons lägsta nivå.

”När eliminativister som Dennett förfäktar den lätt bisarra ståndpunkten att medvetandet är en illusion, gör alltså Hoffman det motsatta: Allt kan mycket väl tänkas vara en illusion *utom* just medvetandet.”

för att våra schematiska inre föreställningar förtiger all kännedom om just de hjärnfunktioner som förbinder våra tankar och förnimmelser med deras fysikaliska grundvalar”.

IDÉN ATT GLAPPET mellan varseblivning och fysisk verklighet utgör en central komponent i lösningen av medvetandets gåta går emellertid att ta mycket längre än så, vilket också görs av professorn i kognitionsvetenskap och filosofi Donald Hoffman, som i boken *Dold verklighet – Om evolution, medvetande och perception* smular sönder det mesta av det vi trodde var verkligt. Allt det vi upplever – rummets tre dimensioner, de objekt som fyller dem, ja, faktiskt själva den kausala struktur vi tycker oss uppfatta hos verkligheten där varje verkan har en orsak – är en evolutionär produkt av våra hjärnors utformning, ingenting annat. Objekten i vår närhet – äpplen, bilar, djur och människor – svarar visserligen mot företeelser i verkligheten, men enbart på samma sätt som ikoner på en datorskärm svarar mot datorns olika program. Påståendet att ett äpple är rött, runt, eller ens har en storlek och en vikt, är alltså uteslutande påståenden om vår egen hjärnas konstruktioner, inte om verkligheten. Det är en teori som är häpnadsväckande nog i egen rätt, men som också har en direkt bäring på medvetande-problemet. Om allt vi ser är en konstruktion av våra hjärnor – och vi ser nervceller – så är det kanske inte nervcellerna vi ska vända oss till för att förklara uppkomsten av medvetande. Som Hoffman formulerar

fortplanta oss och för det syftet räcker det med ganska litet. Om katten behöver vi veta litet mer och därför framträder den också för oss på ett mer komplext sätt. När eliminativister som Dennett förfäktar den lätt bisarra ståndpunkten att medvetandet är en illusion, gör alltså Hoffman det motsatta: Allt kan mycket väl tänkas vara en illusion *utom* just medvetandet.

Med samma budskap motsäger vetenskapsjournalisten Annaka Harris i *Medvetandets mysterium – En guide till universums största gåta* sin egen boktitel genom att referera till filosofen Galen Strawson – han som fann eliminativismen löjligare än allting annat – som hävdar att ”medvetandet i själva verket är det enda i universum som *inte är en gåta*”; till skillnad från de flesta andra fenomen är det något vi faktiskt har tillgång till förstahandsinformation om. Jag tänker, alltså vet jag att jag tänker, för att parafrasera Descartes – att vi är medvetna är det enda vi inte behöver tvivla på.

Och utifrån Hoffmans grundantagande – att våra sinnesintryck i princip inte säger oss något alls om hur verkligheten i sig är beskaffad – skulle detsamma alltså kunna gälla allt omkring oss. Hoffmans tes öppnar sig därmed, liksom för övrigt IIT, mot det som brukar kallas panpsykism, och som utgör den huvudsakliga teoretiska utgångspunkten för både Goff och Harris. Enligt panpsykismen är den klassiska uppfattningen att medvetande plötsligt uppstår ur död materia som en kvalitativt ny egenskap i grunden felaktig. I stället antas medvetande, i rudimentär eller mer utvecklad form, vara närvarande i allt

MEDVETNA ELEMENTARPARTIKLAR? Vid en yttlig anblick kan panpsykismen tyckas långsökt som bäst. Men faktum är att den kringgår flera av de svårigheter som alternativa förhållningssätt ställs inför. Materialismens uppfattning att medvetande inte är något annat än de hjärnprocesser som ger upphov till det leder, som redan noterats, till ”det svåra problemet”. Å andra sidan har de som förespråkar dualism – det vill säga anser medvetandet vara en icke-fysisk storhet – ännu inte lyckats ge en övertygande förklaring till hur det i så fall går till när det okroppsliga sinnet utövar inflytande över kroppen.

Man bör också hålla i minnet att panpsykister med medvetande hos till exempel en elektron inte avser ett medvetande som det mänskliga. Elektronen måste enligt panpsykismen anses ha upplevelser i någon mening – närmare bestämt den att frågan om hur det känns att vara en elektron kan anses meningsfull – men det handlar om upplevelser som är ofattbart mycket enklare än våra egna. De måste, som Harris citerar filosofen David Skrbina ur hans verk *Panpsychism in the West*, snarast förstås som ”en underkategori av en viss *universell egenskap* hos fysiska ting, där både livlösa objekts mentalitet och det mänskliga medvetandet ses som specifika manifestationer”.

En mer bärande invändning som ofta riktas mot panpsykismen är emellertid det så kallade kombinationsproblemet: Hur ger kombinationen av små, enkla medvetna enheter, som elementarpartiklar, upphov till större och mer komplexa enheter,



som hjärnor? Medan det är lätt att förstå hur hundra klossar tillsammans kan bilda något nytt – ett torn – är det svårare att begripa hur många små medvetanden kan smälta samman i ett enda, enhetligt nytt.

Kalla detta för panpsykismens svåra problem och man kan, likt Goff, ställa sig frågan: Vilket svårt problem är svårast? Materialismens – det vill säga det ursprungliga ”svåra problemet” – eller panpsykismens? För Goff själv är svaret givet: ”Materialis-

där det som ska förklaras inte kan reduceras till manifestationer av redan kända lagar, utan kräver introduktionen av nya storheter. När James Clerk Maxwell vid 1800-talets mitt lade fram sin teori för elektromagnetismen gjorde han det just genom att introducera en ny kraft, den elektromagnetiska, för att förklara observerade fenomen och det är få som ifrågasätter att hans teoribygge gjort sig förtjänt av att kallas förklaring.

FÖR DEN SOM nu börjar uppfatta medvetandets gåta som spekulativt teoretisk i överkant kan emellertid betonas att en stor del av litteraturen kring medvetandet kretsar kring annat än det svåra problemets kärnfråga. I boken *Knaster – Medvetandets gåta och illusionen av ett jag* erbjuds vi av överläkaren Pontus Wasling snarast en exposé över medvetandets olika märkvärdiga egenheter, i form av både fallbeskrivningar från författarens yrkesliv och hans privata experimenterande med ovanliga medvetandetillstånd. Wasling ställer meditation, floating och drogrus sida vid sida med djupsömn, epilepsi och vegetativa tillstånd i ett försök att ringa in det svårgripbara medvetandet – och redogör också för några av de experiment som tycks återkomma i snart sagt alla populära texter som berör fenomenet.

Ett av dem är den så kallade gummihandsillusionen, där en försöksperson genom samtidig stimulans av en konstgjord lem och sin egen, dolda arm snabbt kommer att uppfatta den konstgjorda kroppsdelen som sin egen, så till den grad att han eller hon grips av panik om ett knivhugg riktas mot den. Detta ymnigt refererade experiment gör tydligt att också den grundmurade uppfattningen att våra medvetanden är strikt bundna till våra egna kroppar visar sig vara förhastad. Den observationen bör dock inte likställas med att ett okroppsligt medvetande skulle vara

möjligt: När Snaprud låter hjärnforskaren António Damásio uttala sig om saken erbjuder denne författaren ett vad: ”Om du blir en hjärna i ett akvarium och fortfarande är medveten så ger jag dig tusen dollar”, säger han till Snaprud. ”Så blir du en lycklig hjärna i ett akvarium! Nej, det går inte. Det är en absurditet som många tror på.”

Ett annat experiment som återkommer frekvent i medvetandelitteraturen är det som utfördes av den amerikanske forskaren Benjamin Libet i början av 1980-talet, och som sedan dess har upprepats i lätt modifierad form. Libet och hans efterföljares resultat tycks peka mot att det vi själva uppfattar som medvetna beslut föregås i tiden av omedveten hjärnaktivitet, på ett sådant sätt att det verkar rimligt att dra slutsatsen att medvetandet kommer in mycket sent i de processer som styr våra handlingar, kanske så sent att alla väsentliga överväganden vid det laget redan är gjorda.

I besläktade experiment har dessutom framkommit att medvetandet också tycks ägna sig åt efterkonstruktion och psykologisk rationalisering: I de fall försökspersoner utsattes för omedveten påverkan, till exempel i form av elektrisk stimulans, som fick dem att utföra vissa handlingar, fabricerade deras medvetanden senare fram förklaringar som fick dessa handlingar att framstå som frukten av alltigenom medvetna beslut. Detta är iakttagelser som i sig kan anses ge visst stöd till de panpsykistiska teorierna: Medvetandet är, skriver Harris, ”bara vittne till de beslut som fattas.” I själva verket är det ”hjärnan” som i samspel med omvärlden formar vårt beteende. Kanske blir det, menar hon, när vi börjar förstå vårt eget medvetande som ”en passiv åskådare” lättare att föreställa sig att det också andra system kan ha ett medvetande, om än rudimentärt.

Men av laboratoriets åskådliggöranden av medvetandet är det kanske ändå ett

”Medan det är lätt att förstå hur hundra klossar tillsammans kan bilda något nytt – ett torn – är det svårare att begripa hur många små medvetanden kan smälta samman i ett enda, enhetligt nytt.”

tens utmaning handlar om att överbrygga klyftan mellan naturvetenskapens *objektiva kvantiteter* och den medvetna upplevelsens *subjektiva kvaliteter*, vilket så formulerat tycks vara närmast en omöjlighet. För panpsykisten, däremot, handlar det om att gå ”från enkla subjektiva egenskaper till komplexa subjektiva egenskaper” – en utmaning vars utsikter i alla fall förefaller klart mindre hopplösa.

Å andra sidan kan man fråga sig om detta verkligen är någonting att yvas över, med tanke på att panpsykismens sätt att förklara medvetandets existens är att helt enkelt postulera att medvetandet existerar. Bör vi egentligen anse panpsykismen vara en förklaring alls? Jodå, det bör vi, menar Goff: se bara på fysikens historia, som är full av förklaringar av denna typ,

som utmärker sig som särskilt omskakan- de – och möjligen också särskilt filosofiskt fruktbart – nämligen studiet av så kallade split-brainpatienter. Dessa patienter, som fått förbindelserna mellan höger och vänster hjärnhalva kapade genom ett ingrepp som med tekniskt språkbruk benämns kallosotomi, studerades ingående av neurobiologen Roger Sperry under 1960-talet, ett arbete för vilket han senare också fick dela ett Nobelpris med två kollegor. Slutsatsen? Att vänster och höger hjärnhalva, med Sperrys egna ord, ”samtidigt kan vara medvetna och ha olika och till och med motstridiga mentala upplevelser som löper parallellt”. Donald Hoffman räknar upp en fascinerande rad exempel från mer sentida studier, däribland patienter hos vilka vänster hjärnhalva säger sig vilja arbeta som konstnär, medan den högra vill ”köra rallybil”, och höger hand tänder en cigarett för den vänstra hjärnhalvans räkning, medan vänster hand på höger hjärnhalvas inrådan släcker den. Hos en annan patient tror vänster hjärnhalva på Gud, medan höger hjärnhalva är ateist.

KAN DESSA MÄRKVÄRDIGA resultat då kasta något ljus över det svåra problemet? Åtminstone ett av dem, om vi ska tro Philip Goff, nämligen panpsykismens. Läser vi kombinationsproblemet utifrån split-brainresultaten ser vi att det kan formuleras på ett annat sätt än det traditionella som, om vi följer Goff, brukar lyda: ”Hur tar man sig från medvetandet hos partik-

lar till medvetandet i den hjärna som dessa partiklar utgör?” För att hitta en alternativ formulering kan vi, menar Goff, betrakta patienten med de två käbblande hjärnhalvorna litet närmare. Kanske bör han ellers hon inte förstås som en människa med två skilda medvetanden, utan snarare som en människa vars medvetande är oenhetligt, uppdelat i två separata delar. Man kan

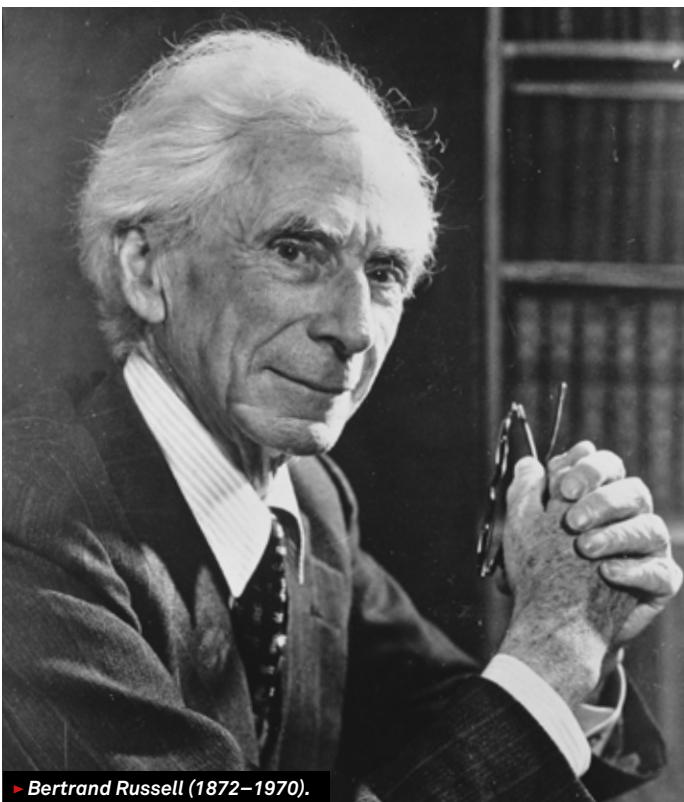
”Vad dessa båda tänkare observerade var att fysikens naturlagar säger oss en hel del om hur materien beter sig under givna förhållanden, men mycket litet om vad den faktiskt är.”

föreställa sig att var och en av dessa delar i sin tur föll samman i delar, som i sin tur föll samman i delar, så att patientens medvetande till sist var maximalt oenhetligt. Man skulle då, om panpsykismen stämmer, ha nått fram till en punkt där ingen samordning alls existerar mellan de enskilda medvetandena hos de partiklar som tillsammans utgör hjärnan. Med

utgångspunkt i detta kan panpsykismens kombinationsproblem formuleras på ett sätt som får det att te sig än mindre oöverstigligt, nämligen såhär: ”Hur tar man sig från en hjärna med ett radikalt oenhetligt medvetande till en hjärna med ett enhetligt medvetande?” Att det är möjligt att gå i omvänd riktning vet vi, vilket resultatet av kallosotomi just visar.

Harris förhåller sig till fenomenet på ett litet annorlunda sätt, nämligen genom att göra iakttagelsen att de två medvetanden – eller, om man så vill, två delarna av medvetandet – som ryms i en split-brainpatients hjärna uppenbarligen inte känner av varandra (utom genom effekterna av den andra partens handlingar). Kan man, frågar sig Harris, tänka sig någon sorts delat medvetande också hos en hjärna som inte är fysiskt delad? Finns det andra medvetandecentrum, eller till och med något som vi skulle uppfatta som andra psyken, ”närmare oss än vi tror”?

När det gäller kombinationsproblemet är Harris angreppssätt emellertid ett annat: Bara om vi förväxlar medvetandet med ett ”subjekt” eller ett ”själv” har vi, menar hon, alls detta problem. Enbart om man förutsätter att medvetna upplevelser är bundna till ett jag – det vill säga till ”permanent medvetandestrukturer med fasta gränser” – tycks en svårighet att slå samman två av dem uppkomma. Men att självet är en beständig enhet är något som mycket av modern neurovetenskaplig forskning – varav en stor del refereras av



► Bertrand Russell (1872–1970).



► Arthur Eddington (1882–1944).

Pontus Wasling i *Knaster* – starkt ifrågasätter. Jag tror, skriver Harris:

att lösningen på kombinationsproblemet är att det egentligen inte sker någon "kombinering" vad gäller själva medvetandet. Medvetandet skulle kunna fortgå som det är, medan karaktären och innehåller skiftar, beroende på hur den specifika materian i fråga är ordnad. [...] Om två människohjärnor kopplades samman, skulle båda individerna kanske känna det som om innehållet i deras medvetande helt enkelt hade utvidgats [...]. Det är bara när man för in begreppen "han", "hon", "du" eller "jag" som diskreta enheter som det utvidgade innehållet i något medvetandeområde (eller till och med flera medvetandeområden som slås samman) blir ett kombinationsproblem.

Tillbaka i de filosofiska spekulationerna, med andra ord. Den som längtar efter litet vederhäftighet kan fråga sig hur allt detta förhåller sig till den moderna fysikens resultat. Även om naturvetenskapen i sig inte lämnar något utrymme för subjektiviteten borde väl studiet av materiens minsta beståndsdelar åtminstone kunna ge en antydning i någon riktning?

Det kan man tycka, men "[s]kärsådär du vilken som helst av partiklarna i min prefrontala hjärnbark finner du", påminner Greene, "att den interagerar med andra partiklar via precis samma krafter i enlighet med precis samma matematik som om den svävade omkring i ditt kök eller i Polstjärnans atmosfär". På mikroskopisk nivå är beskrivningen av de system vi förstår som medvetna, och de som vi antar sakna medvetande, identisk.

Men låt oss dröja ett ögonblick vid denna beskrivning och se vad den egentligen säger. I kopplingen mellan teoretisk fysik och medvetandeteori finner vi nämligen den samtida panpsykismens länk tillbaka till storheter som Russell och astronomen Arthur Eddington. Vad dessa båda tänkare observerade var att fysikens naturlagar säger oss en hel del om hur materien beter sig under givna förhållanden, men mycket litet om vad den faktiskt är. På samma sätt som Newtons teori om gravitationen inte gav honom några större insikter i gravitationens inre väsen, upplyser oss Maxwells ekvationer, Schrödingerekvationen och Einsteins fältekvationer egentligen inte alls om materiens väsen – lagarna lär oss vad materien gör, men inte vad den är.

Vi står, med andra ord, inför två problem. Först det ursprungliga svåra problemet, att finna en plats för medvetande och subjektiva upplevelser i den vetenskapliga berättelsen om universum. Men som Ed-

dington, och tidigare Russell, noterade står vi också inför ett annat, nämligen att fysiken inte säger oss någonting alls om materiens inneboende natur. Eddingtons djärva förslag var att låta dessa problem få en gemensam lösning. Det är just medvetande, tänkte han sig, som är materiens inre natur. Vi inser numera, argumenterar Eddington:

att vetenskapen icke kan säga någonting om väsensarten hos en atom. Den fysikaliska atomen utgör liksom allt annat i fysiken ett register av visaravläsningar. Vi äro överens om att detta register har ett samband med någon okänd bakgrund. Varför då icke förbinda det med något av andligt väsen, vilket i ett karakteristiskt avseende visar sig som tanke. Det förefaller väl enfaldigt att istället för detta förbinda det med något, som skulle vara av så kallat "konkret" art, och att sedan stå där undrande, var tanke kommer ifrån.

Det enda vi egentligen vet säkert om materien, menar Eddington, är att en del av den – till exempel den inuti våra hjärnor – har en inneboende natur som utgörs av former av medvetande. Om vi tar Greenes iakttagelse om naturlagarnas allmängiltighet på allvar, måste vi ställa oss frågan varför detta inte skulle kunna gälla materien generellt? Resonemanget intar hos Goff en central position, liksom hos Harris som citerar Galen Strawson, när denne argumenterar för att panpsykismen på grundval av det måste förstås som den mest konsekventa formen av materialism: "allt som har en konkret existens är fysiskt" och "alla fysiska fenomen är olika former av energi"; "panpsykismen är helt enkelt en hypotes om den här energins inre natur, hypotesen att energins inre natur är upplevelser". Harris låter astrofysikern Adam Frank sammanfatta:

[De traditionella] materialisterna vänder sig till fysiken när de ska förklara psyket, men inom den moderna fysiken är de partiklar hjärnan består av på många sätt lika gåtfulla som själva medvetandet. [...] Istället för att sopa undan psykets gåta genom att hänföra det till materiens mekanismer, måste vi ta itu med det faktum att de båda hänger samman.

Möjligheten finns, noterar Frank, "att en rudimentär form av medvetande måste läggas till i den lista över saker och ting, som massa och elektrisk laddning, som världen består av".

Franks uttalande om att den moderna fysikens partiklar är "lika gåtfulla som själva medvetandet" pekar för övrigt också mot någonting annat, nämligen

den återkommande tendensen att koppla medvetandets gåta till kvantmekaniken, den kontraintuitiva, men oerhört precisa teori som koncipierades under 1900-talets första decennier, och som i dag i utvecklad form utgör vår bästa beskrivning av materien. Å ena sidan har vi de återkommande försöken att ge medvetandet en central roll i lösningen av kvantmekanikens så kallade "mätproblem", försök där medvetandet tas för givet, men också ambitionerna att låta kvantmekaniska effekter förklara medvetandets uppkomst i biologiska system. Författarna till boken *Kvantfysiken och livet – Våra innersta mekanismer och världarna omkring oss* ger en kort redogörelse för ansatser av bland andra fysikern Roger Penrose att via konkreta fysikaliska förlopp koppla kvantmekaniska superpositioner till medvetandefenomen.

Goff å sin sida pekar på hur det kvantmekaniska fenomenets sammanflätning kan tas till intäkt för att mikroreduktionismen, det vill säga vetenskapens klassiska antagande om att "hela naturens rikedom och mångfald [kan] reduceras till egenskaper hos och kombinationer av elementarpartiklar" behöver omprövas. Det är en ståndpunkt som tycks ha visst fog för sig, men trots det ligger det nog något i Brian Greenes lakoniska konstaterande att de flesta kopplingar mellan medvetande och kvantmekanik har begränsad substans utöver iakttagelsen att "kvantmekaniken är mystisk [och] medvetandet är mystiskt".

MEN OAVSETT OM vi förstår den eller ej fortsätter medvetandets bräckliga låga att fladdra. Någon gång under evolutionens sakta framvältrande förlopp tändes det där ljuset för första gången, om det nu inte alltid har brunnit, och på samma sätt bländs det på nytt varje gång en varelse blir till. "Först finns det ingenting som kan kallas medvetande", skriver Harris, "och sedan plötsligt, som genom ett trollslag, i precis rätt ögonblick ... något. Hur minimalt det här första något än är, tycks en upplevelse ta form i den livlösa världen och materialisera sig ur mörkret."

Också inuti mig har denna låga tänts, när mina barn i sitt väntande, skvalpande magdunkel plötsligt har upplevt *hur det är att finnas*, och det är knappast mindre obegripligt att denna känsla från ett ögonblick till nästa skulle inträda, än att den började gro i samma stund som de själva började gro.

► Helena Granström är författare, fil. mag i teoretisk fysik och fil. lic i matematik, aktuell med romanen *Königsberg* (Kaunitz-Olsson).

DET ÄR I skrivande stund oklart vem som vinner det franska presidentvalet. Däremot råder det inget tvivel om att den politiska tyngdpunkten i Frankrike har flyttats högerut med Marine Le Pen och Éric Zemmour på yterkanten samt den liberalkonservativa kandidaten Valérie Pécresse, som utmanar den sittande presidenten. Socialistpartiet har varit helt uträknat från början. I stället är det den mer radikale Jean-Luc Mélenchon som står för den huvudsakliga vänsteroppositionen.

Denna högervändning kan tyckas paradoxal med tanke på de starka sociala protester som präglade Frankrike under de senaste åren. Det gäller särskilt den omdiskuterade rörelsen Gula västarna som från och med hösten 2018 började protestera mot höga bränslekostnader. I en essä för den fackliga tanke-smedjan Katalys med titeln *Fransk klasskamp och demokratins framtid* menar författaren och statsvetaren Halil Karaveli att Gula västarna förebådar klasskampens återkomst. Samtidigt visar rörelsen också det franska socialistpartiets oförmåga att mobilisera väljare i massprotesterna, som till en början hade ett starkt stöd hos det franska folket.

Karaveli belyser dessa problem med hjälp av historiska utblickar som innefattar franska revolutionen och tiden fram till i dag. Framställningen utgår bland annat från den franske historikern och tidigare fackföreningsaktivisten Jacques Julliards bidrag i ämnet, även om Karaveli inte delar den franske historikerns betoning av vikten av sammanhållande nationell identitet och kritik av vänsterns upptagenhet med mångfaldsideal. Ett huvudargument hos Karaveli är i stället att vänsterns och demokratins framtid i Frankrike är beroende av ett nytt progressivt samförstånd mellan arbetarklassen och medelklassen för att stoppa vad som kallas "nyliberalismens hegemoni".

Det råder ingen tvekan om att ekonomisk ojämlikhet har bidragit till skarpa sociala motsättningar de senaste åren som vänstern borde kunnat fånga upp bättre.

Däremot är det svårt att placera in proteströrelser som Gula västarna på den etablerade politiska kartan. Tendensen att infoga rörelsen i färdiga politiska berättelser gör inte förståelsen av massprotesternas karaktär helt rättvisa. Inom vänstern har manifestationerna och polisens repression placerats in i en historisk kontinuitet av tidigare uppror som format den politiska

Karaveli håller emellertid fast vid det traditionella klassperspektivet kring fördelning av makt och ekonomiska resurser, vilket är en viktig pusselbit, men inte den enda. Här hade det varit uppfriskande att ta in fler vänsterperspektiv från den omfattande debatten kring rörelsen för att visa en svensk läsekrets mindre förutsägbara vägar framåt för vänstern. Historikern

Pierre Rosanvallon har till exempel pekat på att klassanalysen måste kompletteras med en förståelse av den emotionella sidan av sociala protester av detta slag, eftersom delade affektioner tenderar att spela en viktigare mobiliserande roll än klass-tillhörigheten. Detta gäller i än högre grad de europeiska antivax-demonstrationerna, i vilka människor från helt olika bakgrunder och skilda politiska henvister samlas kring en delad känsla av tvivel och trots mot makten. Den populistiska högern har för längesedan förstått detta känslopolitiska sammanhang och även Jean-Luc Mélenchon – som Karaveli ägnar förvånansvärt litet utrymme åt – har i hög utsträckning tillägnat sig dessa insikter.

DET SAMFÖRSTÅND MELLAN arbetarklass och medelklass som Karaveli efterlyser har historiskt sett varit betydelsefull för fransk vänsterpolitik. Därför ger även Olle Svennings biografi *Älskar ni mig? – Om Léon Blum* ett viktigt perspektiv på de aktuella problemen inom fransk och europeisk vänster, inte minst för att undvika dåtidens förödande misstag, men också på grund av den pragmatism och idealism som Blum förenade när Folkfronten skapades i Frankrike. Blum lyckades,

om än kortvarigt, att samla en bredare vänsterkoalition som fransk premiärminister 1936–37 och kom tillbaka till makten en kort period 1938. Folkfronten fick stöd från både arbetarklassens väljare och den progressiva bourgeoisie. Därtill var Blum även tillfälligt regeringschef i en övergångsregering efter andra världskriget.

Svenning skildrar Blums liv (1872–1950) översiktligt och fångar periodens politiska

POLITIK & SAMHÄLLE

Halil Karaveli

Fransk klasskamp
och demokratins framtid

VERBAL FÖRLAG | 84 S. | ISBN 9789189524064

Olle Svenning

Älskar ni mig? – Om Léon Blum

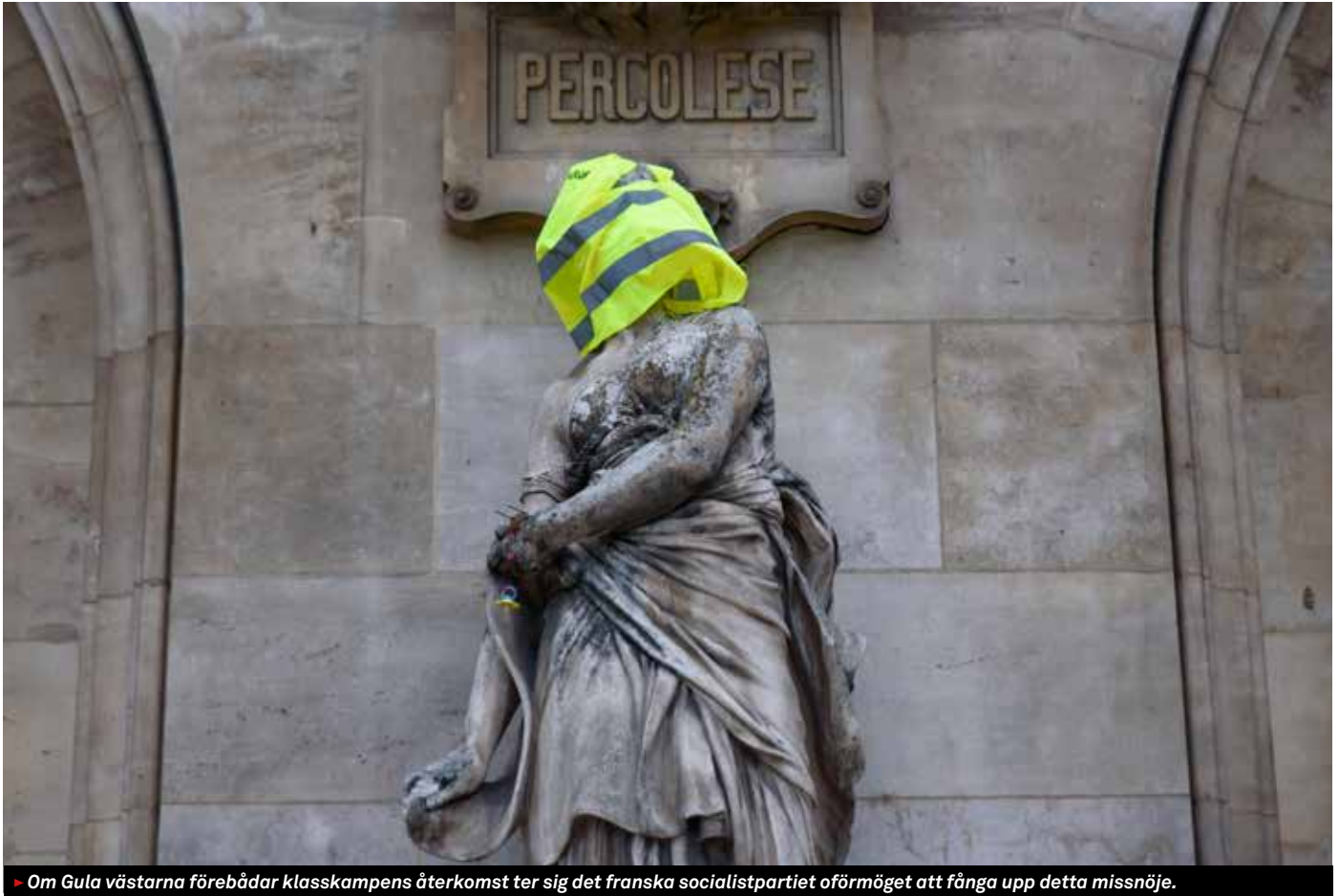
BONNIERS | 380 S. | ISBN 9789100183370

VAD EUROPAS VÄNSTER KAN LÄRA AV FRANSK HISTORIA

Recensent **Johannes Heuman**

OAVSETT VEM som vinner det franska presidentvalet står det klart att den politiska tyngdpunkten i landet har flyttats högerut. Socialistpartiet har varit uträknat från början i denna valkamp och är i akut behov av idéer. Två nya böcker bidrar med viktiga infallsvinklar på de dilemman som den franska och därmed europeiska vänstern står inför i dag. Bilden av vänsterns strategier under den franska historien behöver uppdateras om den ska tillämpas på samtidens sociala missnöje och den krympande arbetarklassens väljarflykt högerut.

vänsterns identitet och brustna illusioner, till exempel Pariskommunen 1871 eller upploppen 1968. Högern har hellre velat se protesterna som en folklig resning mot progressiva ideal i största allmänhet och särskilt mot en alltför långtgående klimatpolitik. Andra har lagt betoningen på motsättningen mellan stad och landsbygd. Allt tyder på att den heterogena rörelsen, som förändrats under tidens gång, innehåller samtliga av dessa komponenter.



► Om Gula västarna förebådar klasskampens återkomst ter sig det franska socialistpartiet oförmöget att fånga upp detta missnöje.

skeende, Blums kulturella gärningar och privata sfär. Född i en judisk familj i den lägre medelklassen är han ett lysande exempel på den tredje republikens meritokratiska framgångsberättelser, i vilka den sociala bakgrunden inte stod i vägen

”Karaveli håller emellertid fast vid det traditionella klassperspektivet kring fördelning av makt och ekonomiska resurser, vilket är en viktig pusselbit, men inte den enda.”

för klassresan. Blum började sin bana som skribent och teaterkritiker, samtidigt som han skapade sig en framgångsrik karriär som jurist. Dreyfusaffären (1894–1906) blev ett politiskt uppvaknande som formade den blivande premiärministerns socialistiska övertygelse. Efter att socialistledaren och pacifisten Jean Jaurès skjutits ihjäl vid första världskrigets utbrott klev Blum på allvar in på den politiska scenen.

Men det var ingen hårdför socialistisk

agitator som gjorde anspråk på att leda arbetarklassen. Titeln på Svennings bok *Ålskar ni mig?* anspelar på en känslighet i Blums karaktär och ett behov av bekräftelse. Till det yttre höll han fast vid estetiska stilideal från ungdomens parisiska salonger med en framtoning som beskrivits både som intellektuell och feminin. Samtidigt hade han en patriotisk läggning i vilken franska revolutionen utgjorde en självklar historisk orienteringspunkt att bygga vidare på när Folkfronten bildades genom en allians mellan socialistpartiet och det radikala partiet samt med stöd från det franska kommunistpartiet

Den växande fascismen bidrog till samarbetet, som emellertid redan från början präglades av inre slitningar och motsättningar. Detta gällde bland annat förhållandet till Sovjetunionen och i förlängningen också hanteringen av det franska kommunistpartiet. Som Svenning beskriver i boken kunde inte den franska socialdemokratin, till skillnad från i de nordiska länderna, stå på egna ben på grund av en politisk vänstertradition med starkare dragning åt det revolutionära hållet. Den franska Folkfronten var därför beroende av kommunisternas stöd. Men de inre spänningarna till trots lyckades Folkfronten med Blum i spetsen att på kort

tid genomföra en rad politiska reformer. Det innefattade bland annat höjda löner för låginkomsttagare, betald semester, förstatligande av krigsindustrin och en expansiv kulturpolitik. Samtidigt bidrog Blums pacifism till ett uteblivit stöd till republikanerna i det spanska inbördeskriget, vilket premiärministern fick betala ett högt politiskt pris för. Över huvud taget skapade Folkfrontens revolutionära retorik orealistiska förväntningar och frustration bland väljare när dessa utsikter inte infriades. Sympatisörerna gick längre och längre högerut, vilket gjorde republiken ännu mer sårbar med tanke på det utrikespolitiska läget.

Folkfrontens kollaps blev snart också republikens fall. Det går inte att komma ifrån att denna vänsterallians bar ett visst ansvar för det franska politiska kaoset åren före andra världskriget. Frågan är emellertid omdiskuterad. En ung och fortfarande okänd Charles de Gaulle kunde inte heller övertyga Blum, när de möttes 1935, om nödvändiga militära reformer inför hot om nytt krig med grannlandet. Men Folkfronten representerade också hopp om fred och en bättre värld under en period då demokratins framtid var oviss. Det bidrog till att Blum blev Vichyregimens främsta måltavla när samarbetsregeringen skulle

göra upp med dem som ansågs ha bidragit till den franska nationens förfall. Blum fängslades och överlevde senare två år i Buchenwald och Dachau.

FÖR EN SVENSK läsekrets är Svennings bok ett bra komplement till den franske historikern Pierre Birnbaums korta biografi, som i engelsk översättning fått titeln *Léon Blum – Prime Minister, Socialist, Zionist* (Yale University Press, 2015). Styrkan i Svennings biografi ligger i författarens politiska kunskaper som även ger utrymme för jämförande utblickar mot den svenska socialdemokratien. Birnbaum placerar däremot in Blum i ett tydligare fransk-judiskt sammanhang och skildrar mer utförligt den franske politikerns engagemang för sionismen. Svenning uppehåller sig med rätta kring den antisemitism som Blum fick utstå. Intensiteten i den franska antisemitismen går inte att underskatta under Dreyfusaffären och mellankrigstiden. Den ger en viktig bakgrund till Vichyregimens samarbetspolitik och den självständiga antisemitiska lagstiftningen. För den yttersta högern var det oförläpigt att det "galliskromerska" landet skulle styras av en jude.

Samtidigt finns det inget annat land i Europa som under förra sekelskiftet skulle ha uppåddat ett så stort engagemang för en judisk kapten som blivit offer för falska

antisemitiska anklagelser. Blums politiska engagemang hämtade näring ur och möjliggjordes av denna republikanska politiska kultur. Därför är det olyckligt att Svenning – av allt att döma grundar det sig på ett litet felslag på tangentbordet – tillskriver en av efterkrigstidens viktigaste filosofer och liberala tänkare, Raymond Aron,



uppfattningen att samarbetsregimens ledare Philippe Pétain utgjorde en sköld mot nazismen. I själva verket var det journalisten Robert Aron, med snarlikt namn, som framförde denna tolkning i boken *Histoire de Vichy 1940–44*, en bok som för övrigt presidentkandidaten Éric Zemmour gärna citerar ur.

Felskrivningen är värd att ta upp, efter-

som den ligger i linje med en utbredd uppfattning att Frankrike aldrig eller endast i ringa omfattning gjort upp med Vichyregimen och dess antisemitism. I själva verket är troligtvis samarbetspolitiken under andra världskriget numera mer väldokumenterad i Frankrike än i något annat land i Europa. Den utgör också en central del i den franska minneskulturen, synlig i monument och minnesmärken i huvudstadens alla stadsdelar och även i nationella minnesceremonier.

I stället är det Folkfrontens vision om en alternativ väg ut ur mellankrigstidens kriser och totalitära lockelser som fallit i glömska. Svennings biografi och även Karavelis essä bidrar därmed med viktiga infallsvinklar på de dilemman som den franska och i förlängningen också europeiska vänstern står inför i dag. Hur det än går i presidentvalet visar alla opinionsundersökningar på att socialistpartiet är i akut behov av idéer. Framför allt måste den historiska kartan över vänsterns strategier uppdateras om den ska tillämpas på samtidens sociala missnöje och den krympande arbetarklassens väljarflykt högerut.

► Johannes Heuman är lektor i historia vid högskolan i Jönköping.



► Léon Blum håller tal på en socialistkongress 1932.

Göran Therborn

Klass, allianser och välfärdsstat
– Analys och teori i arbete
1967–2021

ARKIV FÖRLAG/A-Z FÖRLAG | 407 S.
ISBN 9789179243647

SVENSKA MODELLENS UPPGÅNG OCH KRIS

Recensent **Mats Benner**

GÖRAN THERBORN HAR under sju decennier kritiskt granskat de svenska samhällsförhållandena. Nu finns ett urval texter från denna långa verksamhet samlade. För den som vill förstå den svenska socialdemokratins uppgång och problem i dag finns ingen bättre följeslagare än Therborn.

POLITIK & SAMHÄLLE



SVERIGE OCH DEN svenska erfarenheten är ett framträdande tema i den samhällsvetenskapliga litteraturen, även den internationella. Sverige är alldeles uppenbart mer intressant än andra halvstora europeiska stater och har varit det länge. Intresset började med den svenska medelväg som

trampades upp i trettioalets sociala och politiska oreda. Det fortsatte med det osedvanligt långa maktinnehav som svensk socialdemokrati fick och hur det konsoliderades med kohandel och pensionsöverenskommelser. Den svenska modellen, som den kom att kallas, med centrala förhandlingar och arbetsfred, var ytterligare en bidragande faktor. Hur kunde världens starkaste fackföreningar samverka så smidigt med det mest maktkoncentrerade näringslivet i världen? Välfärdsstaten, det andra benet i den svenska modellen, var ytterligare något som fängade uppmärksamheten, med dess allt bredare och mer ambitiösa program för jämställdhet, barnomsorg, skola och en rad andra insatsområden. Litteraturen fick en ny skjuts framåt av de fördjupade experimenten med 1970-talets löntagarinflytande och arbetsplatsdemokrati, kontroversiella i riket men föremål för beundran utomlands.

De stora skiftena i det svenska samhällsbygget under 1980-talet – som kulminerade med EU-inträdet 1994 – gjorde väl att entusiasmen svalnade något. Sverige blev ett land i mängden snarare än en särpräglad modell, men landet finns ändå kvar som ett slags symbol för en samhällsmodell präglad av rättvisa, sammanhållning och praktiska kompromisser. Sedan finns det en mängd andra studier av helt annan observans, som antingen ser Sverige som en särskilt toxisk variant av en europeisk sjuka av skatteklar och regleringar, alternativt som ett slags europeiskt Silicon Valley, fullt av riskvilligt kapital och innovatörer. Sverige är onekligen en projektion som lämpar sig för många olika kulörer.

Ofta ses Sverige som en sorts lycksalighetens halvö – för att tala med en text av den kanske allra mest ryktbara svenske samhällsforskaren, Göran Therborn. Han har nött professorsstolar vid många framstående lärosäten i världen, först som en utrerat marxistisk teoretiker, senare som en empirisk samhällsforskare av mer mainstream-snitt. Under inte mindre än sju decennier har han satt de svenska samhällsförhållandena under granskning, med en kritisk, historiskt informerad blick för breda sociala, ekonomiska och politiska dragen. Efterhand har han alltså blivit en mer utpräglad vänstersocialdemokratisk polemiker och pekat på möjligheterna att förnya socialdemokratien genom breda allianser som skjuter in sig på orättvisor och klasskillnader.

Ett huvudspår i Therborns arbeten under denna långa tid har varit att se Sverige som en särskild samhällsform, i vilken storkapital och organiserad arbetarrörelse bildat en instabil men likväl ganska lycksalig kombination över lång tid. Genom den har tillväxt, sysselsättning och omför-

delning kunnat kombineras med hjälp av sinnrika politiska kompromisser och uttåliga institutionella arrangemang.

I en nytutkommen bok får fans av Therborns både analytiska och debatterande penna sitt lystmäte. Förlaget Arkiv har samlat ett knippe bidrag från dessa sju decennier, med utblickar ut i världen, in i arbetarrörelsens rum, med ett öga för spänningar och motsättningar i det reformistiska projekt som heter Sverige. Bidragen i denna bok är av rätt varierat slag. En del är mer av lärobokskaraktär. I det inledande kapitel förmanas den, får man anta, student som ska läsa: "Framtidens aktörer kommer att avgöra. Och bland dem är väl Du min läsare?"

Längre fram i boken syns en förklarande och radikal kritik riktad främst mot en global publik: vad var det som gick fel, hur blev Sverige ojämlikhetens och de ranka koalitionernas land? Däremellan finns lärda långa uppsatser för akademiskt bruk, medan annat är skrivet för en inhemsk radikal publik, som söker efter rötterna till en frihetlig socialism som bygger broar mellan sociala intressen i jakten på social rättvisa.

DET VIKTIGASTE BIDRAGET i boken är den magistrala uppsatsen "Socialdemokratien träder fram", som skrevs mot slutet av det långa socialdemokratiska maktinnehavet i 1980-talets början. Det frilägger hur stora och djupa skiften i samhällsliv fått fäste i politiken, via kompromisser och statsbyggande. Tillsammans med några andra arbeten från samma tid tecknas socialdemokratins krön – då hade historiens utveckling klarnat. Ett annat knippe artiklar från slutet av 80-talet andas osäkerhet. Partiet firade sitt 100-årsjubileum 1989, men kunde det verkligen behålla sitt grepp om samhällsutvecklingen på sikt? Therborns ton i de bidragen var försiktigt och försökande positiv – socialdemokratien är skicklig på att fänga möjligheter och skapa breda allianser, blandar tur och skicklighet på det sätt som utmärker statsbärande partier.

Senare bidrag pekar alltmer på irrvägar och återvändsgränder och den återkommande oförmågan att formulera ett budskap i tiden och i linje med omdaningar i det svenska samhället. Här riktas också kritik mot januariavtal och decemberöverenskommelser och frågan ställs hur långt högerut socialdemokratien tål att röra sig. Therborn konstaterar att den svenska socialdemokratien är mer uthållig som organisation än exempelvis den franska, som mer eller mindre upplöstes. Samtidigt framhåller han att den politiska radikalismen i Frankrike är mycket mer framträdande och lättare att mobilisera än i Sverige. Star-

kare parti, men svagare socialdemokrati, med andra ord.

De senare artiklarna är mörkare, präglade av de senaste decenniernas gradvisa förskjutning av det politiska landskapet i Sverige. Den försiktiga optimismen kom på skam under socialdemokratiens högergirar under krisernas 1990-tal, det långa borgerliga maktinnehavet efter det och de instabila alliansernas tid efter 2014. Vad vill socialdemokraterna? Therborn har litet mindre att säga om hur framtidens allianser kan komma att utvecklas och hur socialdemokratin kan träda fram ånyo. Här är han naturligtvis inte ensam. Socialdemokratin är en viktig mittpunkt i svensk politik och kommer att ligga kvar någonstans kring 30 procent av valmanskåren inom överskådlig framtid. Men hur kan det omvandlas till en maktposition – i en storcoalition med det andra maktbärande partiet, i en regnbågsallians? Nu har pandemin och alldeles nyligen Rysslands krig mot Ukraina skapat om det politiska landskapet igen, tillfälligt eller permanent återstår att se och allt fler uppgörelser görs mellan socialdemokrater och moderater. Mellan dem finns många beröringspunkter men också avgrunds djupa skillnader och en svensk storcoalition som den i Tyskland verkar osannolik.

PARALLELLT HAR EN viktig och underförstådd beståndsdel bakom det socialdemokratiska undret – kopplingen mellan politik och förvaltning – blivit allt suddigare. Staten, regionerna och kommunerna är i dag sammankopplade i komplexa framförhandlade uppgörelser om stort och smått, som binder upp alla parter utan att ge något riktigt ideologiskt svängrum. De löser uppkomna konflikter och problem, men är märkvärdigt svala problemlösningsinitiativ, onåbara för folkväldet. I ett sådant läge framstår en röst på socialdemokratin – eller en hemvist i arbetarrörelsen mer allmänt – som vag och ointressant, vilket öppnar för populistiska krafter; ett maktparti utan social förankring har svårt att få genomslag. Socialdemokratin är samtidigt en ofrånkomlig del av allt som ska göras politiskt i Sverige, men den politiska spelplanen är rörigare. Och så lär det förbli. Vi kommer antagligen aldrig att se en motsvarighet till socialdemokratiens statsbärande och socialt förankrade roll i Sverige under 1900-talet. För den som vill förstå dess *ups and downs* finns ingen bättre följleslagare än Göran Therborn.

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

Klas-Göran Karlsson Folkmord – Historien om ett brott mot mänskligheten

HISTORISKA MEDIA | 186 S.
ISBN 9789177895480

FOLKMORDETS TRE LINJER I HISTORIEN

Recensent **Klas Åmark**

FOLKMORD ÄR ETT omtvistat begrepp. Klas-Göran Karlsson går igenom en rad aspekter på folkmorden och hans jämförande perspektiv gör det möjligt för honom att diskutera frågor som knappast varit möjliga om han behandlat dem som historiskt unika händelser. Det är inte alltid så lätt att följa logiken i hans sätt att beskriva och analysera, men det är en bok som tvingar läsaren att tänka själv.

POLITIK & SAMHÄLLE



LUNDAHISTORIKERN Klas-Göran Karlsson har skrivit en kort bok om ett stort ämne: folkmord. För att vara en svensk historiker har han ovanligt goda förutsättningar för att skriva om det ämnet, eftersom han tidigare har forskat om såväl Förintelsen som de kommunistiska ländernas massmord och ungturkarnas folkmord på armenierna.

Det är inte något enkelt ämne Karlsson behandlar. Folkmord används både som ett historiskt beskrivande och som ett juridiskt begrepp. Det har bidragit till att begreppet är kontroversiellt och omtvistat. I vissa fall har definitionen av massmord och våld som folkmord vällat debatt och oenighet. År 2010 beslöt till exempel den svenska riksdagen att erkänna folkmordet på armenier och andra kristna grupper i det osmanska riket år 1915 till 1917 men med minsta möjliga marginal. Erkännandet gjordes med 131 röster mot 130 och med 88 ledamöter som inte röstade eller inte var närvarande under omröstningen. Massakern på 8 000 muslimska bosnier i staden Srebrenica år 1992 är också ett exempel på en händelse där man diskuterat om det var ett folkmord eller inte. Karlsson menar att detta är det "grövsta exemplet" på ett folkmord i Europa sedan det andra världskriget. Den internationella brottmålsdomstolen i Haag har slagit fast att det handlade om ett folkmord, men den slutsatsen har ifrågasatts, i Sverige till exempel i samband med diskussionerna om nobelpriset i litteratur till Peter Handke hösten 2019.

Med FN:s konvention från 1948 definierades folkmord som avsiktliga gärningar för att "helt eller delvis förinta en nationell, etnisk, rasmässigt bestämd eller religiös grupp". Folkmord handlar enligt FN också om att gruppen tillfogas skador eller påtvingas livsvillkor som helt eller delvis leder till gruppens undergång. I den juridiska definitionen är avsikten helt central – endast om man kan visa att det fanns en avsikt att begå folkmord kan förövarna dömas. Statligt organiserad terror eller etniska rensningar är förvisso svåra brott, menar Karlsson, men handlingar som fått oavsiktliga konsekvenser kan inte kallas folkmord. Andra forskare har använt ett funktionalistiskt perspektiv, som ser folkmord som en form av strukturellt våld som inte styrs av just en avsikt att utplåna en hel grupp.

I ett antal korta kapitel diskuterar Karlsson olika aspekter på folkmorden. Här är det kategorin folkmord som det handlar om. Det är inte självklart att göra så. Somliga skulle nog invända att ett antal folkmord är unika och att man inte hur som helst kan jämföra dem med varandra. Karlsson har med de tyska nazisternas folkmord på judarna, Förintelsen (som Karlsson stavar med litet f) i den jämförande diskussionen, samtidigt som Förintelsen brukar framställas som en unik händelse. Redan i maj 1942 hävdade den polska judiska och socialistiska organisationen Bund att Nazityskland mördat 700 000 judar i Polen och att detta var "den största massakern i världshistorien". Nu-

mera är det snarast självklart att karaktärisera Förintelsen som unikt.

Karlsson går igenom en rad aspekter på folkorden. I vilken utsträckning är de knutna till krig eller revolutioner. Har det spelat roll att många människor dött på grund av våld för att göra folkorden möjliga? Vilken roll har en ideologi som motiverat folkordet spelat? Är folkordet en modern företeelse? Just det jämförande greppet gör det möjligt för Karlsson att diskutera sådana frågor, vilket knappast varit möjligt om folkorden beskrivits som historiskt unika händelser.

sådana avsikter, utan hade snarare med en senare tids begrepp kallats brott mot mänskligheten. Den koloniala folkordslinjen för Karlsson fram till vår tid, med ett av de mest kända folkorden, hutueras folkord på tutsierna i Rwanda 1994.

Den andra folkordslinjen kallar Karlsson den tyska. Den börjar med ett folkord som väl egentligen lika gärna kunde ha placerats i den koloniala folkordslinjen, det tyska folkordet på herero- och namabefolkningen i tyska Sydvästra Afrika, dagens Namibia under åren 1904 till 1907. Till den tyska folkordslinjen räknar

ovanligt att man börjar långt tidigare, med det nazistiska maktövertagandet i Tyskland i januari 1933 eller med en antisemitism med rötter långt bak i historien. Men det var först under 1941 som de nazistiska ledarna på allvar inledde vad de kallade ”den slutgiltiga lösningen av judefrågan”. Karlsson jämför Förintelsen med folkordet på armenierna på en rad punkter där han menar att det fanns viktiga likheter. Men så finns också de viktiga skillnaderna – Förintelsen blev ett systematiskt och industriellt genomfört folkord till skillnad från folkordet på armenierna.

När det gäller Nazitysklands folkord tar Karlsson bara upp Förintelsen av Europas judar. Andra forskare hade nog åtminstone lagt till folkordet på romerna som numera brukar tas upp i samband med berättelserna om Förintelsen. Man kan också fråga sig om inte den nazistiska ledningen påbörjat och förberett ett folkord på slaverna. Den lät miljoner ryska krigsfångar dö av svält och sjukdomar. När nazityska ledare talade om generalplan Ost, planen för ett tyskt livsrum i västra Sovjet, kunde de säga att planen skulle leda till att trettio till trettiofem miljoner slaver skulle dö.

”Karlsson jämför Förintelsen med folkordet på armenierna på en rad punkter där han menar att det fanns viktiga likheter. Men så finns också de viktiga skillnaderna – Förintelsen blev ett systematiskt och industriellt genomfört folkord till skillnad mot folkordet på armenierna.”

KARLSSON TAR SEDAN upp ett antal folkord, sorterade efter tre folkordslinjer. Den första är de koloniala folkorden. Den historien börjar med den spanska koloniseringen av områden utanför Europa på 1500-talet. Infödda befolkningar drabbades oerhört svårt av den europeiska koloniseringen. Befolkningen i det aztekiska riket i nuvarande Mexiko minskade från 12 miljoner när Cortez och spanjorerna kom dit 1519 till cirka en miljon år 1600. En bidragande orsak var de många sjukdomar spanjorerna hade med sig. Mässlingen blev till exempel en sjukdom med mycket omfattande dödlighet när den spreds i befolkningar som inte hade haft någon kontakt med den tidigare. Spanjorernas brutala politik har karaktäriserats som en av ”de största förintelserna” i historien. Att dödliga sjukdomar spreds i så stor omfattning kan inte ha varit avsiktligt så den tragiska effekten är väl egentligen inte en del av folkordet, åtminstone inte om man håller fast vid att folkordet förutsätter en avsikt att utplåna stora grupper.

Till den koloniala historien hör ett antal exempel på brutal behandling av ursprungsbefolkningarna i olika delar av världen. Karlsson tar bland annat upp hur ”den amerikanska armén och vita mobbar” mördade indianer och hur den aboriginska urbefolkningen i Australien behandlades efter den brittiska koloniseringen av kontinenten. Utvecklingen i belgiska Kongo så länge som området enväldigt styrdes av kung Leopold kanske inte kan ses som ett folkord, menar Karlsson, eftersom Leopold II av Belgien inte hade

Karlsson sedan ungturkarnas folkord på armenier och andra kristna grupper i det osmanska riket 1915 till 1917. Det ottomanska riket stod under det första världskriget på Tysklands sida och Tyskland hade ett rätt stort inflytande i det riket. Det är de skäl som Karlsson anför för att räkna det här folkordet till den tyska folkordslinjen, med en argumentering som inte är riktigt övertygande.

Det tredje folkordet på denna linje är Förintelsen, som enligt Karlsson genomfördes under åren 1941 till 1945. Den dateringen är inte alldeles självklar. När man talar om Förintelsens historia är det inte

DEN TREDJE FOLKORDSLINJEN är enligt Karlsson den kommunistiska. Det är tre länder Karlsson tar upp under den rubriken: Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Sovjets krig mot den egna befolkningen pågick enligt Karlsson från statskuppen 1917 – inte revolutionen som den brukar kallas – till Stalins död 1953. Den historien började med inbördeskrig och terror, fortsatte med hungersnöden i Ukraina och Kazakstan 1932 till 1933, som sedan fortsatte med Stalins stora utrensningar under 1930-talets andra hälft. Under det andra



► Monument över Europas mördade judar i Berlin.

världskriget drabbades flera etniska grupper av terrorpolitiken. Under Stalins sista år var det framför allt sovjetiska judar som förföljdes.

Karlsson tar upp diskussionen mellan forskarna om man verkligen kan tala om folkmord när det gäller den sovjetiska statens terror mot den egna befolkningen. Den medvetna avsikten, som är central i

”Med de uppgifter som nu kommer om den ryska krigsföringen i Ukraina ställs frågan om vi inte nu ser en fjärde folkmordslinje, en rysk under Vladimir Putins ledning.”

FN:s definition av folkmord, finns inte, utan de forskare som menar att det handlar om folkmord följer i stället den funktionalistiska analysen. En empiriskt välgrundad beskrivning av terrorn förefaller dock viktigare än vilket begrepp man väljer för att kategorisera den. Det är också slående att det samlade grepp som Karlsson tar när det gäller Sovjet (och Kina) skiljer sig rätt mycket från det sätt han använder när det gäller Nazityskland, där framställningen koncentreras till Förintelsen av judarna medan andra nazityska massmord inte berörs. Med de uppgifter som nu kommer om den ryska krigsföringen i Ukraina ställs frågan om vi inte nu ser en fjärde folkmordslinje, en rysk under Vladimir Putins ledning.

DET ÄR INTE alltid så lätt att följa logiken i Karlssons sätt att beskriva och analysera olika folkmord, men att läsaren tvingas att tänka själv om folkmordens historia är väl inte någon nackdel. Som sagt, det är en kort bok om ett stort ämne, men också en bok som får läsaren att fundera över helt centrala frågor om människan, om varför människor under olika tider använt så oerhört omfattande våld mot varandra och om det finns lärdomar av historien om folkmorden, som kan göra oss bättre förberedda på att ingripa mot framtida folkmord.

► Klas Åmark är professor emeritus i historia.

Mikael Nygård
**Välfärdsstat i förändring
 – Socialpolitiska reformer
 i Västeuropa på 2000-talet**

STUDENTLITTERATUR | 452 S.
 ISBN 9789144109602

FÖRMÅR VÄLFÄRDEN FORTFARANDE LEVERERA?

Recensent **Anders Lindbom**

MIKAEL NYGÅRDS BOK ger en nyanserad beskrivning av de europeiska välfärdsstaternas förändring över de senaste decennierna. Men trots stora ambitioner är framställningen knappast invändningsfri. Detaljerna ställer sig i vägen för helheten och tesen om trygghetssystemens gradvisa rekalkibrering utelämnar väsentliga aspekter av verkligheten.

POLITIK & SAMHÄLLE



VÄLFÄRDSFRÅGORNÄR VIKTIGA i Sverige. Välfärdsstaten uppfattas inte sällan som juvelen i Moder Sveas krona. Det är vanliga frågor som sjukvården och skolan som är viktigast för väljarna vid riksdagsvalen, medan väljarnas intresse för till exempel sysselsättning, landets ekonomi och miljö varierar mer över tid. Det finns en utbredd

föreställning om att den svenska välfärden är osedvanligt generös och dyr, men under hela perioden från 1995 och framåt där det finns jämförbara data från OECD är den svenska välfärdsstaten i själva verket ganska genomsnittlig när det gäller sociala utgifter som andel av BNP.

Redan Gösta Esping-Andersen var i *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (1990) tydlig med att det inte var utgifterna som utmärkte den svenska välfärdsstaten, utan att Sverige fram till och med 1980-talet hade full sysselsättning, vilket i sin tur gjorde det möjligt att ha hyfsat generösa socialförsäkringar. De inkomstrelaterade ersättningarna gjorde också att medelklassen såg ett egenintresse i systemen. Med stigande sjuktal och framför allt arbetslöshetstal kom dock dessa system under starkt förändringstryck, särskilt under den ekonomiska krisens 1990-tal.

Mikael Nygårds bok *Välfärdsstat i förändring* är intressant därför att Sverige i den ”bara” är ett av sexton länder som behandlas. De socialpolitiska förändringarna i de nordiska länderna under 2000-talet följs i kapitel 5. I kapitel 6–8 beskrivs samma utveckling i elva andra europeiska länder: kontinentaleuropeiska välfärdsstater som Belgien, Frankrike, Nederländerna, Tyskland och Österrike i kapitel 6; anglosaxiska välfärdsstater som Storbritannien och Irland i kapitel 7; samt sydeuropeiska välfärdsstater som Italien, Grekland, Portugal och Spanien i kapitel 8.

Utöver utvecklingen i sexton länder diskuteras fem olika typer av välfärds politik: pensioner, arbetslöshetsförsäkring, sjukförsäkring, familjepolitik och välfärdsservicens organisering. Tre frågor ställs: 1) Vilka reformer har genomförts? 2) Vilka var drivkrafterna bakom reformerna? 3) Vilka samhällsliga effekter har reformerna fått? Lite fyrkantigt kan bokens innehåll därmed beskrivas som att den behandlar 16 länder gånger 5 välfärdsområden gånger 3 frågor, vilket innebär 240 ”rutor” som skall fyllas med innehåll. Denna ambition är heroisk, men samtidigt bokens akilleshäla.

DET FINNS MÅNGA teorier om välfärdsreformer, men Nygård har en förkärlek för den tes om rekalkibrering som förknippas med den holländske statsvetaren Anton Hemerijck och hans bok *Changing Welfare States* (2013). Nygård erkänner att han är influerad av Hemerijck, men menar själv att han går mer på djupet och sträcker sig längre fram i tiden, till cirka 2018–2019. Åtminstone det senare är helt sant.

Rekalkibreringstesen innebär att de europeiska välfärdsstaterna genomgår en gradvis anpassning till nya realiteter. Processen är gradvis och mångdimensionell

och det är viktigt att notera att den inte enbart handlar om nedskärningar utan ibland även om expansion för att möta ”nya sociala risker”. Författaren skriver:

Fördelen med att förstå välfärdsstatlig förändring som en multidimensionell form av rekalkibrering av välfärdsstatens sociala trygghetsprogram är att man på så sätt fångar upp fler nyanser av förändring [...]. Nackdelen kan däremot sägas vara att man på detta sätt lätt drunknar i data, eftersom även den minsta förändring registreras. (s. 64)

I mina ögon blir problemet att resultatet tyvärr blir ganska oöverskådligt när de ovan nämnda 240 rutorna kombineras med en så här pass ”nyanserad” teori. Det är nyanserat, det är förvisso sant, men dessvärre lite ointressant när det kommer till de övergripande slutsatserna. Boken som helhet är mindre givande än dess olika delar. Den fungerar som uppslagsbok över välfärdsreformer i en viss del av världen under en viss period, men tyvärr är det person- och sakregister som återfinns långs bak i boken inte så väl genomarbetat som man kunde ha önskat för en sådan användning av boken.

VILKA ÄR DÅ bokens huvudresultat? I dess sammanfattande kapitel hävdar Nygård att alla de studerade sexton länderna genomfört snarlika reformer. Förändringarna har huvudsakligen handlat om nedskärningar, men det har även skett expansiva reformer inom främst familjepolitiken. Just denna blandning menar författaren tyder på att vi har sett en rekalkibrering av de västeuropeiska välfärdsstaterna. Det framgår inte i slutkapitlet, men i kapitlet om de kontinentaleuropeiska länderna beskrivs hur framför allt Tyskland har expanderat familjepolitiken och öppnat upp för en tvåförsörjarmodell, till exempel genom utbyggnad av barnomsorgen och ökade möjligheter för kvinnligt förvärvsarbete, vilket förväntas ge upphov till ökad tillväxt. Jag tror i och för sig att författarens lätt truistiska tes föga överraskande är ganska korrekt, men det blir ändå litet halsbrytande när reformer i några kontinentaleuropeiska och sydeuropeiska länder driver hans slutsats att en rekalkibrering dominerar välfärdsreformerna i hela Västeuropa. Beläggen för rekalkibrering är svagare i Norden och de anglosaxiska länderna. Avslutningskapitlet hade behövt vara betydligt mer analytiskt och systematiskt för att driva hem tesen om att den västeuropeiska välfärdsstatens förändring under 2000-talet kan beskrivas som en rekalkibrering.

Jag hade gärna sett att Nygård systema-

tiskt undersökt om rekalkibreringen tar sig olika uttryck i olika typer av välfärdsstater och om den leder till att välfärdsstaterna blir alltmer lika varandra eller om de fortsätter att bygga på sina välfärdsarrangemangs specifika för- och nackdelar. Rekalkibreringen av den tyska familjepolitiken har uppenbart inneburit att Tyskland i just detta avseende närmat sig den svenska typen av familjepolitik. Vi har inte alls sett samma kraftiga förändring i de nordiska länderna, vilket dels innebär att vi ser tecken på konvergens, men det innebär också att vi inte har samma tydliga tecken på rekalkibrering av de nordiska välfärdsstaterna. Många välfärdsforskare har vidare beskrivit välfärdsreformerna i Storbritannien som en nedmontering (se till exempel Starke 2008), men Nygård avstår från att gå i polemik med dessa, vilket gör läsaren mindre benägen att köpa rekalkibreringstesen.

Vad gäller pensionsområdet hävdar författaren att utvecklingen är ganska enhetlig. Länderna möter i stora drag samma utmaning i form av en åldrande befolkning, vilket har föranlett reformer – i praktiken i form av nedskärningar – för att säkerställa pensionssystemens ekonomiska hållbarhet: till exempel höjd pensionsålder. Även om ovanstående beskrivning på många sätt är riktig förefaller det mig dock vara tydligt att även om länderna har haft samma drivkrafter och politiska idéer så har man lyckats olika väl med att genomdriva förändringarna. Länder som Sverige och Danmark har lyckats genomdriva reformer, medan varierande politiska ledningar i ett land som Frankrike har haft stora problem att få till stånd reformer eftersom de stött på motstånd i form av fackligt organiserade massdemonstrationer. Det är ännu oklart hur det blir med president Macrons försök att höja pensionsåldern.

Arbetsmarknadsområdet har varit föremål för ganska betydande förändringar i många länder, kanske särskilt i Danmark och Nederländerna vars arbetsmarknadspolitik brukar beskrivas med ordet *flexicurity*. Regleringar har luckrats upp, ersättningssystem har gjorts mindre generösa och arbetsmarknadspolitiken har blivit mer aktiverande. Just den ambitiösa aktiva arbetsmarknadspolitiken var ett svenskt särdrag under efterkrigstiden och fram till 1990-talet – se till exempel Bo Rothsteins bok *Den socialdemokratiska staten* (1986) – men AMS nedmontering diskuteras inte av Nygård. Författaren söker efter exempel på rekalkibrering, men borde åter också ha diskuterat invändningarna.

Beskrivningen av hälso- och sjukvårdspolitiken i boken är delvis förvirrande eftersom den ömsom behandlar kontantför- månär (till exempel sjukpenningen) och

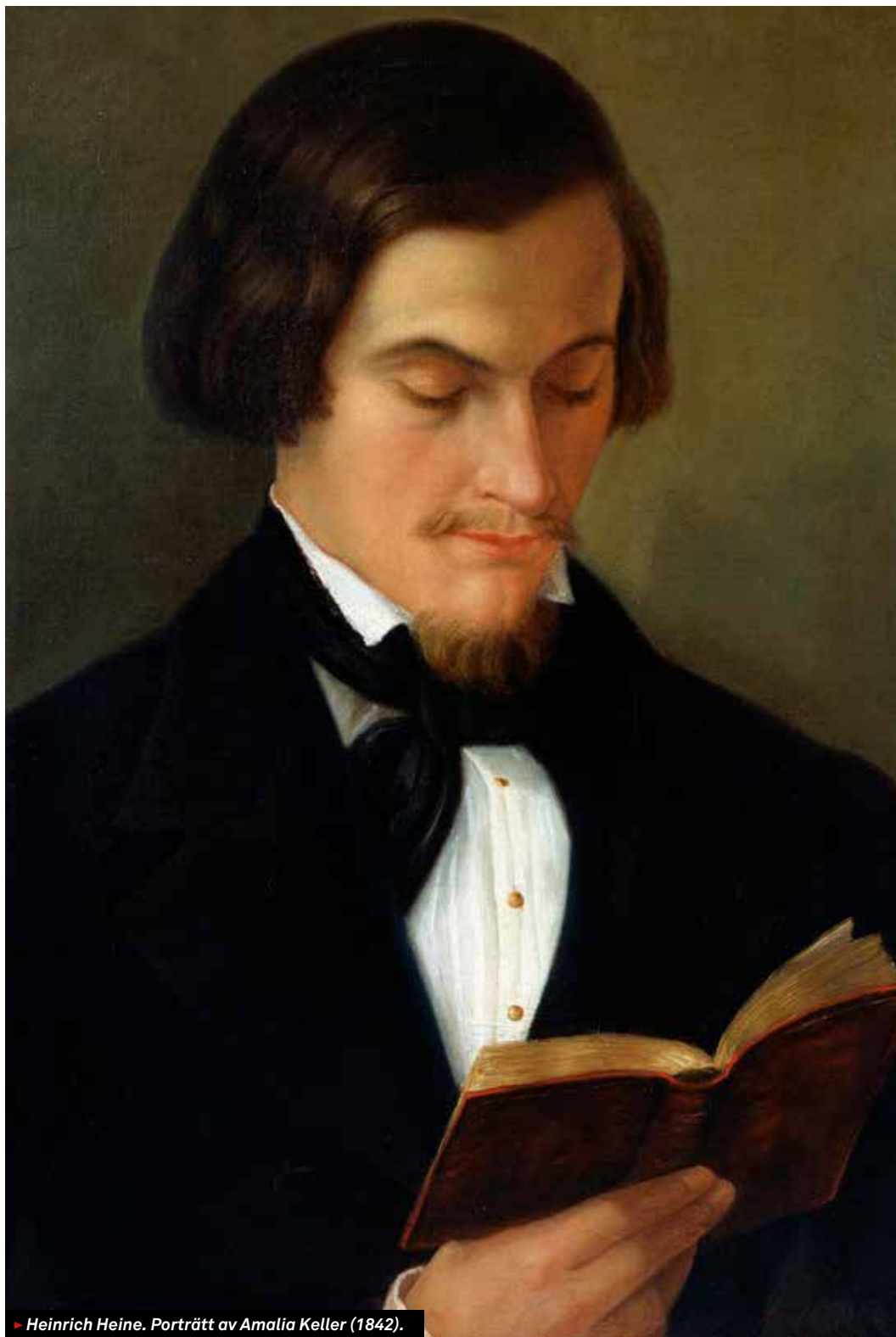
ömsom sjukvården. Författaren drar dock slutsatsen att förändringarna varit små. Jag blir inte riktigt klok på vad svaret är vad gäller välfärdsservicens organisering, vilket delvis är samma fråga som föregående. Här och på en del andra områden kunde redigeringen varit hårdare för en ökad systematik och tydlighet.

Vad gäller välfärdsreformernas utfall hävdar Nygård att vi överlag ser tendenser till en viss ökning av sysselsättningen, men till priset av att fattigdomen bland dem som står utanför arbetsmarknaden har ökat. Den ekonomiska ojämlikheten har inte ökat i någon högre grad, förutom i länder som Tyskland och Sverige. Tyvärr presenterar Nygård inte de data han bygger sina slutsatser på i samband med att han drar dem, varför transparensen blir lidande. Författaren skriver:

Även om generositetsgraden i många sociala trygghetssystem minskat, tyder vår genomgång på att länderna i det stora hela har klarat av att leverera social välfärd och garantera en viss ekonomisk jämlikhet till och med i tider av ekonomisk recession. Välfärdsstaten har med andra ord rekalkibrerats: den har blivit mer trimmad, mer aktiverande och förändrad institutionellt sett, men fungerar likväl som en beskyddare av den sociala välfärden. (s. 393)

SOM SYNES HAR jag en hel del invändningar mot boken. För en svensk läsare öppnar boken ändå ett intressant fönster. I valrörelsen 2014 utlovades visserligen Europas lägsta arbetslöshet, men verkligheten ser helt annorlunda ut. Med en hög strukturell arbetslöshet är Sverige under 2000-talet inte särskilt annorlunda än andra västeuropeiska länder och vi kämpar med ungefär samma problem som de. Den svenska välfärdsstaten är inte unik och utvecklingen sedan 1990-talets ekonomiska kris följer ett generellt europeiskt mönster. På en mer detaljerad nivå reformeras dock policies som i (viktiga) detaljer är annorlunda än andra länders och detta institutionella arv präglar därför också de politiska förändringarna. På en konkret nivå är reformer i allmänhet fråga om inkrementell förändring av existerande lagstiftning och/eller organisationer och den görs delvis mot bakgrund av landets specifika erfarenheter av sina policies, vilket kan innebära en påtaglig variation mellan länder trots att reformerna genomförs mot bakgrund av gemensamma utmaningar.

► Anders Lindbom är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.



► Heinrich Heine. Porträtt av Amalia Keller (1842).

Idéhistorisk ståupp-komedi med kritisk dubbelskruv

av *Hans Ruin*

KLASSIKERN



TANKEN BAKOM Heinrich Heines bok *Om religionens och filosofins historia i Tyskland*, författad 1833–34, var att ge franska läsare en kortfattad ingång till tysk kultur i ett skede när den tyska upplysningen och romantiken ännu inte var allmänt kända i Frankrike. Skriften är ett mästerverk i en genre som är svår att klassificera. Filosofihistoria i vanlig mening är det inte. Samtidigt som Heine varnar för vad det genom teologi och filosofi uppväckta Tyskland har i beredskap för Europa får han läsaren att skratta högt.

NÄR JULIREVOLUTIONEN BRÖT ut i Paris sommaren 1830 välkomnades den av Heinrich Heine som något hoppingivande. Den drygt trettioårige Heine var då redan etablerad inte bara som suverän diktarebegåvning, utan också som en skarp publicist och samhällskritiker, därtill med en doktorsgrad i juridik. I Tyskland hade detta intellektuella underbarn redan många fiender, både för sin radikalism och för sin judiskhet, även om han vid det laget konverterat till protestantism (av praktiska mer än av konfessionella skäl). Följande år flyttar han till Paris, för att verka därifrån som en europeisk intellektuell och förmedlare mellan tysk och fransk kultur. Från 1833 blev denna frivilliga omflyttning till en påtvingad exil, efter det att han belagts med publiceringsförbud och hot om arrestering i sitt hemland på grund av sin frispråkighet.

Vid några få tillfällen lyckades han ta sig in i och ut ur Tyskland, men han förblev kvar i Paris fram till sin förtida död 1856 efter en längre tids

sjukdom, oavbrutet produktiv in i det sista. Trots sin beundran för Frankrike och dess huvudstad och trots sin skoningslösa kritik mot tysk inskränkthet fortsatte Heine ändå att se sig som i första hand en tysk författare, med en kärlek till det språket och den litteraturen. I det moderna Efterkrigstyskland vördas han som en av de största, i en linje från Goethe till Marx. Just denna båge säger något om hur han förbinder den klassiska och romantiska litteraturen med en socialt medveten och skarptungad samhällskritik på frihetlig grund.

För många läsare utanför Tyskland är Heine framför allt känd som diktare, särskild den tidiga samlingen *Buch der Lieder*, som skulle tonsättas av både Schubert och Schumann. Men i Tyskland har han alltid varit något annat och något mycket mer. I synnerhet under decennierna efter andra världskriget, när tyskarna försökte knyta samman trådarna i sitt av nazismen söndertrasade kulturarv, var Heine vid sidan av Goethe och Humboldt en av hjältarna att gripa tillbaka på: en

” Han menar att det är vilseledande att försöka göra det via en skildring av den tyska litteraturen, eftersom litteraturen bara är ’stumma blommor’ för den som inte är bekant med vad som skett inom filosofin. Men för att förstå filosofin är det nödvändigt att ta vägen via religionen, via kristendomen och reformationen.”

politiskt radikal judisk kritiker av tysk nationalism, en europé som ändå förblev tysk i själ och hjärta, och en blixtrande stilist. I både DDR och i Västtyskland satsade man stort på att sjösätta nya Heine-utgåvor. Under en tid samarbetade faktiskt forskare över järnridån på projektet, men det kalla kriget fick till sist samförståndet att gå på grund. Därför finns det två väldiga tyska Heine-utgåvor, där den västtyska Historisch-Kritische Gesamtausgabe i sexton band – som avslutades först på nittioalet efter återföreningen – är den som stått sig bäst.

På svenska gav Johannes Edfelt under femtio- och sextioalet ut flera böcker om och med urval av Heine, av både lyrik och prosa. På svenska har det dock mest handlat om dikterna. Nu har emellertid den svenske författaren och översättaren Staffan Vahlquist för Ruin förlag (ingen koppling till undertecknad) givit ut en volym med essän *Om religionens och filosofins historia i Tyskland*, kompletterat med ett utdrag från den sena självbiografiska texten *Bekännelser*. Det är en fin bedrift, som placerar sig väl intill Vahlquists och förlagets tidigare utgåvor av undanskymda pärlor från den äldre tyska filosofiska litteraturen, som Hamann och Mendelssohn.

Själv tycker jag mig ha en bra bildning när det gäller filosofihistoria och synnerhet tyskt artonhundrat, men jag kände inte till Heines text. Nu kan jag bara konstatera att det är ett mästerverk i en genre som jag inte ens vet hur den ska klassificeras. Filosofihistoria i någon vanlig mening, som det praktiserats från Eduard Zeller fram till Svante Nordin, är det inte. Snarare kunde det beskrivas som en idéhistorisk ståuppkomedi med kritisk dubbelskrub. Här tecknas nämligen ett porträtt av den tyska tankekulturen från Luther till Hegel, som rör sig från gudsbevis över transcendentalfilosofi till naturvetenskap, och som utmynnar i en varning riktad till franska läsare att akta sig för vad detta genom teologi och filosofi uppväckta Tyskland har i beredskap för Europa, och som samtidigt är så komiskt att man skrattar högt under läsningen. Till sin stil, ton och hållning påminner det om vissa av Nietzsches anteckningar från *Mäniskt, alltför mäniskt* och framåt, där också han – nästan ett halvsekel

senare – från sin självvalda exil (först i Schweiz, och senare i Frankrike och Italien) med en besläktad frimodig ironi blickar tillbaka på den tyska filosofin och kulturen.

HEINE SKREV DESSA texter under åren 1833–34, för publicering samtidigt på franska och tyska, först i tidskrifter och sedan som bok. I Tyskland ströks genast de avslutande raderna om den hotande tyska krigiska nationalismen av den preussiska censuren. Tanken bakom boken, som den inledningsvis presenteras, är att ge de franska lärsarna en kortfattad ingång till Tyskland och tysk kultur, i ett skede när den tyska upplysningen och romantiken ännu inte är allmänt känd. Han menar att det är vilseledande att försöka göra det via en skildring av den tyska litteraturen, eftersom litteraturen bara är ”stumma blommor” för den som inte är bekant med vad som skett inom filosofin. Men för att förstå filosofin är det nödvändigt att ta vägen via religionen, via kristendomen och reformationen.

I hjärtat av den från romarriket nedärva kristna läran ser han en kroppsförnekande dualism. Katolicismen hade genom sin bikt och sina avlatsbrev och andra åtgärder skapat en parallellvärld, där sinnligheten kunde fortsätta att existera, om än som synd. När Luther vände sig mot det påvligt-kyrkliga hyckleriet var det i stället i namn av en strängare andlighet eller spiritualism. Ändå uttrycker Heine en stor beundran för Luther som både ”drömsk mystiker” och ”handlingsmänniska”. Hans brott med Rom skapar nya seder och ett nytt moralsystem. Särskilt brottet med celibatet möjliggör präster av ett helt nytt slag, människor ”med så enastående moralisk resning, så att till och med de gamla stoikerna skulle ha hyst respekt”.

Luther lägger inte bara grunden för ”den andliga friheten i Tyskland”. Genom sin översättning av Gamla testamentet från hebreiska skapar han också det tyska litterära språket. Descartes pekas ut som grundaren av det moderna tänkandet, eftersom han är den förste att återge filosofin dess självförtroende som självständig vetenskap. Hans filosofi rymmer både idealism och materialism, även om det bland fransmännen framför allt var

hans materialism som fick fäste via deras stora beundran för Locke. Här vill dock Heine särskilt lyfta fram en gestalt som han menar reser sig över de andra, i "ensamt andligt majestät", nämligen Spinoza. Trots sitt otympliga matematiskt-formella språk är det ett tänkande som bär på "en fläkt av framtiden". I Spinozas panteistiska enhetslära om substansen, där naturen och gud liksom tänkande och materia bara är två sidor av samma sak, ser han början till den senare tyska idealismen. Och i Goethes dikter har denna "lämnat sin matematiska puppa och fladdrar runt som i sång".

I sin fortsatta skildring av förgrundsgestalter från den tyska upplysningens, som Mendelssohn och Lessing, spårar Heine en kvadröjande deism, ett försök att med förnuftet rädda en personlig gud undan den annalkande katastrofen. Denna katastrof har ett namn och ett datum: nämligen Kant och hans *Kritik av det rena förnuftet* från 1781. Därmed inleds en "andlig revolution", där "självaaste gamla Jehova ligger för döden". Femtio år före Nietzsche proklamerar Heine guds död, som en följd av den upplysning och tankefrihet som den tyska reformation själv en gång själv satte i rörelse.

DEN TREDJE OCH längsta essän i boken är ägnad beskrivningen av denna filosofiska båge från Kant över Fichte till Schelling och Hegel. Det är ett förlopp som skildrats ett otal gånger, men aldrig – tror jag – så spirituellt som här. Det inleds:

Vik hädan spöken, ty jag ska tala om en man vars blotta namn har en exorcerande makt, jag ska tala om Immanuel Kant! Det sägs att nattens vålnader darrar när de får syn på en skarprättares svärd. – Hur ska de då inte darra om man håller upp Kants *Kritik av det rena förnuftet* mot dem! Denna bok är det svärd med vilket deismen i Tyskland avrättades!

Från porträttet av den stillsamme gudsmördaren Kant med sin tunga byråkratiska stil, övergår Heine till Fichte och Schelling. Här når hans satir nya höjder, som när Fichtes hyperidealistiska jag-filosofi liknas vid en "apa som sitter vid spisen och kokar sin egen svans i en kopparkittel". Det filosofiska underbarnet Schelling tecknas med samma ironiska distans. Genom sin naturfilosofi sägs han ha nått bortom den fichteanska idealismen. Men genom att ikläda sig rollen av profet för sina lärjungar ledde det fram till "en pingstfest utan like i filosofin". I kulisserna väntar dock en tredje efterföljare till Kant, den i Heines ögon störste, nämligen Hegel. Honom beundrar Heine både för hans skärpa och balanserade karaktär. Och trots att Hegel kom att ställa sig bakom både

stat och kyrka, så var det utifrån principen om det fria tänkandet som livselement. Schelling däremot svek sina ungdomsideal när han blev både troende katolik och deist: "människan dras till katolicismen när hon blir trött och gammal... när hon inte längre kan njuta och tänka..."

De hårda orden om Schelling framträder i relief i ljuset av Heines eget senare avståndstagande från sin skrift. När boken ska ges ut på nytt tjugo år senare är han själv märkt av sjukdom och har bara några år kvar att leva. I det utdrag från *Bekännelser* som ingår i översättningsvolymen beskriver han hur han genom åsynen av händelser runt 1848 kom att ompröva sin egen tidigare ateism. Han såg då på vilket sätt den filosofiska kritiken fått fäste bland "den råa pöbeln" och hur ateismen slutit "ett mer eller mindre hemligt förbund med den mest ohöljt skamliga, helt fikonslövs-lösa vulgära kommunismen". Självsäger han sig ha hittat tillbaka till en gudstro och till Bibeln. Det är en vändning som i hans fall tycks bottna i erfarenhet av sjukdom och lidande, men också i att ha sett vad som sker när människan genom filosofin förgudligar sig själv och tar på sig rollen som historiens härskare.

Som Staffan Vahlquist påpekar i sitt välskrivna efterord är den ursprungliga textens slutklang om den "tyska åskan", som en dag ska få den "franska revolutionen att framstå som en harm-lös idyll" en tvetydig profetia. Från ett perspektiv kan den tyckas varna för vad en återuppväckt tysk nationalism ska åstadkomma i Europa, vilket pekar fram emot nittonhundratalets katastrofer. Men den kan också ses som ett bejakande av en kommande tysk revolution, vilket gjort att den revolutionära vänstern kunnat räknat Heine till sina föregångare.

MED DEN TJUGO år yngre Marx blev Heine bekant, efter att de träffats i Paris 1843. Han beundrade dennes intelligens och målmedvetenhet, men såg i honom också något hotfullt. I Georg Prochniks härom året utgivna Heine-biografi, *Heinrich Heine – Writing the Revolution*, citeras hans omdöme om Marx och dennes intellektuella skärpa: "en man är inte mycket, om han bara är ett rakblad". Det är fascinerande att läsa dem sida vid sida. Marx sarkastiska samhällsanalyser framstår då ofta som ett litet grövre och klumpigare eko av Heines säkra stil, som gjort ett så djupt intryck på den yngre revolutionären.

Självs föredrar jag Heine, både för hans humor och hans skärpa. Den består.

► Hans Ruin är professor i filosofi vid Södertörns högskola.

MÅNADERNA FÖRE DEN tyska kapituleringen i maj 1945 var de mest fruktansvärda i den tyska historien. Bombkriget var intensivt, liksom andra stridshandlingar med otaliga döda. Förintelseälgrens dödsfabriker gick för högtryck tills de övergavs av mördarna. I de följande dödsmarschern dog 10 000-tals fångar. Ju närmare nederlaget kom, desto angelägnare blev regimen att döda alla som kunde vittna om vad som hänt. Polis och militär sköt ned fångar och tvångsarbetare i mängder men också civila tyskar som ansågs defaitistiska. När man inte kunde stoppa fienden kunde man åtminstone förintra "fienden hemma" och visa att systemets hantlangare fortfarande hade makt över liv och död. Det var första gången som den nazistiska våldsterrorn i full skala utövades öppet i Tyskland. Det var ett samhälle på väg mot undergången. Människorna levde i ett existentiellt undantagstillstånd.

Och så till sist – den oundvikliga kapituleringen. Hur gestaltades nu människors liv i denna materiella och moraliska ruinhög, knappast ett samhälle när människan blir en varg mot människan? Det är vad den tyske journalisten och förre kulturredaktören (Berliner Zeitung) Harald Jähner vill skildra i sin uppmärksammade bok *Vargatider*. Han avstår medvetet från att gå in på de övergripande politiska händelserna; de utgör den obönhörliga scenografin, men Jähner vill berätta om vad som hände i vardagen, människorna i den materiella uppröjningen, i den moraliska upplösningen, i plundringen och den oavbrutna jakten på mat och kol i den svarta ekonomin. Perspektivet är som oftast i böcker av detta slag västtyskt; hur människorna levde i den östra zonen får vi inte veta så mycket om.

Det är ingen vetenskaplig bok, vilket några tyska historiker har varit noga med att framhålla, snarare ett brett och bitvis inträngande reportage om en ond tid. Jähner bygger på dagböcker, självbiografier och brev, tidningar – de kom snabbt

igång – och myndigheters rapporter, men det är påfallande magert med litterära och andra konstnärliga (film!) vittnesmål, vilket ju annars finns i stor mängd. Här finns inte ens Heinrich Böll, som ju ändå med mästare hand skildrat ungdomens hunger efter bröd och kärlek i ruinernas skugga.

För all del, här finns vittnesmål nog, har väl författaren ansett och hans egen penna

och sex. En sexuell äventyrlusta svepte över landet efter kriget, det dansades som aldrig förr; kvinnorna, som dominerade i många städer eftersom männen var döda eller i fångläger, tog för sig – och till tonerna av den amerikanska musik som segrarna förde med sig och som snabbt slog igenom. "Livet hade slagits i spillror, familjer hade slitits isär men människorna blandade sig med varandra och knöt nya band." Bortom sorgen kan man också höra skrattet.

MEN KVINNORNA ÄR samtidigt oerhört utsatta: i öst är det massvåldtäkter och även i västzonerna är övergrepp nog så vanliga. Ändå är det kvinnorna som på många sätt håller igång samhället, de finns överallt där det tidigare bara var män. Det blev en chock för de hemvändande männen, ofta djupt traumatiserade och illa medfarna när de väl kom tillbaka. "I slutet av detta krig står vid sidan av många andra nederlag också männens nederlag som kön", skrev journalisten Marta Hiller i sin dagbok 1945, vilken citeras av Jähner. Det var en skarp iakttagelse och just detta skulle prägla de hemvändande männen.

Det hade funnits en glädje över den nyvunna friheten hos kvinnorna, men varför försvann den några år senare när ekonomin tog fart, frågar sig Jähner utan att egentligen ge något svar. Men svaret är givet. Männen och det bestående värdesystemet skulle ta sin hämnd på det kvinnosläkte som hade tagit kommando i hemmet, tagit över manliga sysslor i arbetslivet och började bli vant att bestämma. Kvinnorna var karska men skulle pressas tillbaka av den fortfarande härskande

traditionella kvinnobilden, av alla de lagar och förordningar och ekonomiska villkor som ställde sig på mannens sida, i äktenskapet, i samhället och av kyrkorna som nu som liksom alltid ställde sig på reaktionens sida. I det 50-tal som ju Jähner också skriver om lästes kvinnor in på nytt och det förvånar mig att han inte som vittnesmål skriver om Helma Sanders-Brahms enastående film *Deutschland, Bleiche Mutter*

HISTORIA

Harald Jähner

Vargatider – Livet i Tyskland efter Tredje rikets fall 1945–1955

(*Wolfszeit – Deutschland und die Deutschen 1945–1955*)

ÖVERS. SVENJA HUMS

DAIDALOS | 464 S. | ISBN 9789171736482

LIVET GICK VIDARE MEN SAMVETET STOD STILL

Recensent Carl Tham



HARALD JÄHNER'S BOK är ett brett och inträngande reportage om Tyskland efter nederlaget 1945. Han berättar vad som hände i vardagen under den materiella uppröjningen och moraliska upplösningen. Under hela denna period rådde en massiv tystnad om nationalsocialismens ogärningar.

Att tyskarna ändå under denna period kunde frigöra sig från den nazistiska mentaliteten menar Jähner bland annat berodde på de kulturförändringar som ockupationen medförde, inte minst påverkan från den avspända amerikanska livsstilen. Boken kan rekommenderas till alla som är intresserade av tysk efterkrigshistoria, men dess svaghet är att den inte skildrar det politiska skeendet.

är både rapp och känslig. Det är en levande bok, snärtigt skriven med många träffande kommentarer; många av de citat han återger vill man gärna komma ihåg. Den kan rekommenderas för alla med intresse för tysk efterkrigshistoria, även om den inte uppenbarar några nya tidigare okända förhållanden. Jähner nöjer sig inte med vardagens lekamliga överlevnad, utan ger också ett annat perspektiv: kärleken



► Till vänster: "Trümmerfrauen" röjer upp i Dresden. Till höger: Amerikanska soldater med en tysk kvinna på en bar i Berlin efter krigsslutet 1945.

(1980), som skarpt och gripande skildrar denna historia.

Den enda organiserande makten var under flera år segrarnas arméer och de skulle inte bara hantera 75 miljoner traumatiserade tyskar med 10 miljoner utbombade och miljoner hemvändande krigsfångar, utan också kanske 10 miljoner nu fria tvångsarbetare och koncentrationslägersfångar, som skulle tas om hand och transporteras hem, var det nu låg. Mycket kan sägas om hur det gick till men Jähner avstår från domar – och det är häpnadsväckande att det ändå gick att genomföra masstransporter i en ofattbar skala i ett ödelagt Europa med sprängda broar, förstörd räls och skadade vagnar.

Mycket är ofrånkomligen välbekant i Jähners bok men inte allt. Bland otaliga svårigheter, konflikter och mänskliga öden skildrar Jähner också den märkliga, paradoxala flykten av polska judar till Tyskland. Bakgrunden var antisemitismen och pogromerna i Polen mot de få överlevande judarna, som på olika vägar flydde till Bayern, som var under amerikansk ockupation, vilket judarna uppfattade som ett skydd mot tyskarna, inte utan skäl. Där slog de sig ned i München och blev kvar i åtskilliga år. Deras hemvist, gatan Bogenhausen, blev en judisk affärgata, ett centrum för den svarta marknaden, där det mesta kom från de allierades lager. Judarna var skyddade av amerikanerna men inte från befolkningens antisemitiska till-

rop och insändare. De amerikanska myndigheterna kunde inte skicka dem vidare. Många ville till Israel men det skulle dröja flera år innan det blev möjligt. En liknande, mer lägerliknande, judisk tillflyktsort i Tyskland blev Föhrenwald, byggt av nazisterna för tvångsarbetare, ägt av I.G. Far-

stad både i Väst- och Östtyskland – som redan var söndersprängda och svältande.

Mottagandet blev därefter. Det gick bara att genomföra med hjälp av de allierades militära tvångsmakt. Motståndet handlade inte bara om den materiella nöden, det var ett kulturellt-religiöst, närmast rasistiskt

”Det hade funnits en glädje över den nyvunna friheten hos kvinnorna, men varför försvann den några år senare när ekonomin tog fart, frågar sig Jähner utan att egentligen ge något svar.”

ben, gaslevrantören till dödsfabrikerna. Det blev ett komplett judiskt samhälle, med teater, egna tidningar, skolor och sjukvård. De sista invånarna lämnade läget först 1957.

Ännu större utmaningar kom med vågen av flyktingar från de områden som Tyskland tvingats avstå till Polen och Tjeckoslovakien, öster om Oder-Neise och Sudet, ”de fördrivna”. Kanske var det sammantaget 12 miljoner människor som kom i vågor (1946–48), en del redan under krigets slutskede, de flesta senare som en följd av Potsdamöverenskommelsen. De var utblottade, hungriga och förtvivilade människor och de skulle ges mat och bo-

motstånd. Den nazistiska ras-terminologin blomrade upp men nu riktad mot andra tyskar, till exempel dem från Schlesien, som sades vara av ”blandras”. Borta var allt tal om ”folkgemenskap” och ”tyska riket”. I stället dök gamla tyska motsättningar upp till ytan – konflikter mellan öst och väst, nord och syd, mellan protestanter och katoliker, dialekter och beteenden. De månghundraåriga mentala förhållningssätten i det gamla Tysklands otaliga små furstendömen och städer gjorde sig gällande med förvånande kraft. Jähner gör den intressanta kommentaren att just detta bidrog till att den under 100 år uppdrivna nationalismen med nazismen som

destruktiv höjdpunkt förlorade sitt grepp över sinnen; nu var det den egna lokala miljön som måste skyddas.

Samtidigt var "de fördrivna" inte bara förbittrade utan också revanschistiska och kunde omöjligt förstå sambandet mellan det fruktansvärda tyska förintelsekriget i öst och det faktum att de nu förlorade sina hem. Deras företrädare ställde sällan frågan: varför har vi hamnat här och om den ställdes fick den fel svar. Därför blev de en oroskraft i den västtyska politiken men utgjorde ingen verklig fara, inte minst för att de allierade höll ett vakande öga på dem.

”Jähner ger i ett avslutande kapitel en bild av 'bortträngningens tongångar', i vilket utgångspunkten är att tyskarna, hur oense de än kunde vara i andra frågor och hur de än bedrog och bestal varandra i tidens kaos, var ense i ett avseende: 'man förlät varandra för de nationalsocialistiska förbrytelserna'.”

Men med tanke på det initiala motståndet gick integrationen i samhället förbluffande bra och de bidrog i hög grad till den västtyska ekonomiska återhämtningen.

UNDER HELA PERIODEN 1945–55 rådde en massiv tystnad om vad som hade varit, om den egna skulden, nazismens ogärningar och förintelsen av judarna, konstaterar Jähner. Nürnberggrättegångarna uppfattades som en sak för segermakterna och ett fåtal skyldiga, så var den saken klar. Jähner ger i ett avslutande kapitel en bild av "bortträngningens tongångar", i vilket utgångspunkten är att tyskarna, hur oense de än kunde vara i andra frågor och hur de än bedrog och bestal varandra i tidens kaos, var ense i ett avseende: "man förlät varandra för de nationalsocialistiska förbrytelserna". Bäst var att glömma. Eller som Hans Habe, kontroversiell tysk journalist formulerade det: "livet går vidare för samvetet står still". Avnazifieringskampanjerna gick trögt, framför allt när ockupationsmakterna efter några år tappade intresset. In på 50-talet, när ekonomin tog fart, blev glömska och tystnad närmast

officiell politik, i takt med att gamla nazister återtog positioner i förvaltning och näringsliv.

Hur kunde då tyskarna i denna förträngning, frågar sig Jähner, ändå frigöra sig från den nazistiska mentaliteten och han vill se en förklaring i de kulturförändringar som ockupationen förde med sig, den amerikanska avspända livsstilen och musiken, marknaden och reklamen, den abstrakta konsten och den nya designen. Jo, det kan ha spelat roll, men 50-talet var ändå ett förnekande tyskt samhälle i vilket man vårdade tystnad och borgerlig moral, inklusive hyckleriet, och entusiastiskt tog för sig av ett växande välstånd. Mentalitetsförändringen kom först långt senare och då som en följd av en envis kamp av jurister, historiker och andra forskare, konstnärer och intellektuella. Och framför allt genom politikens makt.

Och där ligger svagheten i Jähners bok: frånvaron av det politiska skeendet. Läsaren saknar ett historiskt-politiskt raster som ger förklaringar och sammanhang. Han borde inte minst klargjort betydelsen av det framväxande kalla kriget och hur det tidigt kom att forma det tyska kollektiva självmedvetandet: varför skall vi gräva i det förflutna när vi nu är en viktig allierad mot det kommunistiska hotet, mot bolsjevikerna? Det var också det kalla kriget som medförde att de forna fienderna, främst USA, ville se landet starkt och demokratiskt. Också det mångbesjungna ekonomiska undret hade ett nära sammanhang med detta kalla krig, som i Korea blev varmt och ledde till Koreaboomen i början på 50-talet. Den bidrog till hela Västeuropas återhämtning.

MAN KAN INTE skriva om allt i en bok av detta slag men det hade inte skadat om Jähner strukit ned något i de många berättelserna och mer påmint om följderna av detta världspolitiska drama också för den tyska mentaliteten. Kalla krigets schabloner gjorde det ännu svårare att slå hål på tigande och förnekandet. Men politikens förstelning lossnade också i Tyskland. Modiga jurister, historiker, liberaler och socialdemokrater banade väg för ett nytt politiskt förhållningsätt till det förflutna, i ständig strid – det skall inte förglömmas – mot alla de som föredrog att "glömma" och en nationellt sinnad höger. Till sist tvingades tyskarna erkänna sanningen. Men det är en annan historia.

► Bland Carl Thams uppdrag ryms ministerposter i borgerliga och socialdemokratiska regeringar. 1985–1994 var han generaldirektör för Sida och 2002–2006 ambassadör i Berlin.

Margit Silberstein
Förintelsens barn

BONNIERS | 190 S. | ISBN 9789100183417

GRIPANDE SKILDNING AV ÖVERLEVANDETS TRAUMA

Recensent **Anders Blomqvist**

I SIN SJÄLVBIOGRAFISKA bok ger Margit Silberstein en gripande inblick i hur överlevande från Förintelsen präglats av sina upplevelser och hur traumat förts vidare till deras barn. Boken hade vunnit på en mer gedigen beskrivning av den historiska kontexten i norra Transsylvanien, varifrån Silbersteins föräldrar kom. När det gäller de ungerska aktörernas roll som pådrivande bakom deportationerna av judar till Auschwitz förbiser framställningen deras ansvar.

HISTORIA



MARGIT SILBERSTEINS självbiografiska bok *Förintelsens barn* är en djupt gripande framställning av hur Förintelsen har påverkat hennes liv. Den förmedlar en öppen, ärlig och klarsynt bild av hennes uppväxt och relationen till föräldrarna, som

båda överlevde Förintelsen. Även om hennes föräldrar blev befriade och överlevde, blir ingen någonsin helt fri från Förintelsen; den sätter spår både i de människor som överlevt och i deras barn. Det blir också tydligt att Silbersteins upplevelser är en del av en allmänmänsklig erfarenhet som drabbar barn till föräldrar som upplevt trauman. Det budskapet och den insikten är bokens främsta styrka och gör den både läsvärd och relevant.

Margit berättar om det efterlängtrade mötet i Sverige mellan hennes föräldrar 1948 när de skulle träffas för första gången efter att de skiljts 1944. Väntan blev lång på grund av de svenska myndigheternas byråkrati. Hon lyfter fram vändan som hennes föräldrar kände, speciellt hennes pappa, inför alla typer av avsked, eftersom det kunde vara sista gången man sågs. Som läsare grips man av hennes föräldrars bottenlösa saknad efter förlusten av sina närmaste, som ledde till en önskan att "en förlorad värld" skulle återuppstå i deras barn, såsom författaren träffsäkert formulerar det. Margit får också bära den bortgångna mosterns namn. Det finns en närhet till traumat men samtidigt klarar hennes pappa inte av att berätta om sina upplevelser, vilket skapar distans.

En gripande scen i boken är när Margits mamma av en slump på en nazistisk journalfilm ser sin mamma i kön till gaskammaren i Auschwitz några minuter innan hon gasas ihjäl. Hon såg filmen om och om igen. Enligt Margit tog hennes mamma del av allt om Förintelsen som ett slags "självlägeri". Den fanns ständigt närvarande men delar av sina minnen valde hon att undanhålla och inte föra vidare. Exempelvis ville föräldrarna att deras barn skulle vara både judar och svenskar, men lärde dem inte det ungerska språket, trots att det var föräldrarnas gemensamma språk.

MARGIT SILBERSTEINS UPPFOSTRAN präglas av överbeskyddande föräldrar och hon växer upp som en allvarlig och lillgammal flicka. Föräldrarna förmår inte riktigt acceptera att deras dotter formas av det svenska samhället och denna känsla av instängdhet måste hon slå sig fri ifrån när hon blir vuxen. Margit själv känner att hon aldrig blir fri från föräldrarnas tragedi. När det gäller sin egen identitet funderar hon över om hon skulle ha varit en "rumänsk flicka om inte Förintelsen kommit mellan". Eftersom föräldrarna kommer från norra Transsylvanien, som i dag tillhör Rumänien, verkar Silberstein utgå från att hon skulle ha blivit rumänska på samma sätt som hon blev svensk genom sin uppväxt i Sverige. Men väl att märka finns i norra Transsylvanien en stor ungersk minoritet som definierar sin



► Margit Silberstein.

språkliga och kulturella identitet före sitt rumänska medborgarskap.

"Mamma var ingen överlevare, hon var en överlevande, ett undantag", skriver Silberstein, det vill säga hon betonar slumpen som förklaring till att just hennes mamma överlevde. Denna markering har varit viktig för många som överlevt Förintelsen. Den bottenar i en oro att bli betraktad som en överlevare i bemärkel-

”Denna markering har varit viktig för många som överlevt Förintelsen. Den bottenar i en oro att bli betraktad som en överlevare i bemärkelsen att ha överlevt på de svagares bekostnad.”

sen att ha överlevt på de svagares bekostnad. Att vara en *överlevare* associeras med att medvetet ha en plan för hur man ska överleva, att vara en fajter. Ett exempel på en överlevare är advokaten Rudolf Kaszner som räddade sig själv och sin familj tillsammans med cirka 1 700 judar genom att förhandla med Adolf Eichmann 1944. Att vara en *överlevande* är däremot någon som överlevt, rätt och slätt, utan att kunna påverka sitt öde.

NÄR DET GÄLLER den historiska kontexten och Silbersteins förklaringen till Förintel-

sen finns en del att tillföra. Hon lägger allt ansvar på Hitler, vilket är förenklat, och det är synd att inte andra aktörer eller förklaringar lyfts fram. Till Silbersteins försvaret ska sägas att det är svårt att få grepp om judarnas plats i den ungersk-rumänska komplexiteten i just norra Transsylvanien.

När det gäller det lokala ansvaret skriver författaren: "Visserligen stod norra delen av Transsylvanien tillfälligt under ungerskt styre mellan 1940 och 1945, men det var förstas oväsentligt för mina föräldrar om det var Ungern eller Rumänien som skickade judar till Auschwitz." Det stämmer att norra Transsylvanien hade återbördats till Ungern 1940, men det var först efter Nazi-Tysklands ockupation i mars 1944 som den stora och intensiva deporteringen av cirka 500 000 judar påbörjades. Området stod därmed både under ungersk och nazitysk kontroll.

Utifrån min egen forskning om Margits mammas hemstad, Satu Mare/Szatmár, menar jag att det är viktigt att visa att ansvaret för deporteringen av judarna låg hos den ungerske borgmästaren i staden, något som han även dömdes för efter kriget. Borgmästaren koordinerade operationen tillsammans med de ungerska statssekreterarna och de nazistiska officerarna, inklusive Adolf Eichmann. De ungerska statssekreterarna krävde så snabba deportationer att tyskarna fick säga ifrån, vilket visar hur pådrivande de var. Borgmästaren motiverade upprättandet av gettot 1944 i den lokala tidningen med att judarnas bostäder och tillgångar skulle omfördelas till "de behövande", det vill säga kristna, ariska ungrare.

En judisk överlevande menade att "ungrare var mera intresserade av våra värdesaker medan tyskarna var ute efter att ta

våra liv". De lokala ungerska ledarna hade byggt upp förväntningarna på att nationaliseringen av de judiska tillgångarna skulle göra ungrarna rika. Det fanns således lokala ekonomiska motiv till att vilja bli av med judarna. Ledarna visste till vilken

ern, som var en del av ett Nazi-ockuperat område och inte var en del av Rumänien, där dödstalen under krigets slutskede inte var lika höga. Det blir därför något missvisande när man, som Silberstein gör, enbart presenterar dödstal och motiv som gäller

”I och med att Förintelsen sjunker allt längre ned i historien blir det också allt viktigare att försöka förklara dess orsaker och mekanismer på ett konkret och lokalt plan, snarare än att förlita sig på övergripande och kända faktorer.”

plats judarna skulle deporteras, men troligtvis var inte alla ungrare klara över det. En del ungrare hjälpte till att gömma dem, men dessa var i klar minoritet.

Officiellt skulle judarna utföra jordbruksarbete, men i själva verket transporterades de till Auschwitz. Judarna i staden hade hört varningsorden från de flyende polska judarna, men det fanns flera skäl till att de inte flydde. Ett var att rabbinerna, inklusive överrabbinen Joel Teitelbaum, övertalade dem att stanna, eftersom de, som han hävdade, var beskyddade av gud. Teitelbaum själv flydde dock staden i sista sekund och blev räddad på Kasztners tåg.

Ett annat skäl till att judarna blev kvar i Ungern var att de inte hade så många länder att fly till. De hade inte heller någon egen stat som skyddade deras intressen. När de koncentrerades i stadens getto i maj 1944 angav de ungerska myndigheterna, förutom behovet av bostäder, säkerheten som ett argument. Trots detta hittades endast två gevär bland gettots cirka 19 000 judar. Sammantaget uteblev motståndet mot den förda politiken. Varken hos judarna eller ungrarna fanns resurser eller motiv till att motsätta sig deportationerna.

I SÖDRA TRANSZSYLVANIEN och övriga delar av Rumänien hade dödandet av judarna minskat kraftigt under 1944 jämfört med perioden 1940–1942. Rumänien var allierat med Tyskland, men inte ockuperat som Ungern. Denna avgörande faktor gjorde att det under våren 1944 var mindre riskfyllt för en jude att bo i Rumänien än i Ungern. Detta återspeglas i att stora delar av den judiska befolkningen i södra Transzylvanien överlevde Förintelsen, medan de som var bosatta i den norra delen nästan undantagslöst deporterades. Därför spelade det en avgörande roll för Margit Silbersteins föräldrar att deras område tillhörde Ung-

för rumänskt kontrollerade områden. Förintelsen i norra Transzylvanien var i själva verket en del av Förintelsen i Ungern.

Författaren skriver också om ”rumänska judar” under andra världskriget, vilket blir något anakronistiskt. De flesta judar hade fått ungerskt medborgarskap 1940 och var ungersktalande, speciellt den äldre generationen som hade levt när området var en del av Ungern före 1919. Även om en del judar talade rumänska och hade haft rumänskt medborgarskap, var deras band till det ungerska språket och den ungerska kulturen relativt starkt. Vissa välkomnade också att området blev en del av Ungern 1940, eftersom det fascistiska järngardet tagit makten i Rumänien, men detta skifte visade sig senare bli ödesdigert. Judarnas identitet i området måste därför beskrivas som komplex och dynamisk.

SILBERSTEINS *Förintelsens barn* är ett fantastiskt och gripande personligt vittnesmål, vilket är bokens stora behållning. Boken hade dock vunnit på en mer nyanserad förståelse av Förintelsen och som inte enbart lägger hela ansvaret på Hitler. I och med att Förintelsen sjunker allt längre ned i historien blir det också allt viktigare att försöka förklara dess orsaker och mekanismer på ett konkret och lokalt plan, snarare än att förlita sig på övergripande och kända faktorer. Symptomatiskt är till exempel att den ungerska regimen under ledning av Viktor Orbán velat göra nazisterna till förövare och ungrarna till offer. Inte minst mot denna bakgrund är det viktigt att peka på att de lokala omständigheterna var betydligt mer komplexa än så.

► Anders Blomqvist är forskare på Hugo Valentin-centrum, Uppsala universitet, och universitetslektor på Högskolan Dalarna.

Anna-Lena Lodenius
En värmländsk Hitler
– Birger Furugård och de första
svenska nazisterna

HISTORISKA MEDIA | 352 S.
ISBN 9789177895428

HITLERKOPIA SLUTADE SOM BYGDEORIGINAL

Recensent **Johan Stenfeldt**

SVENSK NAZISM behandlas ofta som ett enhetligt fenomen. Det saknas i hög grad biografier över ledande företrädare som kan tydliggöra olikheterna mellan dem. Anna-Lena Lodenius har nu avhjälpt detta med avseende på den förste svenska nazistledaren Birger Furugård (1887–1961). Hos honom dominerade det tyska inflytandet, de italienska influenserna lyste med sin frånvaro.

HISTORIA



DET FINNS MÅNGA böcker om nazismen i Sverige. Artur Möller var först ut redan 1935 med sin lilla bok *Svensk nazism*. Holger Carlsson följde upp några år senare med *Nazismen i Sverige*. Senare blev Eric Wärenstams *Fascismen och nazismen i Sverige* ett standardverk



► Birger Furugård (1887–1961) håller tal vid ett möte.

som liksom Heléne Lööws trebandverk *Nazismen i Sverige* kommit att bli en vanlig referens. Även om mycket alltså gjorts, skvallrar titlarna om en ofta ganska översiktlig utgångspunkt. Redan en kort exposé som denna visar att standardverken om den svenska nazismen – men mycket liten variation – heter just detta: Svensk nazism. Punkt. Den svenska nazismen ses som ett enhetsfenomen, i vilket idémässiga variationer och enskilda personöden ges begränsat utrymme.

Följdriktigt har den svenska nazismforskningen lidit av vad som kan kallas ett biografiskt underskott. Längre fanns inget biografiskt arbete om Sven Olov Lindholm, den i allmänna val mest framgångsrike av de svenska nazisterna. Bortsett från ett par uppsatser finns inte heller någon biografisk skildring av en av de också under efterkrigstiden mest prominenta fascisterna, Per Engdahl. Fram tills nu har den biografiska bristen också gällt den förste svenska nazistledaren, Birger Furugård. Om denne har nu journalisten Anna-Lena Lodenius skrivit boken *En värmländsk Hitler*. Det är en onekligen en säljande titel.

Det är på många sätt, mitt i antisemitismen och folk mordsförnekelsen, en ganska sorglig bild som framkommer. Kommentarer måste nästan börja med omslagets fyra porträttbilder. De är tagna i en fotoautomat i Oslo någon gång på 30-talet när Furugårds stjärna var, om inte stigande så i alla fall inte direkt dalande. Det är en fascinerande scen man ser framför sig. Nazistledaren från grannlandet, komplett utstyrd i brunskjorta, kortbyxor, koppel och partinål, hänger av sig ytterrocken, lägger en slant i myntkastet och störtar

in bakom gardinen. Blixterna bränner av i snabb takt, det tar några bilder innan Furugård lyckas samla ihop anletsdragen till den bestämda kraftfullhet som är lämplig för en nazistledare. De första påminner mer om NSDAP:s propagandamaterial för eutanasi. Vilka delar av denna person var en målmedveten, idéstyrd och på egna premisser rationell politiker och vilka delar var bara allmänt förryckt?

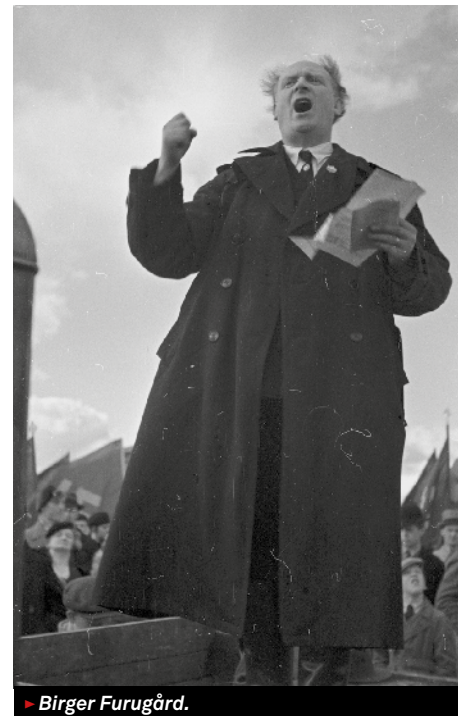
SOM I ALLA kronologiskt berättade biografier finns det ett före, ett under och ett efter. "Under" är den tid då föremålet för den biografiska skildringen gjort allt det som gör personen i fråga historiskt intressant. I Furugårds fall är detta partitiden från 1924 då han med understöd av sina äldre bröder Gunnar och Sigfrid grundade Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet, till ungefär 1936 då han efter ett dåligt valresultat manade sina sympatisörer att ansluta sig till den mera framgångsrike Lindholm (som tre år tidigare brutit sig ur Furugårds parti med buller och bång). Här ligger berättelsens kronologiska huvuddel.

Det mest markanta i denna del är det starka tyska inflytandet. Det kan låta platt och uppenbart, men för både Lindholm och Engdahl var inflytandet från den italienska fascismen i den tidiga fasen betydligt viktigare. Lindholms första publicerade text kretsade kring den italienska fascisterna Pietro Gorgolini, Engdahl talade intill döddagar på 1990-talet om den fascistiska korporativismens betydelse. Dessa italienska influenser lyser hos Furugård med sin frånvaro. Redan 1927 turnerade han i Tyskland som talare till-

sammans med Hitler. På ett ganska känt fotografi från detta tillfälle syns förutom Hitler och Furugård även den blivande propagandaministern Joseph Goebbels. I Furugårds rörelsens organ *Vår kamp* släpptes Hitlers texter in i spalterna. Man prisade i devotast möjliga ordalag Herman Görings vackra handstil. Furugård själv skickade julkort till Heinrich Himmler – eller rättare sagt, Himmler skickade till honom, själv vändades han över att han glömt skicka och skrev stället ursäktande brev.

Exemplen på de nära relationerna och det tyska exemplet unika betydelse för Furugård är legio. Som sig bör höll man sig i rörelsen enligt tyskt mönster med en ledarprincip – en Führerprinzip – om än med något bisarr tillämpning. När Sven Olov Lindholm i januari 1933 utslöts ur Furugårds parti och startade sitt eget NSAP, skedde detta inte med hänvisning till han förbrutit sig mot ledarens orubbliga auktoritet utan för att han brutit mot partiets stadga. Så fick principens tillämpning ett märkligt drag av svensk folkrörelsedemokrati.

DET "EFTER" SOM kan identifieras är – föga överraskande – ganska erbarmligt. Efterkrigstiden innebar inga glansdagar för nazister någonstans och ålderdomen är sällan vacker. Engdahl blev ryggsjuk och blind, i de sena intervjuerna från 1990-talet kan man se honom stryka långsamt med väggarna för att kunna orientera sig i rummet. I Furugårds fall blev domen diabetes och tuberkulos. Tidvis vistades han på Centralsanatoriet i Arvika, kanske tillsammans med de judiska flyktingar som



► Birger Furugård.

kom till Värmland ofta med just tuberkulos. Som ett extra smolk i bågaren, jämte sjukdomarna, drog Medicinalstyrelsen in den rätt han som veterinär hade att skriva ut sprit på recept. Det var en fråga han dragits med länge, han hade fått många reprimander kring hur han hanterade recepten. En inte så liten del av det förskrivna gick till honom själv. I det konkurrerade Lindholmpartiet, som präglades av stor askes i fråga om mat och dryck, kallades han ofta för "groggen" eller "furugroggen" (en anspelning på den under restriktionstiden populära mahognygroggen). I brist på läkarsprit fick han bli upprymd på annat sätt, som av brev från partitidens gamla vänner eller från Tyskland. Adolf Hitlers lillasyster Paula skickade sina hälsningar. Med henne delade Furugård historierevisionismen; förintelse och gaskamrar var inget som någon av dem satte någon tilltro till. Hälsningar som dessa, från personer som företedde en ren blodslinje till Führern, muntrade upp. Annars var den "resignerade bygdefilosofen" som han karakteriserades i en av de senare tidningsintervjuerna mest till begabbelse, någon som skolbarnen kunde skrika "Sieg heil" efter, och sedan springa därifrån.

SOM NÄSTAN ALLTID är det dock biografins "före" som är det mest intressanta. Ofta är detta det mest okända tidsskiktet, och nästan alltid ger det ledtrådar till varför det blev som det blev. Här är självklart de äldre bröderna viktiga som föredömen och inspiratörer, men också som något att mäta sig mot. Äldst var brodern Gunnar, så småningom läkare, och också han delaktig i de svenska nazisternas arbete. Framför allt tycks dock brodern Sigurd ha varit viktig. Han försökte redan under 10-talet slå sig fram som företagare, bland annat i Ryssland och Baltikum. Han arbetade som delegat för Röda Korset i Sibirien tillsammans med Elsa Brändström, Sibiriens ängel. Totalt tillbringade han sju år i rysk miljö under kritiska år då tsardömet föll och den bolsjevistiska regimen tog form. Han var våldsamt kritisk mot den sistnämnda och gjorde också observationer att bolsjevikernas ledning hade ett tydligt judiskt inslag. Så tog antibolsjevismen och antisemitismen plats i Sigurds och Birgers idévärld. Lodenius jämför med både Vidkun Quisling och Frits Clausen, de norska respektive danska nazistledarna, som också de på olika sätt hade ryska erfarenheter från denna tid med sig i sitt erfarenhetsbagage.

Senare, på 20-talet, bosatte sig Sigurd i Berlin för att bedriva agentverksamhet. 20-talets Tyskland var en tummelplats för allsköns partier och idéer som skulle uttolka det tyska predikamentet efter

Versaillesfreden, alla med olika grader av harm mot ententemakterna. Sigurd för sin del imponerades mest av Deutschvölkische Freiheitspartei (DVFP), vid tidpunkten med Erich Ludendorff som förgrundsfigur. Av Hitlers nazistparti fick han småningom också goda intryck, i oktober 1923 ska både Sigurd och den äldsta brodern Gunnar ha träffat både Ludendorff och Hitler. Källäget kring brödernas tyska resor är inte helt klart, men det förefaller troligt att dessa tyska privata erfarenheter inlemmades i ett slags familjemytologi som den yngste brodern Birger också kunde förhålla sig storögd till.

Om bröderna således kunde agera föredömen och ideologiska inspiratörer, var de också något för den unge Birger att mäta sig mot. Här gick det så där. Skoltiden präglades av sjukdom, avbrott och betyg som var ofullständiga. Han skrevs in i läroverket som överårig och kom till Lund för att ta studenten på elementarläroverket. Han läste ett par terminer, men var sedan borta på grund av sjukdom i tre terminer. Vid 22 års ålder lyckades han till slut ta sig igenom en mogenhetsexamen, med släta betyg. När han senare skulle antas till universitetet i Lund, där han läste ett par terminer som del i sin utbildning till veterinär, fick ordföranden i Silbodals kommunalnämnd inbjudas för att gå i god för Birger Furugård och förklara vad han ägnat sig åt under alla dessa år. Möjligen kan denna ganska släta studiemässiga karriär förklara varför det blev just Birger av de tre bröderna som blev politikern. De båda äldre bröderna tycks ha haft större framgångar studiemässigt och yrkesmässigt. Kanske var de av dessa skäl mindre benägna att riskera sin samhällsställning.

DET LIGGER I farans riktning att i biografigenren ägna sig åt psykologisering, att gissa sig till vad personer ska ha känt och varför. Lodenius är inte oskyldig till detta, olika läsare får ha olika mening om hur graverande detta problem är. Vad Lodenius ska ha en eloge för är annars att hon arbetat också med tyskt arkivmaterial, där många andra valt att vila tungt på Åke Thulstrups klassiska *Med lock och pock* (1962). Men rent allmänt är det bra att det biografiska underskottet med denna bok fått ett viktigt tillägg. Och det är bara att konstatera att det på denna front finns ännu mer att göra.

► Johan Stenfeldt är docent i historia vid Lunds universitet och författare till *Renegater – Nils Flyg och Sven Olov Lindholm i gränslandet mellan kommunism och nazism* (2019).

Bernd Henningsen
Die Welt des Nordens
– Zwischen Ragnarök und Wohlfahrtsutopie: Eine kulturhistorische Dekonstruktion

BERLINER WISSENSCHAFTS-VERLAG | 504 S.
ISBN 9783830551010

MYTEN OM DEN NORDISKA SÄRARTEN

Recensent Johan Östling

BERND HENNINGSSEN HAR varit en tongivande gestalt inom den tyska skandinavistiken. *Die Welt des Nordens* är på många sätt hans magnus opus, en nästan överrik bok. Ett av hans ärenden är att vederlägga uppfattningen att det finns en skandinavisk exceptionalism. Det går inte att förstå Nordens karaktär om man inte tar hänsyn till de krafter som format Europa i stort.

HISTORIA



UNDER EN TID alldeles i början av 2000-talet vistades jag som Erasmusstudent vid Eberhard-Karls-Universität i Tübingen. Jag var i den gamla lärdomsstaden vid Neckar för att fördjupa mig i Tysklands moderna historia, men väl där fanns det

också annat som lockade. Genom en serie tillfälligheter kom jag i kontakt med studens skandinavistikstudenter och de blev en viktig del av mitt umgänge. Vi firade midsommar tillsammans och hemma hos den finske språklektorn hejade vi fram en svensk seger mot Nigeria och en dansk mot Frankrike i fotbolls-VM. Det var här någonstans som en nordisk identitet tog

forskning om länderna norr om Tyskland, inte minst med inriktning på hur föreställningar, bilder och begrepp hade bidragit till att konstruera "det nordiska". Forskningen kunde visa hur Norden som konception och självförståelse i viss mån hade skapats utifrån, inte minst bland tyskspråkiga konstnärer, humanister och ideologer under 1800-talet.

konstruktivistisk grundansats, en intellektuell attityd som sedan länge är *common sense* inom humanvetenskaperna men som ännu i slutet av 1900-talet kunde ge upphov till hätska meningsutbyten. Henningsen tycks inte minst ha inspirerats av anglosaxiska nationalismforskare som Benedict Anderson och Eric Hobsbawm, men på tyskt maner parat med en kritisk modernitetsförståelse och inslag av begreppshistoria. Så är det också i den nya boken. Här inlemmar han även på ett sympatiskt sätt många verk av sina elever och kollegor vid Nordeuropa-Institut: Ursula Geisler, Norbert Götz, Jan Hecker-Stampehl, Hendriette Kliemann-Geisinger, Stefanie von Schnurbein och andra. På så sätt förs en god del av den kulturvetenskapligt orienterade tyskspråkiga skandinavistiken från 2000-talet samman.

Die Welt des Nordens är en rik, närmast överrik bok och den är inte lätt att sammanfatta. I sina bästa stunder är det en kritisk och lärd syntes, en bred historisk utforskning som kombineras med kommentarer om det samtida Norden. Periodvis tar dock digressionerna och exkurserna överhanden och som läsare efterlyser jag då en mer koncentrerad och sparsmakad framställning. Trots det skulle jag vilja säga att det går att urskilja tre grundlinjer som löper genom boken.

FÖR DET FÖRSTA har Henningsen velat gendriva alla föreställningar om att det finns eller har funnits en utpräglad nordisk särart. "Det finns ingen skandinavisk exceptionalism, i varje fall inte bortom fantasin, de mentala konstruktionerna och *nation branding*", slår han fast (min översättning). En grundpremiss för honom är tvärtom att de nordiska länderna måste betraktas som en del av Europa. Som en europeisk region har Norden självfallet sina utmärkande drag, men det går inte att förstå dess grundläggande karaktär och utveckling om man inte beaktar de krafter och händelsekedjor som format vår världsdal i stort. På omvänt sätt blir Europas historia alltför schematiskt tecknad om den enbart inbegriper de stora västeuropeiska länderna. Henningsen ger otaliga belägg för det han kallar *Nordenvergessenheit*, exempelvis hur skildringar som utger sig för att behandla Europas idé-, kultur- eller religionshistoria helt utelämnar de nordiska länderna.

Den andra ambitionen med boken har varit att dekonstruera essentialistiska uppfattningar om Norden. Henningsen demonstrerar hur de tyska romantikerna skapade föreställningar om de nordliga länderna med varaktig beständighet; ja, i vissa avseenden lever de vidare i vår samtids politik, populärkultur och turist-

”Den andra ambitionen med boken har varit att dekonstruera essentialistiska uppfattningar om Norden. Henningsen demonstrerar hur de tyska romantikerna skapade föreställningar om de nordliga länderna med varaktig beständighet; ja, i vissa avseenden lever de vidare i vår samtids politik, populärkultur och turistbroschyrer.”

form inom mig, trots att min kännedom om Danmark, Norge och Finland var ganska grund. Som student i Uppsala hade jag visserligen tenterats på Lars-Arne Norborgs och Lennart Sjöstedts *Granmländernas historia*, men boken hade knappast präglat min självbild och jag identifierade mig som svensk, om än med ambition att också bli europé. För mina nyfunna tyska vänner var jag dock först och främst skandinav.

Många av de unga tyska skandinavis-ter som jag kom i kontakt med var söner och döttrar till gymnasielärare, kulturarbetare och socionomer. Dessa hade läst Astrid Lindgren och Tove Jansson för sina barn och campat vid norska fjordar eller svenska skogssjöar under sina augusti-semester; i allmänhet sympatiserade de med de egalitära, progressiva nordiska välfärdsstaterna. Ett undantag utgjordes av en kvinnlig student från Bayern som jag lärde känna. Hennes far, vice ordförande i en lokal CSU-förening, hade under hela hennes uppväxt tagit med familjen på resor till det romanska Europa: det var i den latinska södern som civilisationens källor stod att söka. I konfirmationsgåva hade han gett henne Goethes *Italienische Reise*. Att läsa skandinavistik blev för henne ett fadersuppor.

Att Norden fungerade som en projek-tionsyta för tyskarnas drömmar och mar-drömmar började jag ana under min tid i Baden-Württemberg. Men det var först när jag några år senare var gästdoktorand vid Nordeuropa-Institut vid Humboldt-Universitet i Berlin som jag blev varse hur grundläggande den nordliga orienteringen hade varit i tysk kultur och politik. Under ett antal år bedrevs vid detta institut en livaktig historisk och kulturvetenskaplig

Den vetenskapliga verksamheten i Berlin gynnades under tidigt 2000-tal av de täta kontakter som fanns mellan tysk skandinavistik och nordiska kultur- och samhällsforskare. Av särskild betydelse för det akademiska utbytet var den så kallade Dag Hammarskjöld-professuren, finansierad av Riksbankens Jubileumsfond och genom åren med innehavare som Thorsten Nybom, Ebba Witt-Brattström, Aris Fioretos och Håkan Forsell. En tongivande gestalt vid Nordeuropa-Institut var under många år Bernd Henningsen, centrumbildningens *Gründungsdirektor* och dynamisk initiativtagare till ett betydande antal forskningsprojekt. Han har nu utkommit med den omfattande boken *Die Welt des Nordens* med undertiteln *Eine kulturhistorische Dekonstruktion*. På många sätt är det hans magnum opus.

BERND HENNINGSEN ÄR född i nordtyska Flensburg någon månad efter krigsslutet 1945 och tillbringade sina första år i kaosets, knapphetens och östflyktingarnas Schleswig-Holstein. I bokens inledning beskriver han levande närheten till Danmark väckte hans håg för det nordiska och i tonåren började han lära sig danska. Som student sökte sig dock Henningsen söderut till München, där han kombinerade statsvetenskap, filosofi och skandinavistik. Han disputerade på en studie av skandinavisk civilteologi och skrev senare en habilitationsavhandling om den svenska välfärdsstaten. När han blev professor i Berlin i början av 1990-talet höll han en installationsföreläsning vars titel sammanfattade hans vetenskapliga program: "Der Norden: Eine Erfindung".

Hans forskning har alltså präglats av en

broschyrer. Som alla tyskar i hans generation är Henningsen fundamentalt formad av andra världskriget och efterkrigstidens bearbetning av nazismen. En grundimpuls i hans vetenskapliga gärning har varit att demaskera myter och åskådliggöra ideologiernas verkningskraft. Eftersom han har varit verksam inom ett vetenskapligt fält med en egen belastad historia i Tredje riket vinnlägger han sig i boken om att visa hur den akademiska kunskapsbildningen underbyggde och formulerade ett rasmytiskt, propagandistiskt Nordenbegrepp. Allt upphörde inte heller med krigsslutet. En av den tyskspråkiga skandinavistikens mest inflytelserika gestalter var exempelvis Otto Höfler, professor i München och Wien under efterkrigsdecennierna men dessförinnan bekännande national-socialist. Vetenskapshistorisk forskning har spårat starka drag av kontinuitet i Höflers akademiska tänkande och skriftställarskap före och efter 1945.

Det sista men minst tydliga syftet med boken har varit att erbjuda inblickar i en mer allmän nordisk kultur- och samhällshistoria. Här rör vi oss över vida fält: från vikingar till välfärdsstat, från den nordiska melankolin till det nordiska ljuset, från hygge till *Bullerbü*, från frisinne till xenofobi. Olika företeelser och fenomen presenteras i tematiska kapitel, ibland utan klar inbördes kronologisk ordning. I viss mån gör det att boken framstår mer som ett samlingsverk än en helgjuten monografi.

I **BOKENS EPILOG** för Henningsen in oss i samtiden. Han poängterar att tyskarnas ljusa bild av de nordiska länderna som ett förlovat rike – ett *Nordopia* – har fått sig både en och två törnar de senaste två decennierna. Omvänt finns det starka krafter i Norden som odlar självtillräckligheten och inte på allvar vill befatta sig med det som händer på kontinenten. Möjligen kommer dock Brexit och Rysslands invasion av Ukraina att kasta om de geopolitiska förutsättningarna. Det talas alltmer om en regionalisering av världen, där handel, utbyte och politiskt samarbete sker mellan pålitliga, likasinnade länder. Kanske kan dessa förändringar bana väg för en ny nordeuropeisk gemenskap under 2020-talet. För den som vill orientera sig i denna nygamla värld och bringa reda i myter och minnen, projektioner och stereotyper är Henningsens verk ett kulturhistoriskt ymnighetshorn.

► Johan Östling är historiker och förestandare för Centrum för kunskaps-historia (LUCK) vid Lunds universitet.

Anna Götling
& Magnus Linnarsson (red.)

År – Historiker berättar

APPELL | 288 S. | ISBN 9789198548525

ÅRTAL SOM TITTHÅL IN I HISTORIEN

Recensent **Johan Björkman**

SPRETIGHETEN I denna antologi kunde nästan inte vara mer total och principen att göra till synes planlöst valda år till formprincip väcker frågor. Likväl blir boken paradoxalt nog en fungerande helhet och flera av texterna kan beskrivas som riktiga juveler. En av ambitionerna har varit att visa prov på mångfalden i dagens svenska historieskrivning och det lyckas den med.

HISTORIA



DENNA ANTOLOGI, *År – Historiker berättar* består av tjugoen berättelser om det förflutna, samtliga författade av historiker knutna till Stockholms universitet. Bokens sammanhållande princip är att de medverkande har valt varsitt fristående årtal att hänga upp sina berättelser på. Utöver detta är den enda tydliga föreningspunkten att stilen är populärt hållen och kortfattad. I det första bidraget gör Kurt Villads Jensen ett nedslag år 1250 och behandlar inlevelse-

fullt medeltidens tankar om livet och Gud. I det avslutande bidraget skildrar Helena Tolvhed hur Susanne Lanefelt introducerade fenomenet gymning i Sverige 1983 och hur ett nytt träningslandskap samtidigt växte fram. Spretigheten kunde med andra ord nästan inte vara mer total. Ändå är boken paradoxalt nog en fungerande helhet och flera av texterna kan i all sin enkelhet beskrivas som riktiga små juveler. Jag skulle säga att *År – Historiker berättar* är en klar framgång och ett opretentiöst styrkebesked av de inblandade.

Idén att göra till synes planlöst valda årtal till formprincipen för en antologi ter sig udda och väcker en del frågor. Mer förväntat hade det förmodligen varit om årtalen åtminstone haft en ikonisk ställning. I stället för *År – Historiker berättar* kunde boken i så fall exempelvis heta "Omvälvningsår – Historiker berättar" och bestå av ett antal mer förutsägbara nedslag. En sådan möjlighet avfärdas emellertid av bokens två redaktörer, Anna Götling och Magnus Linnarsson. De skriver att en förutsättning för boken har varit att de valda åren inte är så välkända, att de i jämförelse med många andra år är litet bortglömda. En av de få föregångare som jag på rak arm kan komma på är Thomas von Vegesacks monografi *Stockholm 1851*, där läsaren får möta människorna och kulturlivet i Sveriges huvudstad under just det enskilda året 1851, som alltid stått i skuggan av det ojämförligt mycket mer omskrivna revolutionsåret 1848. Skillnaden är att *År – Historiker berättar* alltså tar sin utgångspunkt i tjugoen olika årtal och därmed hoppar snabbt mellan helt olika omständigheter, människor och platser. I inledningen talar Götling och Linnarsson om en ambition att ge läsaren små ögonblicksbilder och titthål in i historien. Det arbiträra formgreppet väcker som sagt en del frågor, men samtidigt är resultatet förvånansvärt lyckat.

Flera av bidragen får mig att tänka på Johan Asplunds hyllning till den gode empirikern. I *Avhandlingens språkdräkt* från 2002 konstaterar Asplund att teoretikern och den lysande idémänniskan sedan länge har fångats sin omgivning och väckt beundran. Annorlunda är det med den forskartyp vars främsta tillgång i stället är den verklighetstillvända blicken och för vilken empirin har ett egenvärde, även då detta kan verka onyttigt, till och med trivialt. Vem hyllar den oglamorösa typ som outtröttligt vänder och vider på sitt ofta torftiga material till dess varje litet skrymsle av det har blivit genomlyst? Vem bekräftar ens denna arbetsinsats om den inte på ett tydligt sätt leder forskningen i så kallad rätt riktning eller råkar falla in i någon tillfälligt gällande teoritrend? Asplunds ord



► "En slottsbal 1845" av Fritz von Dardel. Bild ur Bo Erikssons kapitel om baler.

om sociologin gäller här i alla händelser även för historieämnet. Utan dessa empiriskt lagda forskare och deras metodiska vetgirighet gällande allt som hör till källmaterialet spinner forskningen alltför lätt iväg i förhastade synteser, luftiga abstraktioner och allehanda teoretiska spiraler.

SÅ GÅR MINA tankar efter att ha läst Anna Götlinds välstämda skildring av livet och människorna i Lovö socken strax utanför Stockholm under 1860-talet. Så tänker jag även efter Annika Sandéns glimrande rekonstruktion av Skuttungebarnens bröllopslek i skuggan av Sveriges stormaktspolitik år 1679. I dessa bidrag finns inga djärva idéassociationer, inga tillspetsade generaliseringar eller andra våghalsiga teoretiska manövrar, men i stället en påtaglig livfullhet i berättandet som förutsätter en intim kännedom om källmaterialet. Här finns en förmåga att skriva levande om de döda som jag tror är möjlig endast genom en genuint undrande hållning inför arkivens gamla handlingar, böcker och protokoll. *År – Historiker berättar* bjuder på ett flertal finfina bidrag av detta slag. Ett annat är Mats Hallenbergs berättelse om den olycklige drängen i Alunda som hamnade inför kunglig domstol och dömdes till döden år 1541 efter att ha varit full på självaste påskdagen och hädiskt kräkts upp den heliga nattvarden på kyrkbacken.

Men varför just årtal? Jag kan inte riktigt komma förbi formfrågan. Varför inte driva mikroperspektivet till sin spets och i stället välja dygnet som sammanhållande princip? Troligen hade det dock varit alltför extremt att likt Steven Weinberg i *The First Three Minutes* stanna vid minuten som den förenande tidsenheten. *År – Historiker berättar* öppnar för dessa möjligen poänglösa funderingar därför att den idé

som strukturerar boken endast på ett yttligt plan återspeglas i de medverkandes ämnesval och angreppssätt. Alla utgår från varsitt årtal, men ingen har tagit chansen att verkligen göra detta till huvudpoängen. Det är synd. Hade det nämligen inte varit spännande att göra ett nedslag där det valda året i sig spelade en framträdande symbolisk roll för den aktuella dåtidens upplevelser av nuet? Året kunde exempelvis vara 1999 och ämnet den så kallade millenniebuggen. Eller varför inte göra ett av historiens alla jubileer till utgångspunkt för en betraktelse över årtalsmystikens ceremoniella manifestationer? Formfrågan retar mig därför att årtalsidén i sista hand mer liknar en bekväm förevändning än ett drivet metodval eller en strategi för att utforska ett gemensamt teoretiskt ramverk.

EFTERSOM MIN INSTÄLLNING till boken är så positiv är detta i själva verket den enda invändning som jag vill lyfta fram. Sambandet mellan form och innehåll saknar nödvändighetens prägel. En till sak som möjligen förstärker detta intryck att boken lika gärna kunde ha skrivits på ett helt annat sätt är att de medverkande inte tycks vara det minsta besvårade av frågor om bidragens eventuella relevans. Inte en droppe bläck slösas på det slags retorik som handlar om att övertyga läsaren om att det här är viktigt. Mot mina egna akademiska reflexer är jag med litet eftertanke dock benägen att uppskatta denna frånvaro av ängslighet. Ärligt talat finns det ofta någonting tillgjort och nästan litet desperat över försöken att utrusta humanvetenskapliga alster med ett väldefinierat och gärna dagsaktuellt relevanssamband. Den lugna självsäkerhet som skribenterna kommunicerar genom att över huvud taget inte beröra sina texters exis-

tensberättigande är befriande i en tid när begäret att fånga andras uppmärksamhet producerar så många påträngande och konstlade övertalningsförsök.

En uttalad ambition med *År – Historiker berättar* är att den ska visa prov på mångfalden i dagens svenska historieskrivning. Det lyckas den med. En aspekt av detta är även att bestrida en nidsbild av historieämnet som på sina ställen fortfarande hänger kvar, nämligen att yrkeshistoriker framför allt skulle syssla med forna tiders statliga aktörer och storpolitiska växlingar ur ett nationellt perspektiv. Detta får ock-

”Den lugna självsäkerhet som skribenterna kommunicerar genom att över huvud taget inte beröra sina texters existensberättigande är befriande i en tid när begäret att fånga andras uppmärksamhet producerar så många påträngande och konstlade övertalningsförsök.”

så räknas som en av bokens framgångar. De bidrag som trots allt uppehåller sig vid politiska invecklingar på högsta nationella nivå är genomgående så fascinerande att det traditionella perspektivet knappast är störande. Läs bara Magnus Linnarssons rafflande berättelse om kung Adolf Fredriks strejk och kronprins Gustavs ränker år 1768. Som sagt, boken är ett styrkebesked av historikerna vid Stockholms universitet.

JAG VILL AVSLUTA med att påtala en annan slentrianmässig föreställning som *År – Historiker berättar* förhoppningsvis kan rucka på. Jag tänker då på antagandet att historiker måste göra avkall på nyanserna och presentera simplifierade berättelser om idel spektakulära tilldragelser för att kunna nå ut brett och väcka ett mer allmänt intresse. Vad denna bok visar är att vanliga människors liv och det förflutnas mer allmogliga sidor kan vara minst lika engagerande om de bara är i händerna på historiker som är goda empiriker och dessutom skickliga författare.

► John Björkman är fil. dr i idéhistoria vid Södertörns högskola.

Simon Ekström
& Leos Müller (red.)

Facing the Sea – Essays in
Swedish Maritime Studies

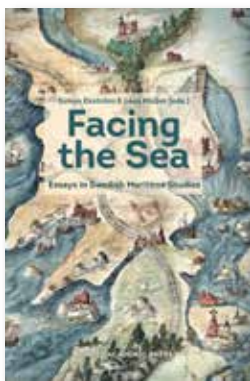
NORDIC ACADEMIC PRESS | 292 S.
ISBN 9789189361034

HAVETS ROLL I HISTORIEN STÖTS OCH BLÖTS

Recensent **Maria Sjöberg**

HAVET HAR GENOM årtusenden fört samman folk och skilt dem åt. Ändå är havet oftast frånvarande i historieskrivningen. Att det marina fått ett uppsving det senaste decenniet framgår emellertid av denna antologi, som bidrar med varierade perspektiv på människors relation till havet under lång tidsrymd. Det marina perspektivet har potential att problematisera hävdvunnen historieskrivning och denna bok är en inledning på en spännande diskussion.

HISTORIA



UNGEFÄR 70 PROCENT av jordens yta består av vatten och mestadels utgörs vattnet av hav. Alltifrån de stora världshaven till innanhav som Östersjön har vattnet en särskild roll i mänsklighetens historia: först att såsom is göra en stor del av jorden



► **Genom lyckosamma bärgningar blir olyckor stolta nationsprojekt. Bärgningen av Vasa (1961).**

obeboelig för att därefter erbjuda en transportmöjlighet som med tiden blev alltmer världsomspännande. Genom årtusenden har haven både åtskilt och fört samman folk, men havs- eller vattenperspektivet är ändå ofta frånvarande i historieskrivningen. Det senaste decenniet har emellertid intresset för det marina fått ett uppsving, särskilt inom arkeologifältet, där nya fynd av gamla vrak då och då blir världsnyheter. I linje med det ökade intresset utges också publikationer på temat. I den informationsrika och vackert illustrerade antologin *Facing the Sea* har forskare med historisk, etnologisk eller arkeologisk inriktning, anknutna till the Centre for Maritime Studies (CEMAS) i Stockholm, skrivit artiklar, i vilken haven och det maritima utgör huvudtema.

De bägge redaktörerna, etnologen Simon Ekström och historikern Leos Müller, bidrar med varsitt kapitel. Ekström jämför den mediala uppmärksamheten kring bärgningen av tre fartyg: Södra Sverige, förlist 1895 i Stockholms södra skärgård och bärgad två år senare, Per Brahe, förlist i Vättern 1918, bärgad 1922 och slutligen Vasa, som 1961, efter mer än 350 år på havsbotten, kunde beskådas i sin docka på Beckholmen. Uppståndelsen kring de tre bärgningarna varierade stort liksom skeppens senare roll i det framtida nationella kulturarvet. Få minns Södra Sverige, samtidigt som Vasa, trots sin oduglighet, utgör en nationell stolthetssymbol. Per Brahe ihågkoms framför allt för den tragiska utgången där alla 24 ombord förolyckades, däribland konstnären John Bauer med familj. Olyckor blir således genom lyckosamma bärgningar omvandlade till stolta

nationsprojekt, där skeppet Vasa intar främsta position.

Leos Müller gör en djupdykning i ett arkiv som är föga utnyttjat i svensk historisk forskning, the Prize Papers, som förvaras i det brittiska National Archives. Materialet innehåller ett stort antal dokument som rör de fartyg som togs som pris av antingen den brittiska flottan eller privata fartyg. Här finns bland annat protokoll från förhör med de fångna kaptenerna som fick svara på frågor om fartygets last, besättningens nationalitet, handelsrutten, fartygets ägare med mera. Genom dokumentationen av svenska skepp som erövrades av de brittiska, även när de seglade under neutralitetsflagg, kan Müller visa att britterna under revolutionsåren 1776 till 1783 tog 60 svenska handelsfartyg. De tillfångatagna skeppen och besättningarna släpptes visserligen efter en tid och kunde då återvända till sina normala handelsrutten. Erövringarna var alltså inte permanenta men innebar stora förluster för de drabbade. Müllers kapitel understryker det kaos och de risker som frånvaro av bindande regelverk för trafiken till sjöss kunde innebära för såväl besättning som fartygsägare. Starkast och mäktigast vann.

Makt och det marina landskapet behandlas också i arkeologen Niklas Erikssons kapitel, närmast utifrån de tidigmoderna farlederna till Stockholm. Utöver de grund och skär som farlederna försökte undvika krävdes skyddande hamnar och fort liksom faciliteter för att kunna organisera tullar och andra avgifter. Därmed formades en farledernas infrastruktur, fullt synlig i det dåtida landskapet. Eriksen visar hur den tidigmoderna resenä-

ren på väg över vattnen till Stockholm, i landskapet upplevde den kontroll över sjötransporterna som statsmakten eftersträvade. Det marina landskapet antas spegla dåvarande maktförhållanden. Genom nedslag i varierande fartygskonstruktioner, från sen medeltid till stormaktstid, studeras de statliga maktambitionerna och den förändring som införandet av tungt artilleri medförde i landskapet. I fortifikationsanläggningar, tullhus och genom organiserandet av handelsrättigheter mellan olika städer försökte statsmakten stävja smuggling och annan illegal handel. Om det lyckades kan dock kvarlevorna inte svara på.

Den illegala handeln och smuggling tycks ha fortlevt och dess vardagsliv på 1900-talet är tema för etnologen Ida Hughes Tidlunds antologibidrag. Utgångspunkt är författarens mormor, som i likhet med andra ålänningar under 1900-talets första hälft, drygade ut sina inkomster genom att då och då smugla cigaretter, köpta på Ålandsfärjan, till restaurangägare i Stockholm. Utöver att skildra en tillvaro där den moraliska kompassen var mera pragmatisk än ortodox och där nationsgränser kunde omförhandlas i det lilla, menar Tidlund att smuggling och illegal handel generellt bör innefattas i studier av handel för att ge en rättvisande beskrivning av omfattning och villkor. I allmänhet underskattas det illegala varuutbytet, men dess karaktär gör förstås omfattningen svår att klargöra.

I SAMTIDSARKEOLOGEN Mirja Arnshavs bidrag tas en annan försummad aspekt upp, nämligen barnens villkor till sjöss. Utgångspunkt är teddyhunden Tommie, som är en kvarleva från den stora flyktingström från de baltiska länderna som ägde rum i samband med den sovjetiska ockupationen 1944. Östersjön erbjöd en liknande flyktmöjlighet som våra dagars Medelhav. I mer eller mindre sjödugliga farkoster tog sig människor över vattnet med förhoppningen om ett liv i frihet. Eftersom de trodde att de snart skulle kunna återvända, att ockupationen bara var tillfällig, var packningen lätt. Men teddyhunden kom med och förvaras i dag på museum som en del av den materiella kultur flyktingbarnen var delaktiga i. Det är osäkert hur många som förläste i den stora flyktingvägen.

Den osäkerheten gällde även skeppet Vasa som sjönk på sin jungfrufärd. Utifrån en rad och delvis motstridiga besked i det fragmentariska källmaterialet försöker historikern Anna Maria Forssberg klargöra hur många människor, kvinnor som män, som fanns med på skeppets ödesdigra färd. Sedvänjan att kvinnor och barn medföljde flottans makar och fäder en bit på väg borde betyda att antalet förolyckade var stort,

större än det fätal som i de officiella källorna namngavs som döda. Anmärkningsvärt är att de förlista inte blev fullständigt registrerade någonstans. Forssberg väcker frågan och redogör för tänkbara vägar för fortsatt forskning där fartygets föremål, den materiella kulturen, kombineras med uppgifter i det skriftliga källmaterialet. Kanske kan de döda så småningom fastställas?

Kombinationen av materiella artefakter och texter utnyttjas även i ett av journalisten Henrik Arnstads och teknikhistorikern Abigail Christine Parkes gemensamt författade kapitel. De gör en exposé av bågskyttets betydelse för den militära sjöfarten, från tidig medeltid till sekelskiftet 1600. Utgångspunkten är att bågskyttet och bågskyttar oftast studeras som en landbaserad stridsteknik, men genom ett stort antal fynd, vrak såväl som målningar, framgår att bågskyttar under lång tid varit en väsentlig komponent i den militära sjöfarten. Parkes undersökningar av Henrik VIII:s flaggskepp, Mary Rose, och fynden av långbågar på skeppet, utgör centralt underlag. Bågskyttet upphörde inte ens när fartygen beväpnades med kanoner. Ett skäl var vapenslagets säkerhet. Till skillnad från krut påverkades inte bågskyttarnas utrustning menligt av vatten. När bågskyttet så småningom marginaliserades som vapenslag levde det ändå kvar i romaner och språkbruk, som ett ännu levande kulturarv.

Ett annat seglivat kulturarv är flaggor till sjöss. De var tänkta som identifikation för nationer och kungar, men också som mycket annat, till exempel varningar för pest. I historikern Fredrik Kämpes kapitel undersöks handelsfartygens bruk av flaggor, en historia som för svenskt vidkommande var en lång process. Blått och gult var tidigt på plats som kunglig färgkombination men formatet varierade, dubbelflikig eller rektangulär. Flaggbudet var pragmatiskt. I vissa lägen var det fördelaktigt att segla med brittisk flagg, i andra med nederländsk, men symbolvärdet var hela tiden starkt. Detta understryks av att det i strid var ärofyllt att som trofé erövra fiendens flagga. Av det skälet finns de äldsta svenska flaggorna på museum i Amsterdam och i Sankt Petersburg. Ärofyllt var också att med livet som insats försvara sin flagga.

Den nationella äran, knuten till flaggan, var förstås särskilt väsentlig för officerare och ett ledmotiv i flottans husorgan, *Vår flotta*, som i antologin undersöks närmare av historikern Andreas Linderth. Den nationalitetsdiskurs som tidskriften torgförde betonade med självklarhet havets betydelse för den nationella identiteten. Genom att övervinna havets faror för det

allmänna representerade officerarna enligt *Vår flotta* det genuint svenska. Linderth konstaterar att tidskriftens konservativa nationalism, i vilken identitet knöts till havet hade paralleller i Rudolf Kjelléns synsätt. Men Linderth menar också att denna diskurs var en av flera och aldrig den dominerande. Samtidigt understryks havets och det marinas roll i den föreställda gemenskap som utvecklades under 1900-talets första decennier.

Bokens sista kapitel tar fasta på livets slut och det numera ökande bruket att i stället för en sista vila i kista under jord välja att strös som aska i havet. Etnologen Hanna Jansson har intervjuat kvarlevande anhöriga som utfört den dödes sista önskan om att såsom aska få bli strödd i hav eller sjö, samt yrkesfolk som hanterar detta slags begravingar. Önskingarna har som regel sitt upphov i att undgå en gravsättning som de levande måste besöka och sköta om, men i några fall är de också uttryck för den dödes individualism och sekulariserade trosuppfattning. Som ett resultat av begravningsleden framstår ändå inte havet som en kyrkogård, men väl som ett meningsfullt landskap för privata minnen av den döde.

BOKENS OLIKA KAPITEL bidrar med varierande perspektiv på människors relation till havet under en lång tidsrymd. Illustrationerna bidrar till läsvärdet eftersom de också utgör empiriskt underlag. Med tanke på att landvägar under en stor del av året långt fram i tiden var mindre framkomliga än de till sjöss är det inte konstigt att flera av kapitlen koncentreras på sjön som en transportväg och då närmast på fartygen. Mot bakgrund av att historieskrivningen generellt har en nationell och landbaserad grund vore det emellertid intressant att ytterligare fördjupa det marina perspektivet. Vad händer om exempelvis Sveriges historia betraktas och skrivs utifrån de omgivande vattnen? Kanske blir gränserna andra och kanske blir andra händelser viktigare än i den alltjämt huvudsakligen landbaserade historien om Sverige? Det vet vi inte än. Som ett komplicerande och möjligtvis korrigerande synsätt har det marina perspektivet en spännande potential att problematisera hävdvunnen historieskrivning. Trots många intressanta aspekter når inte denna antologi dithän, men den utgör en viktig inledning på en diskussion som i svensk forskning bara har börjat.

► Maria Sjöberg är professor vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

PETER GÄRDENFORS bok *Hur orden får mening* tar upp många viktiga och spännande frågor. Förutom spørsmålet i bokens titel diskuteras språkets relation till mänskligt samarbete, språkets samhälleliga roller, barns språkinlärning, språkets ursprung och många andra teman. Stilen är fängslande och lättillgänglig, och texten myllrar av fyndiga exempel som man gärna funderar vidare kring på egen hand. Ledigt lotsas läsaren genom den så kallade "kognitiva semantikens" snårskogar – Gärdenfors är en pionjär och internationell auktoritet inom området.

En av bokens stora förtjänster är att författaren utan omsvep medger att den kognitiva semantiken är ett omstritt perspektiv, och att det finns alternativa synsätt. Populärvetenskapliga böcker försöker ibland ge sken av en konsensus som inte finns, kanske i en iver att övertyga läsaren om den egna uppfattningens vederhäftighet. Gärdenfors har tillräckligt gott självförtroende för att undvika det. Han myndigförklarar sina läsare och inbjuder till reflektioner och kritiska synpunkter.

Jag hoppas alltså att det ligger i linje med Gärdenfors eget förhållningssätt att jag ägnar den här recensionen åt att problematisera några av de grundläggande idéer som präglar bokens perspektiv. Mitt syfte är inte att ägna mig åt pedantiskt felfinneri, utan att fördjupa några av de frågeställningar som boken diskuterar. Här finns inte utrymme för någon detaljgranskning, men jag tror att en del viktiga problem kan synliggöras redan på ett tämligen övergripande och principiellt plan.

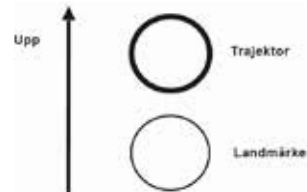
"En grundtanke inom den kognitiva semantiken", skriver Gärdenfors, "är att ordens betydelser inte är verkliga objekt eller något annat i den yttre världen utan ett slags mentala scheman eller gestalter i våra huvuden" (s. 23). Han exemplifierar: när vi ombeds att tänka på en häst så framkallas en bild av en häst i vårt inre, såpass bestämd att vi kan svara på frågor som åt vilket håll hästens huvud är vänt. Enligt

Gärdenfors illustrerar detta en generell sanning: ords betydelser är inre bilder eller kognitiva scheman "av samma sort som uppstår vid perceptuella processer, det vill säga då vi ser, hör, smakar, luktar och känner" (s. 23).

Här infinner sig genast en massa frågor. Till att börja med: även om det uppkommer en inre bild av en häst när vi ombeds

som sägs. Och hur är det med de ord som inte är substantiv: "är", "av", "alla", "de", "och", "inte"? Vilka bilder eller scheman uppkommer här? Ger verkligen den kognitiva semantikens grundtanke en generellt giltig modell av hur ord får mening?

Naturligtvis finns det en massa sätt varpå den kognitiva semantikern kan tänkas bemöta dessa invändningar. Hon kan till exempel säga att bilderna eller tanke-schemana inte nödvändigtvis medvetet måste aktualiseras varje gång vi hör och förstår orden, utan att det räcker att de finns i medvetandet eller hjärnan på något annat sätt, kanske som mönster som vi omedvetet tillämpar. Hon kan vidare hävda att ord som "av" och "och" är knutna till scheman som inte är lika direkt avbildade som i fallet "häst". Se till exempel på hur Gärdenfors illustrerar bildschemat för ordet "över" (s. 33):



Problemet är bara att det genast uppkommer en massa nya frågor. Vad betyder det egentligen att mönstren finns i medvetandet, eller i hjärnan, om vi inte är medvetna om dem? Gärdenfors erkänner att man inte vet så mycket om hur bildschemana representeras i hjärnan och att forskningen om detta "tyvärr är ... till stora delar spekulativ" (s. 28). Det måste alltså, tycks det, finnas andra starka skäl att anta att orden verkligen får sin mening genom sådana bilder eller scheman. Men vilka är då dessa skäl?

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Peter Gärdenfors
Hur orden får mening

NATUR & KULTUR | 206 S. | ISBN 9789127175839

GÄRDENFORS GER SIN MENING, VÄL MEDVETEN OM ATT DET FINNS ALTERNATIVA SYNSÄTT

Recensent **Martin Gustafsson**

PETER GÄRDENFORS TAR upp många viktiga och spännande frågor. Stilen är ledig, texten myllrar av fyndiga exempel som man gärna funderar vidare kring. Gärdenfors är en pionjär och internationell auktoritet inom området kognitiv semantik och har tillräckligt gott självförtroende för att medge att det finns alternativa synsätt på hur orden får mening. Emellertid ger han ganska torftiga och missvisande beskrivningar av andra uppfattningar och hans sätt att argumentera osynliggör de intressantaste alternativen, nämligen de som ifrågasätter att ordens innebörder skulle vara något slags ting som är belägna antingen "inom" eller "utom" oss.

att tänka på en häst, så är det inte givet att en sådan bild uppstår när vi i andra sammanhang stöter på ordet "häst". Om min bordsgranne säger, "Jag är jätteintresserad av ånglok, bilar, maskiner av alla de slag, men kor och hästar bryr jag mig inte om", så kan det ju mycket väl hända att mitt inre helt upptas av en maffig ångloksbild medan ingen hästbild infinner sig över huvud taget. Men ändå förstår jag ju vad

FILOSOFEN Jerry Fodor hävdade att orden får sin mening, inte genom inre bilder eller scheman, utan genom ett inre, medfött språk, "mentalesiska". Orden i engelska och svenska får alltså enligt Fodor sin mening genom att översättas till detta inre språk. Gärdenfors avfärdar Fodors teori genom att påpeka att den inte leder någonvart, eftersom frågan återuppstår med avseende på de mentalesiska uttrycken

sjelva: "Problemet ... blir att förklara hur komponenterna i det inre språket får sin mening" (s. 28, not 11). Och visst, det verkar ju vara en bestickande invändning. Kruxet är bara att samma invändning kan riktas mot Gärdenfors egen teori. Ty varför skulle inte frågan om hur tecken får mening uppstå även med avseende på de inre bilder och scheman som Gärdenfors postulerar i sin förklaringsmodell? Problemet är tämligen uppenbart när det gäller bildschemat för "över" som jag just återgav. Dess innebörd är ju inte på något sätt självskriven; pilen och cirkelarna kan tolkas på alla möjliga sätt, för att inte tala om de ord som här plötsligt smyger sig in ("upp", "trajektor", "landmärke"). Detta schema består ju, när allt kommer omkring, bara av ytterligare tecken vilkas innebörder är långtifrån givna.

Faktum är att till och med de fall som verkar passa Gärdenfors teori bäst – till exempel den inre bilden av en häst – hamnar i samma problem. Varför skulle denna bild utgöra meningen hos just ordet "häst"? Kunde den inte lika gärna utgöra meningen hos ordet "hästkropp"? Eller hos ordet "hästbild"? Eller hos satsen "En häst står och glor"? Och varför kunde den inte uppstå i oss när vi hör orden "hingst", "däggdjur", "fyrfoting", "Pålle", "kraftfull", "stilig", "min bästa vän"? De bilder och scheman som enligt Gärdenfors utgör ordens mening lämnar i själva verket öppet vad meningen är. Så vi tycks återigen vara tillbaka på ruta ett: vi behöver förklara hur den inre bilden eller schemat får sin

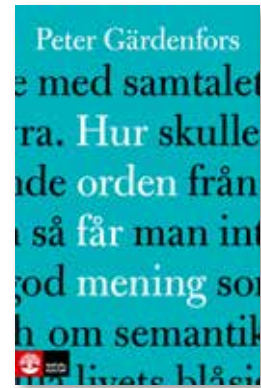
mening, och det är i allt väsentligt samma problem som det vi trodde att bilden eller schemat skulle hjälpa oss att lösa.

Detta kan vara svårt att inse, kanske därför att man tror att bildens eller schemats lokalisering i vårt "inre" innebär att den på något sätt tolkar sig själv och liksom tvingar oss att förstå den på ett visst sätt. Föreställ dig i stället att någon hävdade att orden får sin mening genom att vi alla bär omkring på varsin stor Ica-kasse full med papperslappar där bilder eller scheman finns nedklottrade – en lapp för varje ord. Här är det uppenbart att teorin inte leder någonvart: även om det faktiskt vore så att vi alla bar på en sådan påse och använde oss av dessa lappar skulle frågan hur tecknen på dessa lappar får sin mening finnas kvar. Att bilderna i Gärdenfors teori i stället är lokaliserade i vårt inre innebär, om man tänker efter, ingen väsentlig skillnad.

DET ÄR LITET oklart hur medveten Gärdenfors är om detta problem. Han inser förvisso att de inre bilderna eller schemana inte är tillräckliga för att fullt ut besvara frågan om hur ord får sin mening. I tillägg till dessa bilder måste det, enligt honom, finnas en social komponent hos vårt språkliga meningsskapande. Det är här ordens funktion som verktyg för samarbete blir viktig. Gärdenfors påpekar att om orden fick sin mening enbart genom att vi helt privat associerade dem med inre bilder eller scheman, vore det obegripligt hur vi alls kunde dela ett språk. Det vore på sin höjd en from men overifierbar förhoppning att vi ger orden samma eller liknande innebörder. Enligt Gärdenfors finns det dock tämligen sofistikerade experiment och modeller som visar att just behovet av samarbete leder till att olika människor ger språkets ord samma eller liknande meningar.

Ett representativt exempel är lingvisten Gerhard Jägers och datavetarens Robert van Rooijs simulation av hur två språkbrukare spontant kalibrerar sin användning av färgord (jmf s. 58–62). I simulationen deltar två språkbrukare, S (signalerare) och M (mottagare). De har båda tillgång till en skiva där färgerna finns representerade i en färgcirkel. De har dessutom tilldelats ett antal (säg, fem) symboler, "ord", vilkas innebörder ännu inte fastställts. Experimentet börjar genom att en dator pekar ut en viss punkt på färgskivan, men det är bara S som vet vilken punkten är. S fastslår nu att en av symbolerna ska beteckna denna punkt, och

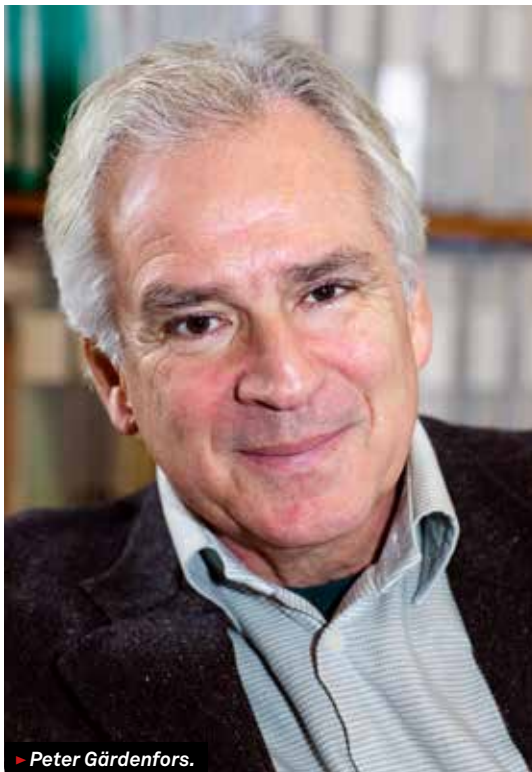
skickar denna symbol till M. M får i sin tur välja ut en punkt på sin egen färgskiva som denna symbol ska beteckna för henne. Därefter delar datorn ut poäng: ju närmare punkterna ligger varandra, desto högre poäng får S och M (de delar på poängen, så båda tjänar på att välja ut punkter nära



varandra). Efter ett antal rundor bildas ett mönster: från att slumpmässigt ha gissat, kommer S och M att koordinera sina val i strävan att maximera den utdelade poängen. Rent matematiskt kan man visa att en serie sådana rundor kommer att leda till att S och M alltmer överensstämmer i hur de delar upp färgcirkeln i fem olika områden som de associerar med samma symboler. Här kan vi, enligt Gärdenfors, se hur strävan efter samarbete resulterar i ett gemensamt språk.

Modellen är formellt elegant, men vilka frågor besvarar den egentligen? Notera till att börja med att simuleringen såsom Gärdenfors beskriver den förutsätter att S och M har tillgång till identiska färgskivor. Redan den förutsättningen innebär att det är oklart i vilken mån simuleringen lyckas visa att vi menar samma sak med våra ord. Ty frågan kan ju riktas mot själva denna förutsättning: hur vet vi att vi har tillgång till identiska "inre" färgskivor (eller andra bilder) till att börja med?

Simuleringen verkar heller inte kunna förklara varför frågan hur tecken får mening inte dyker upp på nytt med avseende på de inre bilderna eller schemana. Modellen utgår för det första från att det är klart vad det innebär att "peka ut" en punkt på färgskivan och att låta en symbol "stå för" denna punkt på skivan. Men det slags frågor vi ville besvara kan ställas redan här: Vad ger utpekandet dess innebörd? Hur lyckas S få ordet att "stå för" en viss punkt på skivan? Som om det inte vore nog, uppstår dessa frågor också med avseende på det resultat som genereras i processen – färgskivans uppdelning i fem



► Peter Gärdenfors.

olika områden, med de fem symbolerna nedskrivna i respektive område. Detta är i sig bara ytterligare ett tecken, med avseende på vilket vi återigen kan fråga: hur får det sin mening?

”Även om Gärdenfors bok är spännande och välskriven, sätter den inte frågetecknet tillräckligt djupt för att låta läsaren förstå hur problematiska hans egna utgångspunkter är.”

DET FINNS ALTERNATIVA uppfattningar om hur ord får sin mening, uppfattningar där inre bilder och scheman inte tilldelas den centrala roll som Gärdenfors ger dem. Sådana uppfattningar är ofta motiverade av kritiska resonemang av just det slag jag har anfört här. Gärdenfors är som sagt öppen med att den kognitiva semantiken har kritiserats, men han ger ganska torftiga och missvisande beskrivningar av de alternativa synsätten. Det har att göra med att han är så upptagen av frågan om var ordens meningar är lokaliserade. Enligt honom finns det två typer av semantiska teorier, de som säger att ordens meningar finns ”ute i världen” och de som säger att de finns ”i människors huvuden” (s. 20). Men de djupaste frågorna har inte att göra med var meningar är lokaliserade.

Gärdenfors sätt att argumentera osynliggör de intressantaste alternativen till hans eget synsätt, nämligen de synsätt som ifrågasätter själva idén att ordens innebörder skulle vara något slags ting som är belägna antingen ”inom” eller ”utom” oss. Jag har i åtanke alla de (sinsemellan ganska olika) uppfattningar som på ett mer radikalt sätt försöker förstå språklig mening i termer av gemensamt mänskligt handlande, synsätt i vilka institutioner, praktiker och sedvänjor ges en mycket mer central plats än inom den kognitiva semantiken. Även om Gärdenfors bok är spännande och välskriven, sätter den inte frågetecknet tillräckligt djupt för att låta läsaren förstå hur problematiska hans egna utgångspunkter är.

► Martin Gustafsson är professor i filosofi vid Åbo Akademi.

Ole Martin Høystad

Själen historia

– En resa i vårt gåtfulla inre

(Själen betydning – En kulturhistorie)

ÖVERS. INGRID VIKTORIA KAMPÅS

LANGENSKIÖLD | 350 S. | ISBN 9789198624878

EN RESA SOM TAR DEN RAKASTE VÄGEN

Recensent **Bo Eriksson**

OLE MARTIN HØYSTADS internationellt uppmärksammade bok *Själen historia* är en gedigen genomgång av hur själen har uppfattats som begrepp och substans. Som populärvetenskap håller den mycket hög klass. Men boken hade vunnit på att bredda och variera sitt fokus. Det är bara de kända namnen i idé- och filosofihistorien som ges utrymme.

FILOSOFI & PSYKOLOGI



JOE GARDNER VAR en helt vanlig mellanstadie lärare i musik som länge närde drömmar om att bli jazzmusiker. En kväll gavs han möjligheten att visa vad han går för, men drabbades av en olycka och dog. Gardners själ fördes till ”You seminar”, som är en plats där avlidnas själar får komma till ny insikt om livet innan de transporteras till ett nyfött barn. Denna märk-

liga berättelse om döden som ett slags mellanstation och om själers vandringar finns i filmen *Själen* (*Soul*, 2020), men den skulle lika gärna kunna ingå i Ole Martin Høystads internationellt uppmärksammade bok *Själen historia*. För om något utmärker själen historia så är det svårigheterna att förstå sig på själen, för att inte tala om livet och döden, som ju hänger ihop med frågan om själen vara eller icke vara.

Många olika teorier om själen sanna vara, dess placering i kroppen och var den hamnar när kroppen dör har presenterats under historiens gång. Høystad gör därför en viktig resa i människans gåtfulla inre när han försöker belysa frågan om själen ur alla tänkbara vinklar. Svaren som ges i boken skiljer sig markant från det som Joe Gardner får lära sig på sina seminarier.

Boken är indelad i två huvuddelar: en som skildrar stadierna i själen drama, från antiken fram till och med 1900-talet, och en som uppmärksammar själen i andra kulturer och vår egen tid. Flest antal sidor – strax över 300 – har den första delen, men så är den också en gedigen idéhistorisk genomgång av hur själen har uppfattats som begrepp och substans. Vi möter filosofer och tänkare som Platon och Aristoteles över Augustinus till Kant och Heidegger. Också skönlitterära författare uppmärksammas och analyseras som till exempel Johann Wolfgang von Goethe och Franz Kafka i långa djuplodande avsnitt.

Även om Høystad inledningsvis kastar blickarna långt tillbaka i tiden, till neanderthalerna och Homo sapiens på vandring i världen, tar boken sin egentliga början i antiken. Under antiken talade man inte direkt om själen utan om *psyche*, som betyder ungefär andetag, andning. *Psyche* var det som lämnade kroppen (*soma*) och begav sig till dödsriket Hades medan kroppen blev kvar på slagfältet. Høystad tar Illiaden som exempel; där beskrivs hur krigarnas själar lämnar deras sargade kroppar som en utandning. *Psyche* var helt enkelt en annan term för liv, det vill säga energikällan som håller liv i kroppen. Samtidigt beskriver Homeros med flera andra grekiska skriftställare ett slags döds-själ, det som tillhör livet efter döden och som åtskiljs och befrias när kroppen dör. I fallet med Joe Gardner var det den lilla skuggbilden som transporteras till seminariet. Men längre än så sträcker sig inte likheterna.

Genomgången av antiken visar hur divergerade uppfattningarna om själen var trots en relativt homogen kultur i övrigt. De grekiska naturfilosoferna stärkte gradvis själen ställning genom att förbinda *psyche* med förnuftet, *logos*. Orfikerna såg i kropp-själ en motsägelsefull dualism, och Pythagoras och hans följare pythago-

réerna placerade själen i hjärnan. Både orfikerna och pythagoreerna trodde på själavandring.

Också Platon håller isär kropp och själ, men gör själen till säte för förnuftet. Hans tankebild av en själens tvåspann är känd inom filosofin och idéhistorien. Förnuftsdelens är kusken som går i allians med *thymos* (åtrå), den goda vita hästen, för att kunna styra den svarta hästen, det lystna och liderliga djuret. Det utvecklar sig till en vansklig färd; den vita hästen strävar uppåt mot idéernas sfärer, den svarta dras till det låga och sinnliga. Aristoteles var den förste som skrev ett eget verk om själen, *Peri Psyches* (på latin *De Anima*, "Om själen"). Han distanserar sig från sin mentor Platon. Hos Aristoteles är det själen som ger naturen liv, den besjalar allt. Till skillnad från Platon anser han inte att kropp och själ kan skiljas åt och uppvärderas därmed kroppen i förhållande till själen.

NÄSTA STEG i själens historia tas i och med kristendomens spridning och etablering i Europa under senantiken. Kristendomens syndiga själ fanns antingen till människornas frälsning eller eviga förtappelse och straff. Hos en kristen tänkare som Augustinus utgör själen centrum i människan. Kroppen är det yttre, själen det inre. Det centrala är att själen är gudagiven och att människan själv är ansvarig för dess öde. Med kristendomen som religiös norm i Europa cementerades tron på själen som en odödlig del av människan. En fråga som diskuterades ivrigt under äldre medeltid och högmedeltid var vad som skedde med kroppen och själen efter döden. Problemet låg inte i själva tron på en själ, utan i föreställningen om en uppståndelse på yttersta dagen då de rättfärdiga kommer vinna tillträde till himmelriket och de förtappade skolas kastas ned i helvetet. Var befinner sig själen i väntan på den yttersta domen? Tillsammans med kroppen i den kalla och mörka graven? Eller någon annanstans?

Lösningen blev konstruerandet av en mellanstation i väntan på domedagen. Teologerna talade om en period av vila, en tid då själen sover i väntan på den yttersta dagen, därav frasen "vila i frid". Det var en ad hoc-lösning som ersattes av den mer konkreta platsen skärselden under högmedeltiden. Skärselden uppfattas oftast som ett helvete, men det var inte den ursprungliga teologiska tanken, utan att den syndiges själ skulle genomgå en nödvändig rening. Det finns bara en väg ut ur skärselden och den leder uppåt, till himlen, inte nedåt. Skärselden ingöt därför hopp till syndare. Själens var inte helt förlorad.

Idén om skärselden och plågorna som väntade syndarnas själar gestaltades litterärt i Dantes *Den gudomliga komedin*.

Den beskriver författaren som en litterär granskning av själen och av de inre motiv och krafter som driver människan till synd och fall. Den döde själen har kvar efter kroppens död både hågkomst, vilja och förstånd. Själens framställs som en skuggliknande kopia av kroppen.

Under renässansen och 1500-talet tar nya djärva tankar form om själen. Också i detta avsnitt hämtar Høystad flera exempel ur litteraturhistorien. Den franske författaren Michel de Montaigne försöker komma på vem han är genom sina essäer. Själens är föränderlig, anser han, den befinner sig i ständig rörelse, precis som hans sökande efter sig själv i essäerna. Montaigne kan också säga säkert var själen sitter, nämligen i hjärnan, "något som framgår av att skador och olyckor som drabbar denna kroppsdel genast förändrar själens färdigheter; det är ingen främmande tanke att själen sprider sig från hjärnan till den övriga kroppen". Till skillnad från antiken och medeltiden placerade alltså Montaigne själen inte i hjärtat utan i hjärnan och huvudet, det som ansågs utgöra förnuftsorganet.

MED DESCARTES PÅ 1600-talet tar en ny era vid i själens historia. Han sysselsatte sig med att filosofiskt granska själen och representerar således en övergång mellan den medeltida idéen om en gudagiven och odödlig själ till den moderna tidens mer abstrakt tänkande själ. Descartes slutsats om själen bör ses i ljuset av hans positionerande av jaget som ett tankeobjekt med medvetande efter devisen jag tänker, alltså finns jag till. Enligt Descartes är själen identisk med förnuft och självmedvetande och han separerar den från kroppen. Precis som hos Montaigne är huvudet själens boning, men Descartes är mer specifik: själens hemvist i kroppen ligger i tällkottkörteln, *glandula pinealis*.

Därefter behandlar författaren själens status under upplysningstiden och romantiken. Vi möter filosofer som Spinoza, Thomas Hobbes, David Hume, Immanuel Kant, Hegel, Goethe och Kierkegaard. Särskilt Kierkegaard ges stort utrymme och beskrivs som filosofisk nydanare av vår förståelse av själen. Kierkegaard var en självets filosof som satte den enskilda i centrum. Denna enskilda som intar en sådan central plats i Kierkegaards filosofi är ett självreflekterande självt sammansatt av kropp, själ och ande. Människan har enligt Kierkegaard inte någon av Gud given själ utan den är en inkarnation av en integrerande helhet. Han knöt själen till existentiella frågor med tonvikt på det egna livsvallet och omvandlade därmed själens vara eller icke vara till ett psykologiskt och existentiellt problem.

Därefter följer avsnitt om vetenskapens själ och Darwin, Nietzsche, Kafka och dennes roman *Processen*, Freud, om själen som språk och bild hos Wittgenstein med mera. Boken avslutas med den andra huvuddelen, som ger en kort utblick mot själen i andra kulturer och vår egen tid.

HØYSTADS BOK KOM på norska 2016 och har sedan dess översatts till flera språk, nu också till svenska. Är den då lika bra som försäljningen och spridningen av den indikerar? Både ja och nej. Boken är välskriven, intressant och full av kunskap i filosofi och idéhistoria. Alla lär sig något, både forskare och lekmän, vågar jag påstå. Som populärvetenskap håller den mycket hög klass. Inom filosofin har själen dock blivit mindre central, det är uppenbart. Själens har i stället omtolkats till psyke och är numera ämne för den vetenskapliga psykologin. Så något större värde som introduktion i filosofifämnet har inte Høystads bok. Däremot fungerar den utmärkt som en tematisk översikt i historia, idéhistoria och litteraturhistoria. Idén om en själ har varit central i den europeiska kulturens människosyn och frågan är inte om utan hur stor grad tanke bilden har påverkat det europeiska samhällsbyggandet.

Och så till själva kritiken. Jag tror boken hade tjänat på att breddas och variera sitt fokus. Som det är nu är det bara de kända namnen i filosofihistorien och i idéhistorien som ges utrymme. Upplägget med ett slags *hall of fame* med filosofer och tänkare fungerar bra fram till 1800-talets början, men sedan övertas faktiskt frågan om själen av andra genrer än det lärda verket och avhandlingen. En djupdykning ned i 1900-talets skräckfilmgenre ger så klart andra svar och infallsvinklar på frågan om vad en själ är än filosofins snåriga utredningar. Både vampyrer och zombier, för att nämna två skräckgestalter, framställs som regel i avsaknad av en själ. Vad säger deras popularitet om vår tid och syn på döden? Min uppfattning är att ett sådant pendlande mellan de intellektuella utredningar och masskulturens behandling av frågan om själen bättre hade kunnat belysa frågans komplexitet och också visa på dess popularitet.

Själens ser författaren som ett svar på döden, "som en förtätd summa av livets mening". Genom att uppmärksamma skiftningarna i historien kan vi också bli klokare på oss själva i dag, menar Høystad. Huruvida jag blivit mer livsklok efter läsningen får andra bedöma, men underhållande och lärorikt var det i alla fall.



► Fotografi ur serien "Den sjuke Nietzsche" av Hans Olde (1899).

ANTECKNINGARNA ÄR EN EXPERIMENT- VERKSTAD, INTE ETT SYSTEMATISKT HUVUDVERK

Av Fredrik Agell

MED ETT URVAL efterlämnade anteckningar är den ambitiösa svenska utgåvan av Friedrich Nietzsches skrifter fullbordad. Nietzsches syster Elisabeth sammanställde tidigt delar av den stora textkorpusen till ett fullständigt huvudverk, *Viljan till makt*, vilket gjorde att diskussionen om Nietzsche från 1930-talet tog en ny vändning. Men senare utgåvor inklusive nu också den svenska visar en fragmentarisk experimentverkstad, inte ett systematiskt huvudverk.

NIETZSCHE PÅ SVENSKA

FÖRRA ÅRET FULLBORDADES i det tysta en i svensk bokhistoria närmast unik satsning: förlaget Symposions svenska översättning av Nietzsches *Samlade skrifter* (NSS). Band 1–8 omfattar de av Nietzsche själv för offentligheten bestämda skrifterna, från *Tragedins födelse* till de sista från året 1888. Men vi får mer: det värdefulla urvalet av Nietzsches brev (band 10 i två delar) samt nu till sist

också ett urval efterlämnade anteckningar (band 9).

Allt i allt har vi i vår lilla avkrok av världen numera en presentabel samlade verkutgåva, som ger en god första orientering för alla som vill ta snabbspåret in i Nietzsches filosofi. För detta tackar vi förläggare Brutus Östling, redaktionskommittén med initiativtagaren Peter Handberg, Ulf I. Eriksson, Hans Ruin och Thomas Broberg,

men också ett tjugotal översättare jämte förlagets egna typografer och formgivare.

Ändå är den svenska utgåvan en rännil vid sidan av den numera kanoniska tyska samlade-verkutgåvan. Den så kallade kritiska utgåvan av Nietzsches samlade verk (förkortas KGW) och brev (KGB) är ett monster. Bara KGW omfattar nio avdelningar i ett femtiotal band, och ger rubbet, från den sjuårige Fritzs entusiastiska och

med stafvel bemängda utkast till bloddrypande historiska dramer och militärhistoriska notiser ända in till de sista vansinnesnotiserarna. För den bekväme finns sedan 1980 en mindre uttömmande men i övrigt med KGW textidentisk utgåva, den så kallade KSA, femton band i en behändig kassettutgåva, med kritisk apparat, kommentar och register.

Med vissa förbehåll är allt av Nietzsches hand nu tryckt och utgivet efter vetenskapliga principer på originalspråket; det innebär fullständighet, kronologiskt återgivande av de efterlämnade anteckningarna rakt upp och ner samt manuskripttrohet. Det är utmärkt. För första gången har vi en tillförlitlig edition utan klåfingriga ingrepp från utgivare och redaktörer med egen agenda.

För det ska gudarna veta: den tidigare utgivningshistorien är präglad av kaos – och av vilda försök att sälja in Nietzsche som ett originalgeni som ödesmättat drabbas av galenskap i januari 1889. Denna högtintressanta historia kommer inte till tals i NSS, som saknar fristående kommentarband. Det är synd. Editionshistorien har nämligen i hög grad präglats av skiftande och ofta överspant polemiska uppfattningarna om vad det var som Nietzsche egentligen tänkte.

Själv nådde Nietzsche ingen större framgång med sina publicerade verk. *Tragedins födelse*, hans väg in i offentligheten, väckte uppseende men gjorde honom samtidigt omöjlig bland filologerna, som tidigare hade sett honom som det stora akademiska löftet för den yngre generationen. Efter brytningen med Wagner blev han en alltmer ensam, negligerad sjukpensionär, ständigt på resande fot, företrädesvis mellan kurorter i schweiziska och italienska Alperna. Hans skrifter sålde i något hundratal exemplar och med tiden måste han själv bekosta utgivningen och stå för marknadsföringen.

När den världsberömda kritikern Georg Brandes i Köpenhamn signalerar intresse för hans skrifter, i början av december 1887, ser Nietzsche en möjlighet att äntligen hitta läsare och proselyter för sin egen svårsmälta omvärdering av alla värden. Men viljan att vinna snabbt erkännande leder till en drastisk tillspetsning av tidigare tänkt.

Nu, före det förväntade genombrottet, kan han inte dölja den förtrytelse han känner över att ha varit missaktad så länge. Allt som Nietzsche lägger Wagner till last – viljan till överdrift och chockverkan till varje pris – det är under Nietzsches sista, maniskt produktiva år tillåtet, berättigat, ett med Nietzsches eget skriftställer. Under våren och sommaren färdigställer och ger han ut *Fallet Wagner*, som är en vidräk-

ning lika mycket med den tyska romantiken som med den geniförklarade kompositören själv, i slutändan med allt tyskt. När galenskapen övermannar honom i början av januari 1889 korresponderar han med förläggaren C.G. Naumann i Leipzig om ytterligare ett stort antal nyskrivna skrifter: den färdigtryckta *Avgudaskymning* samt också *Antikrist*, *Ecce Homo*, dikterna *Dionysos-dithyramber* och *Nietzsche kontra Wagner*.

TROTS LYSANDE ENSKILDA iakttagelser och en oförändrat mästerlig språkbehärskning är det dominerande intrycket av Nietzsches produktion från året 1888 en total frånvaro av nyanser, en svart-vit världsbild. Nietzsche ställer livsförnekande krafter – samtiden, moderniteten men också hela den kristna-platonska kulturkretsen, vår hittillsvarande värld, ja allt – mot livsbejakande, uppåtsträvande krafter. I detta självskapade universum gör han sig till profet för ett lösligt "dionysiskt" bejakande av livet som det är: ett evigt vardande bortom gott och ont, där det svaga med naturnödvändighet är dömt till undergång, och allt starkt bejakar detta sakernas tillstånd, den vilja till makt som Nietzsche ställvis menar kännetecknar allt levande.



Friedrich Nietzsche

Samlade skrifter. Bd 9, Efterlämnade anteckningar

(*Nachgelassene Fragmente*)

övers. Jim Jakobsson

(Brutus Östlings bokförlag Symposion, 584 s.)

Isbn: 9789187483479

Motbjudande redan för Nietzsches tyska samtida var att han förespråkar en genomavel frambringad högre människotyp som ska ersätta den mediokra, degenererade hjordmänniskan som i livsfientlig medelmåttighet predikar lika rättigheter för alla. Tanken förekommer i *Bortom gott och ont* (aforism 203) men året 1888 excellerar Nietzsche i utföringar om det starka som i ett slag ska krossa, bokstavligen förintä, allt svagt och livsodugligt.

I *Antikrist*, 2, heter det:

Vad är bra? – Allt som förhöjer makt-känslan, viljan till makt, makten själv inom människan. Vad är dåligt? – Allt som stammar ur svagheten. [...] De svaga och misslyckade bör gå under: den första satsen i vår människokärlek. Och man bör också hjälpa dem med det.

Dessutom: Nietzsches megalomani löper amok. Inför den sedermera succébetonade föreläsningsserien om Nietzsche i Köpenhamn våren 1888 utber sig Brandes hos filosofen om en kortare självpresentation, och i den *vita* som Nietzsche skickar i retur ser vi ett hämningslöst och skrytsamt publikfrieri, som börjar med den anslående, krigiska satsen: "Jag föddes den 15 oktober 1844, på slagfältet vid Lützen. Det första namnet jag hörde var Gustav Adolfs."

Hajpen som Nietzsche vill iscensätta kring sin egen person hamnar snart bortom hans kontroll. Han gör sig själv till öde, nej, omärkligt blir han öde, ett stycke världshistoria som ska dela mänskligheten i ett före och ett efter. I *Ecce homo* skriver han:

Till mitt namn kommer en gång att knyts minnet av något oerhört [...] Jag är ingen människa, jag är dynamit. [...] det kommer att uppstå krig av ett slag som ännu aldrig funnits på jorden. Först från och med mig finns det stor politik på jorden.

På ett annat ställe förutskickar Nietzsche att dagen för fullbordandet av *Antikrist*, 30 september 1888, ska en ny tideräkning påbörjas, till minne av Nietzsches krigsförklaring mot kristendomen ("Lag mot kristendomen", de sju punkterna som avslutar *Antikrist*).

Nietzsche hade tidigt, inte minst i sina moralgenealogiska skrifter, förskrivit sig till en pessimistisk historiefilosofi. "Kristendomen är platonism för folket", det är grundsatsen (se exempelvis förordet till *Bortom gott och ont*). Det ödesdigra året 1888 ser han sig själv som en modern Prometheus som befriar mänskligheten från de asketiska, livsfientliga idealen, som Platon

införde i den europeiska tanken, ett förfall som över paulinsk kristendom når sin slutpunkt i Nietzsches samtid. Nietzsche ser sig som den epokala gestalt som överviner mer än 2000 års instinkturartning och upplåter sin egen person för en ursprunglig grekisk livskänsla knuten till vardandets oskuld, filosofen Herakleitos lekande världsbarn och guden Dionysos som sonderstyckas och återföds i all evighet. Nietzsche, i sin egen skrudevade självutläggning, är slutet på det gamla och början på det nya.

NÄR NIETZSCHE GÅR in i den slutgiltiga galenskapen är han en doldis, som kort före genombrottet, utifrån djupt kända missräkningar, tar till alla tänkbara marknadsföringsknep för att vinna berömmelse, också de mest absurda och tontiga. Mitt i steget lämnar han de färdiga men ännu opublicerade skrifterna från 1888 efter sig – samt en stor korpus efterlämnade anteckningar, som finns spridda på hans vistelseorter i boklådor och kistor.

Det är modern Franciska som övertar rättigheterna till verket när Nietzsche omyndigförklaras. Hon hämtar sonen från den psykiatriska universitetskliniken i Jena, vårdar honom i barndomshemmet i Naumburg och överlåter åt Franz Overbeck och Heinrich Köselitz att gå igenom, samla och ge ut Nietzsches texter, inräknat den litterära kvarlåtenskapen. Dessa låter publicera den redan färdigtryckta *Avgudaskymning*, en tillspetsad resumé av Nietzsches tankar som Nietzsche förfärdigade senommaren 1888. Den hamnar precis mitt i en tilltagande Nietzscheboom, och bidrar till att intresset för hans skrifter ökar kraftigt. Snart ger Köselitz ut nytgåvor av de viktigaste äldre titlarna, som ett led i en samlade verk-utgåva som Nietzsches förläggare C.G. Naumann planerar. Men oklarheter rörande övrig litterär kvarlåtenskap får Köselitz att tveka om fortsättningen.

Det är först när systemen Elisabeth slutligt kommer hem från det havererade kolonialäventyret i Paraguay som Nietzsche-utgivningen tar verklig fart. Raskt förmår hon modern att ge upp rättigheterna till verket – att hon snart gör sig till ovän med de mer nyktert sinnade Overbeck och Köselitz bekommer henne föga. I moderns hem startar hon ett Nietzsche-arkiv, som efter flytten till Weimar och Villa Silberblick blir till en veritabel vallfartsort för en nära nog religiös tillbedjan av den hjälplöse filosofen, allt regisserat av Elisabeth, med benäget finansiellt bistånd av flera miljonärer, bland andra Ernst Thiel.

Hon återkallar de första banden i den av Köselitz påbörjade verkutgåvan och startar en helt egen. Problemet är detsamma

för henne som för tidigare Köselitz: hur ska man förhålla sig till de efterlämnade skrifterna och inte minst till den stora mängden arbetsnotater? Till skillnad från de vetenskapligt sinnade filologerna som hon anlitar för arbetet vill hon ge en retuscherad bild av broderns tänkande, som inte är för anstötlig men som också ska suggerera att broderns verk är av den världshistoriska betydelse som han själv tillmätte det. Resultatet blir ödesdigert.

Den så kallade GOA i 20 band (*Großoktavausgabe* 1894–1913) är Nietzsche-arkivets första samlade verk-utgåva, fullbordad först sedan flera band jämte huvudredaktörer bytts ut och ersatts av nya. Eftersom Nietzsche-arkivet var stängt för oberoende forskare var det svårt för omvärlden att förstå omfattningen av de många felbesluten. Den följande Musarion-utgåvan, nästa stora verkutgåva i Nietzsche-arkivets regi (23 band, 1920–1929) innefattar tidigare otryckt material men är inte tillförlitligare.

Striden om Nietzsches verk har framför allt handlat om kompilationen *Viljan till makt – Försök till en omvärdering av alla värden*. Elisabeth och Köselitz lät tillsammans med Ernst och August Horneffer trycka en första utgåva 1906, som omfattar 483 aforismer (band 15 i GOA). En andra, starkt utökad utgåva med 1067 aforismer följde i en pocketutgåva 1906 och trycktes 1911 som nya band i GOA (band 15 och 16). Kompilationen består av ett urval ur de efterlämnade arbetsnotisererna, från åren 1882 till 1888 – men läsaren får ändå intrycket att samlingen är ett av Nietzsche själv nära nog färdigställt verk, ordnat som det är i fyra böcker och tolv kapitelrubriker.

Nietzsche hade för sina fätaliga läsare förutskickat ett verk med denna titel (på ett försättsblad till *Bortom gott och ont* men också i *Till Moralens genealogi*, tredje avhandling, 27). Men ett sammanhängande manuskript stod inte att finna någonstans i kvarlåtenskapen. Däremot återfanns på spridda ställen i den osammanhängande ansamlingen arbetsnotiser planer på ett verk i fyra böcker med titeln *Viljan till makt*, den första från sensommaren 1885, den sista från augusti 1888.

Sant är att han i efterhand några gånger försöker systematisera delar av sina osorterade anteckningar genom att bland annat numrera dem och ge dem rubriker som kan tänkas passa in i de nebulösa verkutkasterna till *Viljan till makt*. Men lika sant är att han 1888 i slutändan ger upp tanken på *Viljan till makt*. Brandes intresse för hans skrifter får honom att avbryta arbetet på det ambitiösa men bara i spillror föreliggande verket och söka sig en snabbare väg till berömmelsen: de mindre skrifterna från 1888. Han köper

sig under våren för första gången en italiensk skraddarsydd kostym, och arbetet på *Avgudaskymning* under sensommaren betecknar han som *Müssiggang*, ett tidsfördriv från den höga plikten till de fyra böckerna i *Viljan till makt*, ett verk som han trots flera ansatser under många år aldrig hade fått ordning på.

Hösten 1888 ger han upp verktiteln *Viljan till makt*. Under en övergångsperiod talar han i stället om fyra böcker med den tidigare undertiteln som huvudtitel: *Omvärdering av alla värden*. Till slut väljer han att helt avstå från det stora verket. *Antikrist*, färdigskriven i slutet av september detta år, ser han slutligen som hela omvärderingen.

PÅ ETT SÄTT är textsituationen enkel. Nietzsche sammanställde 1888 skrifter som inte hann ges ut innan han bröt samman, därjämte annan litterär kvarlåtenskap: osystematiserade anteckningar, ibland förstadier till enskilda partier i färdigställda skrifter, ibland bara löpande arbetsnotiser, självstudier som inte gjort avtryck i skrifterna. Av huvudverket *Viljan till makt* finns bara spökspar och spillror.

Men Elisabeth ville inte acceptera sakens tillstånd. Trots broderns eget vittnesmål vill hon inte tro att "huvudverket", *Omvärderingen av alla värden*, var fullbordad med *Antikrist*. Så sent som vintern 1907/08 beskyller hon, mot bättre vetande, Overbeck för att ha slarvat bort tre av böckerna i omvärderingen, då denna tog hand om den hjälplöse filosofen januaridagarna 1889 i Turin och lät frakta hem Nietzsches tillhörigheter i lådor (KSA 6, s. 463).

Hennes initiativ att i efterhand, ur den amorfa samlingen arbetsnotiser, med Köselitz som medhjälpare, konstruera ett systematiskt huvudverk i fyra böcker med titeln *Viljan till makt* ledde till att diskussionen av Nietzsche på 1930-talet tog en ny vändning. På det stora hela hade man tidigare läst företrädesvis det publicerade verket. Men den nationalsocialistiske partifilosofen och Nietzsche-kännaren Alfred Baeumler uppmärksammar nu "huvudverket", och snart vill Heidegger i sina föreläsningar om Nietzsche se *Viljan till makt* som kärnan i Nietzsches filosofi, "huvudbyggnaden" till vilken *Zarathustra* blott är "förhallen".

"Vad Nietzsche vid tiden för sitt skapande själv publicerade är alltid förgrund. [...] Den egentliga filosofin blev över som kvarlåtenskap [*Nachlass*]", skriver han i *Nietzsche I* (s. 17).

Utifrån tre "ledord" – viljan till makt, den eviga återkomsten och omvärderingen av alla värden – konstruerar Heidegger ett storslaget, avrundat metafysiskt system som Nietzsches stora bidrag till



► Med det nionde bandet fullbordades förlaget Symposions unika satsning att göra Nietzsche tillgänglig på svenska.

tänkandets historia, ett bidrag som ställer honom på höjden av den europeiska tankens historia och gör honom till en epokal nyckelfigur, den siste innan Heideggers eget "tänkande" ersätter all tidigare "filosofi" – allt i linje med det varahistoriska grundparadigm som kännetecknar Heideggers intresseriktning efter den så kallade vändningen (*die Kehre*). Han har därmed förskrivit sig till Nietzsches egen profetiskt högspända bild av filosofin och historien som en platonsk-kristen förfallshistoria, med en nära förestående kris eller apokalyps, förknippad med Nietzsches egen skurrila omvärdering av alla värden.

Heidegger påstår med sedvanligt allvars-patos att han tänker det "otänkta" i Nietzsches filosofi. Att det tänkta förblev otänkt, det bekymrar honom inte; och så kan han avfärda Nietzsches spretiga fysiologiska utläggningar som förstör den fina ordningen som tidsbunden "biologism".

Heideggers Nietzscheföreläsningar, "monumentet" (Peter Kösters ord), var legendariska och trycktes jämte några senare uppsatser om *Zarathustra* 1961 i två tjocka band med den anslående titeln *Nietzsche I-II*. Heideggers tolkning präglade Nietzscheförståelsen under lång tid i Tyskland, och när de då unga franska filosoferna – Derrida med lärjungar – i slutet av 1960-talet intresserar sig för Nietzsche är det i första hand eftersom också de övertar Heideggers syn på filosofin som förtryckande metafysik eller subjektfilosofi, med Nietzsche som en tröskelfigur och vägberedare för en ny tid. Samma eskatologi här

som där, alltså, aldrig ifrågasatt eller prövad mot källorna.

Med den manuskripttroga utgivningen av Nietzsches sena arbetsnotiser i kronologisk ordning (i KGW, avdelning VII och VIII) på 1970-talet blev det uppenbart att de inte dolde ett huvudverk, Nietzsches "egentliga" filosofi, i form av ett metafysiskt system, helt okänt för den som bara läst det publicerade verket. I själva verket var Nietzsche ganska obrukbar för all vidlyftig heideggerianism eller dekonstruktion.

I STÄLLET FÖRANKRADE en ny generation Nietzsche-forskare filosofen i dennes samtid. Kvarlätenskapen som den faktiskt förelåg blev ett arbetsinstrument för ett genetiskt studium av Nietzsches utveckling: ett slags ekokammare för beroenden, inflytanden, som skänker nya insikter i det publicerade verket. Nietzsche var som bekant ytterligt mån om att ständigt betona sin otidsenlighet. Men kvarlätenskapen visar en samtidsbesatt särpling, som traktar efter en framträdande plats i den tyska och sedermera internationella offentligheten, inte en självlysande komet från ett annat universum som förebådar en kommande apokalyps. En viktig figur bland många i denna genetiska kartografering av filosofens utveckling är Wolfgang Müller-Lauter, som i direkt opposition mot Heidegger visade hur Nietzsches många utföringar till viljan till makt är utarbetade i anslutning till biologisk forskning i samtiden (speciellt Wilhelm Rouxs beskrivning av orga-

nismen som en inre kamp mellan skilda krafter).

Det hör till historiens ironier att en ny samlade verk-utgåva började ges ut när skyddsfristen för Nietzsches efterlämnade skrifter löpte ut 1930, alltså redan innan *Viljan till makt* genom Heideggers försorg blir till ett huvudverk i Nietzsche-receptionen. Förlaget C.H. Beck anlätade en rad dugliga, från Nietzsche-arkivet oberoende medarbetare och började ge ut Nietzsches skrifter i vetenskapligt tillförlitlig form. Men den så kallade BAW måste, som en följd av världshändelserna, avbrytas efter den första avdelningen i fem band, innefattande Nietzsches ungdomsskrifter från åren 1854–1869.

Ungdomsskrifterna, inklusive arbetsnotiser, blev i den stora KGW utgivna först på 1990- och 2000-talet, som avdelning I och II. I KSA, som från 1980 var den utgåva som de flesta använde, saknades de helt och hållet.

Med viktiga undantag hamnade Nietzsches tidigaste utveckling därför i radio-skugga. Hos Heidegger saknas den helt. Andra trodde sig veta att Nietzsches tänkande genomgick tre eller fem stadier, att Nietzsche beträder sin väg med det "metafysiska" förstlingsverket *Tragedins födelse* (så redan Lou Andreas-Salomé i sin Nietzschebok från 1894) med sin från Schopenhauer inlånade viljespekulation. Musiken är den omedelbara avbilden av viljan, tillvarons urgrund, "det Ur-Ena" – det är konstnärsmetafysiken som ska ge bäring till hyllandet av Wagners allkonst-

verk som den moderna pånyttfödelsen av en tragisk grekisk livskänsla. Med *Mänskligt, alltförmänskligt* 1877 lämnar Nietzsche metafysiken bakom sig och beträder en ny fas: den positivistiska, upplysningsvänliga, liktydig med en själslig distansering från den tidigare fadersgestalten Wagner.

Men för den som tar del av, vill ta del av, hela materialet blir bilden en annan. Redan som filologisstudent, först i Bonn, sedan i Leipzig, finner Nietzsche sin väg som filosof. Sommaren 1865 överväldigas han av Schopenhauer, som av en uppenbarelse. Året efter hittar han till Friedrich Albert Lange, som just färdigställt en sedermera mycket läst och inflytelserik filosofihistoria, med en skeptisk grundsyn på de stora idealistiska systemen.

I de tidiga arbetsnotiserna återger Nietzsche utförligt Schopenhauers position. Men balansräkningen blir negativ: "Ett försök att förklara världen under en antagen faktor. Tinget i sig får en av sina möjliga gestalter. Försöket misslyckas". Ändå är Schopenhauer av oskattbart värde för den unge Nietzsche: "De stora människors felslut är beundransvärda, eftersom de är mer fruktbringande än de små människors sanningar". Nietzsche lärde sig nämligen av Lange att metafysiken är överspelas som sanningsutsaga – men som konst, som upplyftande "begreppsdiikt", kommer metafysiken människans "andliga behov" (*Gemüthsbedürfnisse*) till mötes. I detta ljus är *Tragedins födelse* ingen metafysisk traktat, utan en strategisk propagandaskrift för en ny tysk kultur, byggd på en modern konstmyt med grekisk-antika förtecken.

Det produktiva omsättandet av metafysiska lärosatser, av storslagna "felslut", och det *samtidiga* avvisandet av all transcendentens: i detta tidiga spänningsfält växer sig Nietzsches senare filosofi stark. Den som en gång för alla tragglat sig igenom Nietzsches tidiga anteckningar och brev måste inse att Nietzsches utvecklingsgång bäst låter sig beskrivas med ett Zarathustraord: "Mitten är överallt".

Ständiga omformuleringar av konträra positioner, dogmatiska respektive skeptiska: det är en genomgående tankestruktur i verket, både publicerat och opulerat. Klargörande på denna punkt är ett sent vittnesmål ur anteckningarna, som rör viljan, det begrepp som mer än något annat kännetecknar motsatserna i Nietzsches tankevärld:

Exoteriskt – esoteriskt

1. – allt är vilja mot vilja

2 Det finns överhuvudtaget ingen vilja

1 Kausalism

2 Det finns inget sådant som orsak-verkan

(NSS 9 12, 5[9])

I anteckningarna är han ogardrad och prövar tanken att världen är vilja till makt, så i den berömda och poetiska utläggningen av Nietzsches "dionysiska" värld av ständigt föränderliga krafter utan mening eller mål (NSS 9 11, 38[12]). I verket, å andra sidan, uttrycker han sig försiktigare, med Langes röst (jämför *Bortom gott och ont*, aforismerna 19 och 36 och avvisandet av viljan i *Avgudaskymning*, "De fyra stora miss-tagen"). I ingetdera fallet talar han som

”Den som en gång för alla tragglat sig igenom Nietzsches tidiga anteckningar och brev måste inse att Nietzsches utvecklingsgång bäst låter sig beskrivas med ett Zarathustraord: 'Mitten är överallt'.”

en troende, utan som en experimentaltänkare med en skev moralfilosofisk kallelse, som får sin final med den galet onyanserade pamfletten *Antikrist*.

Elisabeth, Köselitz och senare Heidegger gjorde de efterlämnade och privata arbetsnotiserna till huvudinnehållet i Nietzsches filosofi. De tog ett urval, som aldrig varit avsett för offentligheten, och sålde in det som Nietzsches systematiska "huvudverk". Det är djupt problematiskt, för att inte säga oetiskt.

HUR VAR DET nu med den svenska utgåvan? Det är strålande att den finns. Skrifterna i band 1–8 är de som av sed hör till "verket", och självklart ska de med. Det vore orimligt att kräva en svensk översättning av, låt säga, de viktiga retorikföreläsningarna från Basel-tiden. Någonstans måste redaktörerna sätta stopp, och det ska förstås vara välgrundat och formellt konsekvent.

Thomas Brobjer, ansvarig för åttonde bandet med skrifterna från 1888, redigerar emellertid efter eget kynne. Han bryter den vetenskapliga editionsprincipen att ordna kvarlåtenskapen efter tillkomsttid och sätter *Ecce homo* före *Antikrist*. Dessutom spekulerar han som tidigare Elisabeth om att Omvärderingen inte var fullbordad med den senare skriften. Det hade kommit mer, om Nietzsche inte drabbats av galenskap. Han ger också oförklarligt en annan text än KGW/KSA: det berömda påhoppet på mor och syster i *Ecce homo* har placerats som en variant i anmärkningarna.

De mest svårutgivna bandet torde vara de efterlämnade anteckningarna, band nio. Översättaren Jim Jakobsson, prisad för sin översättning av *Vara och tid*, har också denna gång lyckats med den svåra uppgiften. Urvalet består till 70 procent av texterna från *Viljan till makt*, nu återgivna rakt upp och ner. Det är bra, också om allt annat hade varit ogörligt. Läsaren får intrycket av experimentverkstad, inte av systematiskt huvudverk, och vissa av anteckningarna ger också fördjupningar som saknas i det publicerade verket, så i det viktiga fragmentet om nihilismen, nedskrivet den 10 juni 1887 på Lenzer Heide (NSS 9 12 5[71]).

Men jag saknar ett samlat grepp för hela NSS. Ett separat band i form av övergripande kommentar, med en redogörelse för editionshistorien vore önskvärd, med en översikt över allt vad Nietzsche skrivit i relation till det ändå begränsade utbudet i NSS. Ett ordentligt personregister skulle underlätta mycket för dem som vill skriva om filosofen men inte själva behåskar originalspråket.

Jag hade också gärna sett en genomgripande etisk och kritisk diskussion av de efterlämnade anteckningarnas relation till det för offentligheten bestämda verket. En mer distanserad hållning till Nietzsche, speciellt till skrifterna från året 1888, vore i sammanhanget påkallad. De Nietzscheapologetiska inslagen i de många efterorden framstår som daterade.

Här vill jag erinra om några ord av Giorgio Colli, i efterordet till utgåvan av Nietzsches skrifter från 1888 i KSA:

Alla av samtiden propagerade värden är föraktliga: så lyder formeln för hans "otidsenlighet" [...] Under det att han förkastar den moderna världen, tar han den på ett förskräckligt allvar, med hela sin person ger han sig in i problemet samtiden, vill till varje pris själv bli del av problemet samtiden. Och märkligt nog är det just denna Nietzsches hållning, som i vårt århundrade har utlöst ett närmast sjukligt intresse för honom (KSA 6, s. 450)

Orden skrevs redan 1970, innan den sena litterära kvarlåtenskapen var färdigredigerad och utgiven. Colli visste. I dag vet alla. Eller borde veta. Det är ett minimikrav på intellektuell hederlighet att ta del av synpunkter som svär mot ens egna. Här, när det handlar om en så välgrundad åsikt som Collis, är det en plikt.

► Fredrik Agell är fil. dr på en avhandling om Nietzsche och fri skribent.

NIETZSCHE INTOG PERSPEKTIV SOM UTESLÖT VARANDRA

Av Mats Persson

HANS RUINS ESSÄSAMLING är en mycket lyckad bok som har något att ge både noviser och forskare. Bokens mest återkommande tema är förnuftskritiken och Ruin visar övertygande på dubbelheten i Nietzsches kritiska filosoferande. De som i dag kritiserar honom för relativism gör det för enkelt för sig.

NIETZSCHE PÅ SVENSKA

FRIEDRICH NIETZSCHE TOG världen med storm. Även om han själv såg sitt tänkande som otidsenligt blev han redan under 1890-talet något av en modefilosof. Hans skrifter lästes i breda kretsar, de inspirerade, kritiserades och diskuterades – ibland mer inträngande, ibland bara slagordsmässigt och ibland påverkade de så att säga under ytan. När den österrikiske författaren Robert Musil i mogen ålder läste om Nietzsche slogs han av vilka starka intryck han tagit som ung utan att ens förstå det. Tolkningarna av Nietzsches författarskap var extremt heterogena och förklaringen torde delvis vara hans skrivsätt; böckerna är på en nivå ganska lättillgängliga, på en annan mycket komplicerade och labyrintiska. En komplex receptions historia tog sin början, och så har det – med upp- och nedgångar – fortsatt.

En svensk utgåva av Nietzsches Samlade verk har nyligen fullbordats, utgiven av Brutus Östlings bokförlag Symposion. Efter en förtjänstfull insats av redaktörer och översättare finns nu inte bara samtliga Nietzsches publicerade verk, utan också ett fylligt och genomtänkt urval brev och efterlämnade anteckningar på svenska. Samtidigt med utgivningen av den sista volymen ger Hans Ruin, en av redaktörerna, ut en essäbok på samma förlag. *I förnuftets skugga* innehåller nio essäer och ett längre förord som behandlar olika aspekter av Nietzsches tänkande och texter.

Essäerna är bearbetningar och utvidgningar av texter och föredrag från framför allt de senaste åren. Trots deras disparata bakgrund och olika fokus fungerar de väl tillsammans, och ger sammantaget en bred bild Nietzsches författarskap, hans filosofiska utveckling samt inblickar i forskningsdiskussionerna. Här finns fort-

löpande filosofiska och idéhistoriska utblickar och reflexioner som knyter an till både Nietzsches tid och vår egen. Boken borde fungera särskilt bra för läsare som har i alla fall litet förkunskaper om Nietzsche, men även för den som är novis eller forskare finns här mycket läsvärda bidrag.

Hans Ruins bok kan sägas vara skriven i en genre som varken är reguljär forskning eller populärvetenskap, samtidigt som det finns en hel del inslag av båda. Denna

essäistiska mellangenre är mycket värdefull för breda läsargrupper och därigenom en central del av humanioras samhällslegitimitet. Den kunniga, orienterande och reflekterande essän är även viktig för akademiska forskare inom angränsande eller andra forskningsområden. Dessvärre har genren ofta avfärdas som ”populär”, inte minst i Sverige, och det har blivit värre i dessa bibliometriska tider. Jag tycker att åtgärder för att uppvärdera denna mellangenre vid tjänsteställningar och projektansökningar borde vidtas. Tills vidare får vi nöja oss med att de skrivs på mer ideell basis, och här är Ruins essäsamling ett mycket gott bidrag.

Ansatsen i essäerna kan karaktäriseras som hermeneutisk i allmän mening. Det finns en genomgående strävan att förklara och begripliggöra vad Nietzsches skrifter och tänkande handlar om och här spelar såväl livs- som kulturkontexter en roll. Med denna ingång kan sedan mer djupgående analyser och tolkningar göras. Ett återkommande inslag – även det hermeneutiskt – är ambitionen att historiskt uppgräva Nietzsches filosoferande så att implikationerna för vår egen tids debatt blir synliga.

I de första kapitlen tematiseras ett par av den tidige Nietzsches uppmärksammade skrifter. *Tragedins födelse* ges en pedagogisk utläggning och historisk contextualisering. Här analyserar Ruin centrala begrepp som apollinskt-dionysiskt, konstnärsmetafysiken samt motsatsställandet av den klassiska tragiska kulturen och den intellektualistiska alexandrinska kulturen, samt hur Nietzsche tillämpar detta även på sin egen samtid. Ruin fortsätter med *Om historiens nytta och skada för livet* och analyserar skriftens centrala begreppskluster: historiskt-ohistoriskt-överhistoriskt samt



Hans Ruin

I förnuftets skugga

– Essäer om Nietzsches filosofi

(Brutus Östlings bokförlag Symposion, 267 s.)

Isbn: 9789187483509

monumentalistisk, antikvarisk och kritisk historia. En central poäng är att dessa bör förstås som olika livsmodus, inte rena teoretiska kategorier. Ruin tematiserar också detta kritiskt i relation till vår egen tids diskussioner, och eftersom just denna Nietzscheskrift så ofta anförs i modern historiebruksteori och historiefilosofi är detta både relevant och intressant.

MÅNGA MODERNA LÄSARE, och även forskare, har undvikit Nietzsches *Så talade Zarathustra*, medan författaren själv såg skriften som sitt viktigaste verk. Ruin skyggar inte för detta besvärliga ämne och ägnar det två essäer där han analyserar några teman i dialog med andra forskare. Hans ansatspunkt i verkets tillkomstshistoria visar sig vara mycket produktiv, inte minst i relation till *Zarathustras* förbryllande fjärde bok. Även Ruins diskussion av moderna religionsfilosofiska tolkningar av skriften är belysande.

Bokens mest framträdande tema, som återkommer i flera essäer, gäller förnufts-kritiken. Här spelar Nietzsches skuggmetaforer en central roll i Ruins framställning, och i en iscensatt dialog med Platons grottlignelse analyseras metaforiken som ett sätt att kritiskt reflektera över förnuft och filosofi. Skuggan är kunskapens dubbelgångare, och som sådan inget bristfälligt utan en integrerad del av förnuftets verksamhet; inget ljus utan skugga och ingen kunskap utan att något samtidigt döljs. Här ställs de platoniska hierarkierna på huvudet, och det öppnas för en perspektivism som betonar kunskapens begränsningar och partiella karaktär.

Ruin vänder sig mot den alls inte ovanliga tolkningen av Nietzsches förnufts-kritik som grundad i ett metafysiskt system i vilket all kunskap reduceras till funktioner av "viljan till makt". I stället menar Ruin att denna rationalitetskritik handlar om en analys av vetandets psykologiska, språkliga och historiska förutsättningar: ett ständigt fortlöpande kritiskt program i kantiansk anda, men utvidgat med frågor som inte bara är rent teoretiska utan som också gäller moraliska och affektiva premisser. Nietzsches filosoferande är experimenterande och kännetecknas av en genomgående dubbelhet där flera varandra uteslutande perspektiv anläggs och kritiserar på olika sätt. I Ruins tolkning kan detta fortskridande filosoferande läsas som en problematisering av västerländsk filosofisk tradition och dess värden, och ytterst sett en autonomisträvan.

Till temat förnufts-kritik hör också Ruins

behandling av Nietzsches filosoferande i relation till modern filosofisk debatt om så kallad postmodernism och relativism. Utgångspunkten tas i motsättningar mellan å ena sidan hermeneutik, perspektivism och socialkonstruktivism och å andra sidan nyrealism och nymaterialism. Ruin gör här en relevant och hanterbar avgränsning genom att fokusera på Nietzsche-tolkningar hos två filosofer som så att säga konverterat till nyrealism. Från att tidigare ha gjort positiva läsningar kritiserar de nu Nietzsche, bland annat med utgångspunkt



► *Staty av Nietzsche i Naumburg.*

i ett par av dennes slagordsmässiga och ofta citerade sats: "det finns inga fakta, bara tolkningar" och att "all existens väsentligen är en tolkande existens". De två nyrealisterna menar att den implicerade subjektivismen och relativismen är problematisk i sig och detsamma gäller dess politiska konsekvenser. Ruin turnerar frågan genom en fördjupad analys av framför allt kringliggande textpassager i samma Nietzschetext. I en fin analys visar han hur det här återigen handlar om en teoretisk och etisk dubbelhet, med kritisk udd mot båda positionerna, som framträder i Nietzsches experimenterande filosofi. Slutsatsen blir:

Nietzsche är ingen aningslös föregångare till dagens socialkonstruktivism. Tolkningen av de utvalda texterna visar att han redan blickat djup ner i de affektiva premisserna för den metafysiska diskussionen om realism och idealism som den förs också idag, djupare än de flesta.

Ruins tolkning av dubbelheten i Nietzsches kritiska filosoferande är välargumenterad, och tycks mig i grunden rimlig. Den skulle också kunna stödjas ytterligare genom en vetenskapshistorisk kontext. Under 1800-talet utvecklades en rad specialiserade natur- och humanvetenskaper explosionsartat och de anlade alla specifika synvinklar för att fixera sina avgränsade studieobjekt. I takt med växande framgångar (i meningen resultat) låg det nära tillhands att hypostasera de egna perspektiven till en kungsväg till kunskap och resultaten till den sanna verkligheten – de görs så till metafysik. Här uppkom vad som kallades, och fortfarande kallas, materialism, biologism, historism, psykologism etcetera. Med detta problematiserades de gamla "helhetsdisciplinerna" filosofi och teologi, och här restes de frågor om perspektiv och reduktionism som flera av sekelskiftets tänkare brottades med. Nietzsche var en av första och mest radikala, och eftersom frågorna principiellt sett kvarstår har hans reflexioner även bäring på vår tid.

DET FINNS OCKSÅ mycket annat intressant i Ruins bok. Här diskuteras Nietzsches tematiseringar av nihilism och omvärderingen av alla värden. Vidare finns en orienterande essä som behandlar ett urval nyare forskning och olika tendenser i diskussionen. En annan essä går igenom den komplexa och problematiska historien om Nietzsches efterlämnade anteckningar och uppkomsten av en rad högst olikartade textutgåvor. Till sist: till skillnad från många moderna

studier avstår inte Ruin från att beröra politisk-samhälleliga aspekter av Nietzsches skrifter. Temat spelar ingen central roll i boken, men det omnämns på ett tydligt sätt i flera essäer, främst den tidige Nietzsches tysknationalism och det sena skrifternas tal om herre- och slavmoral lyfts fram som "problematiska och olycksbådande" i sina samtidssyftningar.

Hans Ruins essäsamling har blivit en mycket lyckad bok. Det finns naturligtvis flera saker som kan diskuteras, men som helhet är den välskrivna och balanserad samt genomgående av hög kvalitet. Kombinationen av pedagogiska utläggningar och mer djupgående analyser av ett svårt författarskap samt återkommande utblickar mot vår egen tids debatter, gör boken mycket läsvärd.

► Mats Persson är professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet



UTBLICK

Två nytkomna grandiosa synteser om andra världskriget kastar nytt ljus över förloppet. Richard Overy överger i sin mäktiga *Blood and Ruins* den etablerade synen på kriget som den kamp i vilken de allierade uteslutande representerade den goda sidan. Han ser i stället kriget som en kamp mellan uppåtsträvande och etablerade imperier och ger därmed en ny tolkning av det stora skeendet. I *Fortress Dark and Stern* ger Wendy Goldman och Donald Filtzer den första genomarbetade skildringen av den sovjetiska hemmfrontens föränderliga villkor från 1941 till några år efter 1945, baserad på nyöppnade arkiv.

ANDRA VÄRLDSKRIGET SOM EN MAKTKAMP MELLAN IMPERIER

Av Lennart Samuelson

GIVET HUR MYCKET som det har forskats om andra världskriget ska det mycket till för att motivera nya publikationer. Men den som botaniseras hos bokhandlare i Paris, London eller Köpenhamn kan inte undgå att reflektera över hur hemlandscentrerat utbudet av historisk litteratur ter sig. Det gäller även för välsorterade bokhandlare i Moskva och andra ryska storstäder; fokus ligger på Rysslands krig, särskilt på 1900-talet. Det som dock skiljer ut den nutida ryska bokutgivningen är att – jämfört med Väst-europa och USA – proportionellt mycket

mer översätts till ryska från andra europeiska språk. Verken har sedan lätt kommit in i de debatter om andra världskriget som förs i Ryssland och blivit självklara referenser även där. Alltsedan Gorbatsjovs glasnost tar forskare i Ryssland sig an teman som varit undanskymda, tabubelagda eller censurerade. Ryska militärhistoriker har på 2000-talet fördjupat bilden av Stora Fosterländska kriget 1941–45 (som är den gängse ryska termen) med rättframma analyser om kraftmätningen mellan Tyskland och dess allierade och Sovjetunionen. Ett 12-bandsverk är det mest imponerande

de tillskottet. Det innehåller detaljerade skildringar av såväl de stora drabbningarna, underrättelsetjänsterna, partisankriget, den krigsindustriella omställningen som de viktiga strategiska överenskommelserna mellan de allierade, inklusive data om det viktiga krigsmateriella stödet från USA och Storbritannien.

Två stora synteser som nyligen har publicerats på engelska kommer nog att så småningom även nå många läsare i Ryssland och där väcka skiftande respons bland läsare som är väl förtrogna med dessa teman. De två huvudfrågorna kan

formuleras sålunda. För det första, hur kan andra världskriget, som traditionellt ges en kronologisk ram 1939–1945, med fördel skildras i en tidsmässigt och geografiskt bredare kontext? För det andra, hur lyckades Sovjet mobilisera landets resurser och hela befolkningen för det totala kriget så att striderna på östfronten 1941 till 1945 i många hänseenden avgjorde hela världskriget?

DEN FÖRSTA BREDA frågeställningen behandlas i Richard Overy lika omfattande som uppslagsrika bok *Blood and Ruins – The Great Imperial War, 1931–1945*. På närmare niohundra sidor resonerar Overy kring de olika krigsscenerna och kompletterar redogörelserna med hänvisningar till den omfattande litteraturen i dessa frågor, i fotnoter med liten stil på drygt ett sjuuttioal sidor.

Overy tar ställning mot den konventionella bilden av världskriget som framställer Hitler, Mussolini och den japanska militären som orsakerna till alltmer omfattande krig. De var enligt Overy enbart en av krisens effekter. Förhistorien till världskriget breddas till att behandla den ur ett globalt perspektiv, i vilket såväl händelserna i Japan och Kina som i Mellanöstern och Nordafrika tas upp. Han noterar att historiker har beskrivit första världskriget som ett resultat av den globala imperialistiska ordningen. Denna världsordning dominerades av Storbritannien och Frankrike och utmanades av Tyskland som betraktade sig som en stat vars överlevnad berodde på att den kunde erövra egna imperiezoner. Om detta varit gängse uppfattningar så gäller bedömningen desto mer om andra världskrigets bakgrund. På 1920-talet fanns tre nationer – Tyskland, Japan och Italien – som ansåg att deras nationella identiteter var hotade ifall de inte kunde utvidga sitt inflytande. Japan var således den första expansionistiska staten, invaderade Kina år 1931 och utvidgade därefter framgångsrikt sig väld från Kinas fastland till omkringliggande stater.

Mussolini invaderade Etiopien och hade några år mer långtgående planer för erövringarna runt östra Medelhavet. Overy granskar hur den italienska krigsmakten förändrades på 1930-talet. Hitler hyste inte några världserövringsplaner, utan framhärddade i att Tyskland saknade ett tillräckligt stort territorium för att försörja en växande befolkning. Att med etniska motiveringar annektera områden som Österrike, Sudet-regionen och därefter hela Tjeckoslovakien var lättare. Uppgiften att krossa Polen som inte gick med på

förhandlingar om passage till Danzig, stod näst på tur. Overy menar att Hitler blivit förvånad över att Frankrike och Storbritannien förklarade krig 1939, eftersom de tidigare visat prov på svaghet och eftergivenhet mot nazistisk expansion.

De strikt militära delarna av skildringarna finns med men hålls till ett minimum. Desto mer skildrar Overy hur resonemangen generalerna sinsemellan tedde

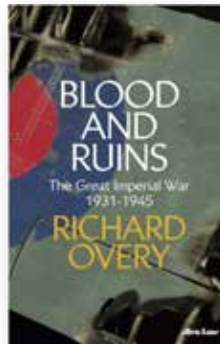
vågorna återspeglas i Overys disposition av stoffet. Genom Versaillesfreden syftade Storbritannien och Frankrike till att konsolidera sina imperier, men utmanades av Japan, Italien och inte minst Tyskland. Skildringarna av händelseutvecklingen i Asien spänner över många bataljer. Här förklaras varför Japan hade relativt enkla framgångar i Stilla havet, Kina och mot de franska kolonierna i Sydostasien. Föränta staternas isolationism och avaktande hållning inför de alltmer omfattande striderna i både Europa och Asien exemplifieras med pregnanta beskrivningar. Genomgående har Overy tagit med statistiska data om de olika ländernas ekonomiska, och särskilt deras militär-industriella förmågor.

Boken är ett gott exempel på hur forskare kan bygga upp en storslagen syntes. Overy fullföljer många trådar i sina tidigare arbeten. Han var från början specialist på den nazityska ekonomin. När dess teman föreföll tillräckligt analyserade fokuserade han i stället på den sovjetiska krigsmakten. Ett första resultat var *Russia's War* med under-

titeln *A History of the Soviet Effort, 1941–1945* som för en anglosachsisk publik koncist förklarade hur de stora slagen på östfronten haft avgörande betydelse, detta som motiv till en snävare tradition i brittisk historieskrivning som tendentiöst uppförstorat betydelsen av landets egna framgångar (slaget vid El Alamein). Därefter tog sig Overy an att jämföra den sovjetiska respektive nazityska diktaturen ur en rad aspekter. *The Dictators* med undertiteln *Hitler's Germany and Stalin's Russia* utgör fortfarande ett av de bästa bidragen till den flora av komparativa skildringar som kom fram i början av 2000-talet, ofta som ett resultat av att allt fler forskare hade publicerat sina rön ur de nyöppnade ryska arkiven, och som tvingade fram revideringar av gängse, traditionella skildringar.

DE TRE INLEDANDE kapitlen i *Blood and Ruins* skildrar alltså hur kampen mellan dessa imperiestater utvecklades. Därefter följer kapitel om krigets ekonomiska förutsättningar när de totala resurserna mobiliseras. Overy tar upp en rad teman, tidigare ofta kontroversiella, bland annat om hur själva krigföringen barbariserades och alltmer drabbade civilbefolkningen. Många resonemang kretsar kring hur och i vilken omfattning de olika staterna lyckades med att förmedla sin propagandabild till de stridande. Författaren noterar vilka typer av information som sedan undergrävdes av motgångar på slagfältet.

Overy lyckas alltså för en europeisk lä-



BEHANDLADE TITLAR

Richard Overy

Blood and Ruins

– *The Great Imperial War, 1931–1945*

(Allen Lane, 2021)

Isbn: 9780713995626

Wendy Z. Goldman & Donald Filtzer

Fortress Dark and Stern

– *The Soviet Home Front during World War II*

(Oxford University Press, 2021)

Isbn: 978-0190618414

sig på omse sidor. Genom analysramen av hur kampen mellan uppåtsträvande imperiestater och de etablerade imperierna faktiskt tedde sig från 1930-talet och framåt ger Overy en ny tolkning av de stora skeendena. Därmed överges en traditionell retorik om hur de allierade, Storbritannien i främsta rummet och därefter USA, utslutande skulle ha stått för den goda sidan i kampen. Försöken att i det längsta behålla sina territoriella imperier i Asien och Afrika kom ju att präglade bruntal politik fram till 1960-talet.

Dynamiken i de stora världshistoriska

sekrets med att väsentligt bredda skildringen inom en monografis ramar. Sällan har ett världshistoriskt förlopp kunnat framställas så detaljerat och spänna över flera decennier och alla kontinenter. Här behandlas det mesta, från 1920-talets omvärderingar av fredsuppgörelserna fram till andra världskrigets efterdyningar på 1950- och 60-talet, inte minst de fornstora imperiernas fastklamrande vid sina kolonier i Asien och Afrika. Vidare ger Overys skildringar av slagfälten i Europa ett gediget ramverk för att förstå hur Sovjetunionen efterhand kom att bli den i alla hänseenden starkaste makten efter 1945. Då hade krigets utveckling konsoliderat Moskvas intressesfär, tvärtemot vad den brittiska ledningen i det längsta hade hoppats kunna undvika.

Fascinerande i Overys detaljerade framställning är hur han trots en myckenhet av tillräckligt detaljerade skildringar av enskilda händelser, successivt och pregnant sammanfattar de olika etapperna i det stora dramat. Undertiteln 'Det stora imperiekriget 1931–1945' pekar just på en kronologisk referensram som visserligen inte är alldeles originell, men som inbjuder till omtolkningar. Det som slentrianmässigt kallas andra världskriget kan enligt Overys nya ramar bättre förstås som "det stora kriget mellan imperierna/imperiekriget 1930–1945". Händelserna avslutade ett sekel med globala imperiers expansion som nådde sin kulmen med Italiens, Tysklands och Japans expansionistiska framstötter på 1930- och 1940-talet, innan det övergick i det största och mest förödande kriget i mänsklighetens historia, vilket följdes av slutet för alla territoriella imperier.

Centralt i Overys bok är hur krig i denna enorma skala kunde utkämpas, hur staterna klarade försörjning av insatsvaror och hur uppoffringarna betalades. Läsaren får en god bild av vad en massiv mobilisering av staternas totala resurser omfattade. Overy resonerar vidare intressant kring hur de olika staterna byggde upp sina narrativ, ofta som renodlad propaganda för att försvara det egna landets agerande. Man blev alltmer på det klara med hur den ena eller andra typen av skildringar i verkligheten kunde stärka moralen bland civilbefolkningen lika väl som bland de stridande förbanden. Overy skildrar hur krig från 1930-talet och framåt förhärskade uppfattningarna om vad som var tillåtet. Den japanska arméns agerande i Kina och Sydostasien innehöll många exempel på barbariska typer av straff mot både krigsfångar och civilbefolkning. Kriget på östfronten 1941 och framåt var lika dödligt för civilbefolkningarna som för militären.

Overys *Blood and Ruins* stimulerar till funderingar kring de olika alternativ som

låg i fatet kring mitten av förra seklet. Boken innehåller även kontrafaktiska resonemang om och kritiska granskningar av många schablonartade tolkningar. Ett massivt verk på tusen sidor med en detaljerad apparat av noter med pregnant tips om fortsatt läsning borde stimulera inte bara habituéer, utan även hugade doktorander och studenter. Som nämnts ovan har historieskrivning om andra världskriget tenderat att hållas inom snäva geografiska gränser, med dominans för det egna landets perspektiv. Här föreligger nu en gedigen syntes i det stora formatet som testar de flesta perspektiv och därmed blir desto mer uppfordrande.

DEN SOVJETISKA HEMMAFRONTEN analyseras ingående och med ett omfattande primärmaterial ur arkiv från olika landsdelar i Sovjetunionen i *Fortress Dark and Stern* av Wendy Goldman och Donald Filtzer. Goldman har forskat om den sovjetiska familjepolitiken och om kvinnorna i sovjetiska industriföretag. Hon har vidare gjort detaljerade studier av hur den stora terrorn 1937–38 iscensattes på lokal nivå. Filtzer har i en rad monografier analyserat hur sovjetiska arbetares villkor förändrades från 1930-talet och fram till Chrusjtjovperioden. I det här föreliggande verket har Goldman och Filtzer tillsammans tagit sig an att förflytta fokus i krigshistorien från de stora fältslagen och militärtekniska avgörandena. I stället presenteras ett omfattande primärmaterial ur arkiv från olika landsdelar i Sovjetunionen som på ett stimulerande sätt fördjupar innebörden i begreppet hemmafronten. De flesta av bokens referenser hänför sig till primärkällor i de ryska arkiven. En viktig del är de källkritiska reflektioner som inflikas i narrativet.

De tidigare skildringarna av den sovjetiska hemmafronten, som baserades på det som varit känt genom i första hand sovjetisk litteratur, lyckades visserligen i stort teckna bilden av hur Sovjet kunde mobilisera sina resurser, trots de omfattande förlusterna i krigets inledning 1941 och 1942. Exempelvis kunde Alexander Werth, som varit krigskorrespondent i Moskva för brittiska tidningar på 1940-talet, i sin bok *Russia at War* (1964 och senare) framställa det stora dramat bland både soldater och högt uppsatta befälhavare. Verket behåller sitt värde tack vare Werths pregnant observationer runtom i landet och för hans intervjuer med en rad generaler. På samma sätt fungerar alltså standardverk om östfronten av John Erickson, Antony Beevor och David Glantz. Yngre forskare har visserligen kompletterat bilden av kriget på östfronten med skildringar av krigsåren i enskilda städer och regioner, däremot har

det saknats motsvarande breda studier av hemmafronten på den sovjetiska sidan.

Fortress Dark and Stern beskriver de oerhörda erfarenheter som människorna i sovjetsamhället genomled på hemmafronten, från förödande ångest till fast beslutsamhet att segra till slut. Fram till slaget vid Stalingrad var utgången av striderna på östfronten ingalunda avgjord, men efter sovjetarméns segrar vid Stalingrad och Kursk 1943 kunde de flesta bedömare räkna med att Tyskland förlorat initiativet.

WENDY GOLDMAN OCH DONALD FILTZER har hämtat titeln *Fortress Dark and Stern* från en dikt av poeten Nikolaj Tichonov om ett utbombat fort. Verket, som är en genomarbetad skildring av hur den sovjetiska hemmafrontens föränderliga villkor från 1941 till åren efter krigsslutet 1945, är det första som genomgående baseras på material från nyöppnade ryska arkiv. De otaliga civila på den sovjetiska hemmafronten spelade en avgörande roll för de allierades seger i den globala kraftmätningen. Tyska trupper hade under 1941 och 1942 ockuperat sovjetiska industri- och jordbrukscentra, territorier som kunde plundras, i den mån de inte hunnit förstöras av den retirerade sovjetarmén. Civilbefolkningen utsattes för brutal terror om man inte samarbetade. Miljoner yngre fördes till tvångsarbete i Tyskland. Frågorna om hur flera miljoner judar, romer och andra folkgrupper drabbades av förintelse har blivit särskilt utforskade.

Goldman och Filtzer skildrar hur de arbetande i industrierna och transportväsendet först lyckades rädda mycket av den sovjetiska kapaciteten. Åren 1941–42 genomfördes en evakuering av industriföretag utan tidigare motstycke i historien. Fabriker monterades ned och maskinparkerna transporterades främst på järnväg långt bortom det tyska bombflygets räckvidd. Denna enorma prestation innebar att över tvåusen femhundra företag i stället kunde byggas upp i säkra områden öster om floden Volga och Uralbergen.

Det är ingen överdrift att säga att både Rysslands och hela Europas fortsatta öde hängde på hur striderna i östra delarna av kontinenten skulle utvecklas. Författarna redovisar systematiskt hur sovjetledningen efter de första kaotiska veckorna, när Hitlers fälttåg "Barbarossa" inleddes, relativt snabbt ändrade hela sin strategiska vision. Man bestämde sig för att helt enkelt evakuera så mycket som möjligt av den industri som fanns i europeiska delarna av Sovjet för att på tågsätt efter tågsätt, och i mindre utsträckning på pråmar och båtar, förflytta all denna utrustning långt bort-

om Luftwaffes räckvidd. Själva besluten om att evakuera industriföretag togs under stor dramatik sensommaren och hösten 1941. Så länge som möjligt upprätthöll man krigsviktig produktion i verkstäderna i Ukraina och södra Ryssland. Samtidigt stod godstågen beredda att lasta ombord maskiner och utrustning när krigsfronten närmade sig.

I de flesta fall kunde maskiner och utrustning från Leningrad, Ukraina och delar av ryska delrepubliken, förutsatt

hungern var bland arbetarna i olika delar av hemmafronten. Man hade tidigt infört ett ransoneringsystem som dels skulle garantera att de hårdaste arbetena inom industrin fick tillräcklig näring, dels såg till att de allt knappare livsmedlen ändå skulle räcka till minsta tolerabla rationer för dem som inte arbetade (ungdomar och äldre). Statens ansvar utsträcktes till att svara för försörjningen av livsmedel för hela befolkningen, samtidigt som staten kunde mobilisera miljoner för att arbeta tusen-

cess lät myndigheterna i stället sunt förnuft råda. Företag kunde anställa arbetare utan att bry sig om de olovligen lämnat en annan arbetsplats.

Sovjetunionen ställdes inför samma grundproblem som alla krigförande stater, nämligen hur stor del av den vuxna befolkning som kunde mobiliseras till de stridande krafterna och hur många som måste stanna kvar i industrin och andra näringsgrenar. Hur gjordes avvägningar för att anställa allt yngre tonåringar eller hemmafruar, och vilka andra reserver kunde sovjetstaten mobilisera? Hur gestaltade sig villkoren för dem som mobiliserades till att arbeta långt från hemorten och hur svårt var deras försörjningsläge, särskilt under åren 1941–43? Situationen förbättrades väsentligt från mitten av 1944, dels för att större områden nu återerövrades av Röda armén, dels för att den amerikanska *lend-lease*-trafiken gjorde att en mängd varugrupper blev tillgängliga för den sovjetiska allmänheten i större kvantiteter.

”Men förlusten av de bördiga landområdena i Ukraina och västra delarna av Ryssland gjorde försörjningsläget oerhört ansträngt; undernäring eller rentav svält blev omfattande, något som i sin tur ytterligare belastade sjukvården.”

att transporterna inte förstörts av tyska förband eller flyg, därefter relativt enkelt integreras i befintliga företag. I andra fall gjordes i stället planer för att sätta upp helt nya företag i västra delarna av Sibirien. Så pressad var situationen att få fram krigsnödvändiga produkter att man inte sällan först anlade verkstäderna och startade krigsmateriellproduktion, för att först därefter bygga väggarna och taken, och sedan anlägga övriga nödvändiga utrymmen i de nya fabrikena.

Sovjet lyckades även i stor utsträckning evakuera miljoner medborgare, alltså kvinnor och barn liksom äldre, från de hotade regionerna. Goldman och Filtzer granskar systematiskt hur de data som sedan arkivens öppnande på 1990-talet blivit tillgängliga, kompletterat, nyanserat eller rentav reviderat skildringarna. Det blir uppenbart att besluten ofta var mer improviserade än man tidigare beskrivit. I många andra fall lyckades man på regional nivå lösa otaliga problem som inte kunnat förutses. Inget kunde däremot kompensera förlusten av de bördiga landområdena i västra delarna av Sovjet; mer än hälften av Sovjets livsmedelsproduktion förlorades efter Tysklands invasion. Endast delvis kunde förlusten så småningom kompenseras av amerikanska livsmedel som ingick i de stora *lend-lease*-försändelserna. Sjukdomar grasserade och trots stora insatser led Sovjet en oerhörd befolkningsförlust på 27 miljoner människor, varav drygt tio miljoner hänförde sig till stupade och tillfångatagna vid fronterna.

DET SOM SÄRSKILT utmärker Goldmans och Filtzers analyser är hur omfattande

tals mil från sina hemorter. Men förlusten av de bördiga landområdena i Ukraina och västra delarna av Ryssland gjorde försörjningsläget oerhört ansträngt; undernäring eller rentav svält blev omfattande, något som i sin tur ytterligare belastade sjukvården. Följderna av undernäring blev alltmer påtagliga under kriget och den sovjetiska läkarkåren kämpade för att motverka typiska bristsjukdomar. När miljoner flyktingar och evakuerade strömmade österut började epidemier grassera på många platser. Hälsomyndigheterna kämpade för att implementera strängare regler för allmän hygien, med stora satsningar på badhus och bastuanläggningar, liksom på att så tidigt som möjligt bromsa spridning av smittsamma sjukdomar.

Det framgår tydligt av Goldmans och Filtzers analyser hur viktig grundforskning om Sovjet faktiskt är. I takt med motgångarna för Röda armén under 1941 och 1942 skärptes lagstiftningen för både soldater och civila, särskilt när det gäller desertering och avvikelse från arbetsplatser. Källmaterial som i dag är tillgängligt visar å andra sidan hur de berörda lokala myndigheterna inte sällan underlät att tillämpa lagarna enligt bokstaven. I stället lät man pragmatiskt produktionens imperativ bestämma att det var bättre att låta bli bestraffningar för att i stället kunna upprätthålla produktion av krigsnödvändiga varor.

Drakoniska var även lagarna mot florerande spekulering och svartbörsaffärer, men även i dessa fall modifierar forskarna bilden av en entydigt repressiv lagstiftning. I stället för långgrandiga juridiska processer i en invecklad byråkratisk pro-

FÖRFATTARNA LYCKAS GENOMGÅENDE med att tydligt illustrera människooöden; hur de evakuerade, flyktingarna, tonåringar och kvinnor inom industrin ändå kunde bidra till produktionen, Tack vare vad som framkommit genom arkivforskning sedan 1990-talet har man numera även en hyfsad bild av de mest förödande villkoren i Gulags straffläger under kriget. Motsvarande gäller för data om deporterade Volgatyskar och Krimtatarer, det vill säga folkgrupper som inte enrollerades i frontförbanden utan mobiliserades för byggnads- och anläggningsarbeten på hemmafronten.

Notapparaten i *Fortress Dark and Stern* är detaljerad och fylld med forskarnas reflektioner; här finns underlag för åtskilliga trebetygsuppsatser och essäer. Med detta sagt är det för läsare som vill komplettera skildringar av striderna vid de olika frontavsnitten nog ett verk som lär förbli standardlitteratur för lång tid framöver. Även om man i det ryska forskarsamhället har genomfört omfattande projekt som detaljstuderar det krigstida Sovjet kan säkerligen denna bok bidra med vad ryska läsare uppskattande brukar benämna ”en blick från andra hållet” (*vzgljad so storony*). Därmed vare sagt att båda dessa grandiosa synteser borde komma i översättning till ryska och där troligen få en lika kvalificerad som differentierad respons.

► Lennart Samuelson är docent i ekonomisk historia och forskare vid SITE på Handelshögskolan i Stockholm.

NÄR SLUTADE EGENTLIGEN medeltiden? Och när började renässansen? I Frankrike, som gärna framhåller sin lysande renässanskultur, brukar sägas att perioden började när landet repade sig under 1400-talets andra hälft, efter det fruktansvärda hundraårskrigen. Årtionden av krig, pestepidemier och hungersnöd följdes nu av en ganska stabil period som tillät att kulturen blomstrade. Men vid det laget hade ju renässansen redan länge varit en italiensk angelägenhet...

Självva ordet betyder återfödelse, och det är just en sådan – av antikens lysande kultur – som eftersträvas i renässansens Italien från 1300-talet och en lång period framåt. Mäktiga släkter som husen Medici, Este, Borgia, Sforza och Gonzaga väcker antikens filosofer, poeter och hjältar till liv. Det antikt grekiska och romerska blir den röda tråden hos alla de målare, författare, poeter, arkitekter och musiker som dessa släkter stöttar: Da Vinci, Tizian, Perugino, Battista Spagnoli, Rafael, Andrea Mantegna, Bandello, Ariosto, Baldassarre Castiglione, Giulio Romano, med flera. Ofta gör sig renässansen påmind i vår egen vardag, nästan utan att vi tänker på det, när namn på stora män som Shakespeare, da Vinci, Columbus och Vasa dyker upp i olika sammanhang. Men denna period är minst lika intressant för sina färgstarka kvinnor. Under 1500-talet och ett par angränsande årtionden finner vi över 30 kvinnliga furstar i regerande ställning i Europa, vilket saknar motstycke i vår historia. Under renässansen myllrar det dessutom av kvinnliga författare och konstnärer, inte minst i Italien.

En av de mest framgångsrika av dessa är Gaspara Stampa (1523–1554), som i sin samtid jämförs med både Petrarca och den antika poeten Sappho. Men Stampa, som mycket väl vet sitt värde som lyriker, sångerska och musiker, utmanar dessa giganter: Hon spränger gränserna för alla litterära och sociala konventioner. Stampa har under perioder varit bortglömd, men

nu lyfts hon fram i ljuset igen i flera sammanhang, inte minst i boken *Poeten Gaspara Stampa – En kvinnas röst i renässansens kärlekslyrik*. Bakom detta enastående verk står författaren och forskaren Johanna Vernqvist, fil. dr i litteraturvetenskap och verksam vid Linköpings universitet. Vernqvist skildrar Stampas liv och verk, samtidigt som hon sätter in poeten i hennes

visar hur det sinnliga – för att inte säga erotiska – ges ny plats genom de nyplatoniska strömningarna, och hur de omätligt rika italienska släkterna blir en faktor som på alla plan hotar kyrkans makt.

DESSA FRAMGÅNGSRIKA BORGARE blir möjliggörare av de sammanhang där de starka, begåvade renässanskvinnorna kan ta plats, de kulturella salongerna. Dessa fanns på många håll, men inte minst i Venedig – denna mångfaldens högborg – dit Gaspara Stampa flyttar år 1531 från Padua. Hon kommer med sin mamma Cecilia som är änka, en syster och en bror. Pappan, juvelhandlaren Bartolomeo, är alltså död. Familjen har släkt i Venedig och Cecilia hoppas därför kunna ge sina barn en dräglig tillvaro i staden. Även om flyttlassen inte går så långt, kommer de till en annan värld. Det storslagna Venedig är svindlande med alla sina kanaler, palats och hemlighetsfulla labrynter.

Vid tiden för familjen Stampas flytt till staden – 1530-talet – börjar den sakta förlora något av sin betydelse som handelsstad. Men republiken Venedig är fortfarande mäktig, med över två miljoner undersåtar i de territorier den lagt under sig. Där ingår Gasparas hemstad Padua. Venedig kan fortfarande kallas *La Serenissima*, den mest lysande. Staden lockar till sig konstnärer, arkitekter, författare och kompositörer. Dessutom, vilket är avgörande, har den nya boktryckarkonsten snabbt utvecklats här. Pressarna går varma.

Det är klokt av Gasparas mor att slå sig ner i just Venedig, en plats för gränsöverskridare och utmanare av konventioner. Normen är att konsten och litteraturen som så mycket annat tillhör männen, men det är inte hela bilden. Gränserna flyttas. Både Gaspara och hennes syskon får närvara när deras mamma arrangerar salonger i Venedig. Tillställningarna, med högläsning och musikaliska framträdanden, kallas *ridotti*. Mamma Cecilia är en hyfsat förmögen änka och kan se till att hennes barn får den bästa utbildning som finns att

KONSTARTERNA & MEDIER

Johanna Vernqvist

Poeten Gaspara Stampa

– En kvinnas röst i renässansens kärlekslyrik

APPELL | 240 S. | ISBN 9789198548754

ENASTÅENDE BOK OM KVINNLIGT SKRIVANDE PÅ TRÖSKELN TILL DET FÖRMODERNA

Recensent **Anna Carlstedt**

UNDER RENÄSSANSEN I Italien myllrade det av kvinnliga konstnärer och författare. En av de mest framgångsrika var Gaspara Stampa (1523–1554), som sprängde gränserna för alla litterära och sociala konventioner. Hon har under perioder varit bortglömd men lyfts nu åter fram i ljuset av Johanna Vernqvist i boken *Poeten Gaspara Stampa*. Vernqvist har träffat helt rätt i denna hennes första populärvetenskapliga bok. Här finns en kombination av solid kunskap om tiden i kombination med en blomstrande skildring av Stampas lyriska värld. Detta är också en tid som vi kan känna igen oss i, nu när vår omvärld på många sätt tycks mörkna.

historiska kontext – och som hon gör det!

Att skriva populärvetenskap är inte lätt, men Vernqvist lyckas träffa helt rätt redan i debuten. Här finns hela undervegetationen av solid kunskap som hela tiden gör sig påmind, men utan att skymma den blomstrande skildringen av Stampas lyriska värld. Den präglas av förälskelse och längtan, svek och begär. I fonden finns kampen om vilken världsbild som skall gälla: kyrkans, eller den profana. Vernqvist

tillgå. Barnen visar sig vara begåvade. Om Gaspara som barn kan vi läsa att hon har en kvick tunga, en ängels röst och att hon är skicklig med lutan. Eftersom den salong Cecilia håller blir framgångsrik kommer hela den venetianska kultureliten och gäster från övriga Europa över deras tröskel. Cecilia och hennes barn får därigenom också tillgång till andra salonger och akademier. I Venedig lever akademier och boktryckerier i symbios.

Familjen Stampa deltar i salongerna som kallas *ridotti*, men också i de mer informella tillställningar som går under namnet *cenacoli*. Även här samlas Venedigs intellektuella under lättsamma former, musiker, poeter, konstnärer och vetenskapsmän om vartannat. På plats finns också förläggarna, som ser till att deras alster når en bredare publik i staden och vidare ut i världen. De flesta som står värd för salongerna är män (Marcantonio Trevisan, Domenico Venier, Antonio Zantani, med flera). Men det är ändå möjligt för en kvinna som Cecilia Stampa, Gasparas mamma, att ta för sig.

DEN ANTIKA VÄRLDENS mytologi är central i Gaspara Stampa bildvärld, liksom den är för hela Europas privilegierade kvinnor vid denna tid. Så låter exempelvis vår egen drottning Kristina – som kallats ”den sista renässans-fursten” – sig porträtteras som Minerva/Athena, vishetens och vetenskapens gudinna, och franska drottningar identifierar sig gärna med Diana/Artemis, jaktgudinnan. Tidens pjäsförfattare och poeter hämtar sina historier ur antikens berättelser. Renässansens konstnärer lyfter gärna fram hjältinnor ur Ovidius *Metamorfoser* och ur Bibeln och framställer självständiga, mytiska kvinnor som Judit och Daphne. Den gammaltestamentliga Judit skär halsen av tyrannen Holofernes och nymfen Daphne förvandlas till ett lagerträd för att undkomma guden Apollons ovälkomna tafsande...

Ett avgörande drag hos Stampa är att hon aldrig gör sitt kvinnliga diktar-jag till ett objekt, utan till ett kraftfullt, genialiskt subjekt. Vernqvist visar att Stampa inte anser sig stå sida vid sida med någon – inte ens Sapfo. Den talang och inspiration som föds ur kärlekens flamma överträffar alla andras:

Ur min levande flamma / föds något så unikt / som inte har sin likhet hos någon annan kvinna. För när han säger att / den falnar något, tilltar den i mig. / Så underbar är han som tänder den, och betet så ljuvligt. / Och, även om seden är / att den här elden är förtärande / får jag näring av den, men förtärs av tanken på / att elden skall försvinna.

Dessa rader, hämtade ur Stampas *Rime*, visar hur hon gör den åtråde mannen till objekt. Vernqvist visar på vilka sätt Stampas lyrik är unik, även för tiden. Det rör sig om erotiskt laddade kärleksdikter, där föremålet för längtan är en man och inte en kvinna. Det är i Sapfo, men även rent



”I den poesi hon inspireras av, håller den övergivna kvinnan fast vid sin kärlek till den svekfulle mannen för evigt – eller tar livet av sig. Gaspara däremot går varken i kloster eller i sjön.”

fiktiva hjältinnor från antiken, som Gaspara hittar sina förebilder. Hon utmanar både Sapfo och Petrarca. Där den senare ber om barmhärtighet och förlåtelse, skriver Stampa att hon inte tänker be: hon söker ära! Hon vill bli tagen för en storslagen poet, inte för någon som läsaren skall tycka synd om. Gaspara Stampa skriver:

Ära, inte förlåtelse genom mina tårar, önskar jag uppnå hos de välborna. Ära, och inte förlåtelse, ty det som orsakar mina tårar är av upphöjt slag. Jag hoppas det finns kvinnor som rörs att säga: Hur lycklig är inte hon, vars lidande är av så ädel natur.

Medan Petrarca (1304–1374), i den allra första dikten i sina klassiska *Canzoniere* slår fast:

Hos den som försökt att älska, barmhärtighet hoppas jag finna – ej bara förlåtelse

I renässansgiganten Petrarcas poesi förväntas kvinnan vara ett stumt föremål för tillbedjan och åtrå. Men som Vernqvist så förtjänstfullt visar, gör Gaspara Stampa alltså sig själv till subjekt och en dyrkad man till objekt. Detta slår samtidigt med häpnad. Den förtärande passion som Stampas verk så stilsäkert och träffande skildrar, och som gjort att hon kallats en av Italiens största poeter genom tiderna, väcks av en man i hennes närhet. När hon är i 25-årsåldern blir hon djupt förälskad i adelsmannen Collaltino de Collalto. Till en början verkar hennes heta känslor besvarade. Men omständigheterna är inte till det unga paret fördel. Hans familj anser inte att han kan gifta sig med någon från en lägre samhällsklass. Och dessutom är han bortrest under långa perioder på grund av sina militära uppdrag.

REDAN FRÅN BÖRJAN finns en obalans i relationen: hon brinner, medan hans känslor tycks betydligt svalare. Efter tre år lämnar han henne för gott och den frustration och oro hon känt övergår nu i den allra djupaste förtvivlan. Hon överväger alternativen att gå i kloster eller att ta sitt liv. Hon identifierar sig med stora tragiska figurer i den grekisk-romerska mytologin, som Medea och Dido. Den trolldomskunniga prinsessan Medea blir (i förenklad version) så galen av sorg när Jason gifter sig med en annan att hon mördar sina egna söner och Karthagos krigardrottning Dido kastar sig på sitt svärd, alternativt bestiger ett brinnande bål, när Aeneas överger henne (i ännu mer förenklad version). Med antikens olyckliga hjältinnor som förebilder skildrar Gaspara Stampa hur även den starkaste kvinna kan brytas ned av en destruktiv relation och obesvarad kärlek.

Men på en viktig punkt skiljer sig litteraturen från verkligheten. I den poesi hon inspireras av, håller den övergivna kvinnan fast vid sin kärlek till den svekfulle mannen för evigt – eller tar livet av sig. Gaspara däremot går varken i kloster eller i sjön. I stället tar hon sig så småningom, trots sitt blödande hjärta, en ny älskare, Bartolomeo Zen. Detta faktum, att hon för öppen ridå älskar två män men aldrig gifter sig, har fått rykten att surra genom århundradena: är Gaspara Stampa i själva verket en professionell kurtisan? Detta kan vi inte veta, men omöjligt vore det i alla fall inte.

JOHANNA VERNQVISTS VARSAMMA penseldrag målar i boken upp hur Gaspara Stampa lever i en lysande tid. Men denna period var också pestens. Människor dog som flugor. Hela byar och städer var nära att utplånas. Och inte nog med allt lidande. Folk hade dessutom fruktansvärt tråkigt när den livsfarliga smittan slog till. Karnevaler och andra festligheter ställdes in, utgångsförbud infördes. Själva begreppet karantän kommer från italienskans *quarantena* och betyder "fyrtio dagar(speriod)". Uttrycket skapades just i renässansens Venedig, efter krav på att fartyg som anlänt från fjärran länder skulle ligga isolerade ute på redan i fyrtio dagar innan besättningens släpptes in i hamnen och i land. Efter fyrtio dagar kunde staden vara säker på att det inte fanns någon pest eller annan smittsam sjukdom ombord. Resor förbjöds ofta helt under epidemierna. Men människor kände sig inte bara oroliga för sina liv och sitt uppehälle. De drabbades också av leda.

I Boccaccios *Decamerone* – som publicerades under den tidiga renässansen – flyttio ungdomar digerdödens härjningar i Florens. De isolerar sig i ett hus utanför staden, och för att få de ändlösa dagarna i karantän att gå, berättar de historier för varandra. Många är skildringarna om hur folk saknar samvaron och festerna lika mycket som hälsan och arbetet, när pesten slår klorna i just deras trakter. Och många är de som gör som i *Decamerone*, hittar sätt att fortsätta med kulturen, leken och festen under de former som är möjliga för att hålla modet uppe och hitta en motståndskraft mitt i tragedin. Renässansen präglades ju inte bara av pesten, utan också av krig, flyktningströmmarna, natur- och hungerkatastroferna.

Här kan vi känna igen oss i vår egen tid, där vår omvärld på många sätt tycks mörkna alltmer. Här kan kulturen, om vi låter den, bli till en allvarsam lek i en svår tid, och till en livsviktig del av en motståndsrörelse: Skratt, samvaro, musik och dikt kan bli vapen i kampen mot oron, likgiltigheten och ledan.

Italienarna som sjöng tillsammans från sina balkonger under corona-krisen kommer att gå till historien. Och genom denna vår historia, ända från tröskeln mellan medeltid och vår moderna tid, når oss – tack vare Johanna Vernqvists glimrande bok – Gaspara Stampas ögonblicksbilder, där Amors krafter segrar, där hjärtan blöder. Och där starka kvinnor tar för sig och hittar sina egna vägar – framåt!

► Anna Carlstedt är fil. dr, författare och utbildningsledare vid Stockholms universitet.

Oscar Jansson
Mönster i grönt
– Graham Greene och
1900-talslitteraturens villkor

ELLERSTRÖMS | 417 S. | ISBN 9789172476110

FÖR FRAMGÅNGS- RIK FÖR ATT FÅ NOBELPRISET

Recensent **Håkan Möller**

GRAHAM GREENES LÅNGA författarskap gör honom till ett idealiskt studieobjekt för den som vill belysa svängningarna på den globala litterära marknaden. Den höga värderingen av honom grundade sig på en handfull romaner, vilkas egenart inte bekräftades av nya liknande verk. I stället ägnade Greene sig åt mediebreddning och nya genrer. Oscar Janssons avhandling är ett akademiskt kraftprov som väcker både beundran och en smula irritation.

KONSTARTERNA & MEDIER



GRAHAM GREENE FICK aldrig Nobelpriset i litteratur. När förslaget inför 1950 års pris väcktes av akademiledamöterna Einar Löfstedt, språkforskare, professor i romersk vältalighet och poesi, och författaren Gustaf Hellström, fann Nobelkommitténs ordförande Anders Österling i sitt yttrande att

det var för tidigt. Han tyckte för all del att romanen *The Heart of the Matter* var snäppet bättre än vad som framgick av Hellströms sakkunnigutlåtande, men nej, kandidaturen ställdes åt sidan. Greene skulle återkomma, många gånger, och när det kanske var som närmast hade han nog blivit alltför berömd och populär. Artur Lundkvists inflytelserika linje att gärna belöna insatser som inte fått den uppmärksamhet som de verkligen vore förtjänta av talade emot den världsberömda Greene. Inte heller kunde Greene tilltala dem som fortfarande hävdade att det främst var de modernistiska banbrytarna som borde lyftas fram och prisas. Han var paradoxalt nog för framgångsrik och inte tillräckligt smal.

Under 1960- och 70-talet var Greene en av den litterära kulturens mest omsusade figurer – inte bara i den engelskspråkiga världen. Han vann både kritikerna och publiken, han förfogade över en stor mängd pennor: poetens, romanförfattarens, dramatikers, manuskribentens, kulturkritikerns och journalistens. Och han levde länge, dessutom spännande och periodvis farligt. Det blev ett ovanligt långt och händelserikt författarliv.

Greene är med andra ord ett idealiskt studieobjekt för den som intresserar sig för svängningarna på den globala litterära marknaden under 1900-talet. Det har Oscar Jansson insett. Med sitt breda receptionshistoriska avhandlingsarbete *Mönster i grönt – Graham Greene och 1900-talslitteraturens villkor* ger han sig i kast med idel stora, utmanande och krävande frågor rörande det mångtydiga mottagandet av ett stort författarskap och därtill litteraturens föränderliga betingelser under föregående sekel. Det är ett akademiskt kraftprov som väcker beundran och en smula irritation.

I den över lag klart disponerade och rediga framställningen finns en del omtagningar och onödigt omständliga utredningar. Om författaren på sina ställen hade koncentrerat vissa iakttagelser och fördjupat den teoretiska diskussionen kring några av de nyckelproblem som identifieras hade det varit bra. Samtidigt kräver denna typ av undersökningar utrymmeskrävande redovisningar, måhända mindre njutbara, men nödvändiga för att underbygga och stärka teser och resonemang. Det är också noggrannheten, utförligheten och den imponerande materialkännedom som inte bara ger avhandlingen soliditet utan också inger respekt. Så på sina ställen är det bara att bita ihop. På kontot över smärre onöjaktigheter får också föras upp ett par termer som under arbetets gång ofta återkommer och därför borde ha introducerats och rådråkat. Det gäller cirkulation och persona. Jag ska återkomma till dessa båda termer.

GREENE DEBUTERADE 1925 som Oxford-student med diktsamlingen *Babbling April* och hans sist verk under hans livstid – *The Last Word and Other Stories* – utkom 1990. Under dessa sextiofem år skrev han framför allt en lång rad romaner av vilka särskilt genombrottsverket *Brighton Rock* 1938 och de därpå följande likaledes så kallade stora romanerna, *The Power and the Glory* (1940), *The Heart of the Matter* (1948) och *The End of the Affair* (1951) säkrade Greenes berömmelse och status.

”Högt anseende, men för populär, för konventionell, för politisk – och för katolsk, för ett sekularitetsdyrkande tidevarv.”

Hade han bara fortsatt längs den vägen kanske mottagandet och etableringen lett till en mer självklar och konturskarpare kanonplacering. Men Greene gav sig både spionthrillern och komiken i våld. Säg vad man vill, men både *The Quiet American* (1955) – som utspelar sig i Saigon under Indokinakriget när USA gör sitt inträde på krigsscenen – och *The Comedians* (1966) – som utspelar sig på Haiti under diktatorn François "Papa Doc" Duvaliers ohyggliga regim – försvarar tveklöst en plats bland seklets bästa politiska thrillers. Komedin var aldrig Greene främmande. *Travels with My Aunt* (1969) bär syn för sägen. Med samma lätta hand och sinne för situations- och karaktärskomik skrevs *Monsignore Quixote* (1982), en uppsluppen pastisch på Cervantes klassiker i vilken Greene i komikens sneda ljus återvänder till det spänningsfulla förhållandet mellan kristendom – i den katolska formen – och marxismen, den här gången för att visa upp dem i lustiga husets skrattspeglar. Men han satte också kritiken – kanske mer än publiken – på svårare prov än så. Hur ska egentligen en politisk spänningsroman med humoristiska och satiriska inslag som *Our Man in Havana* (1958) klassificeras?

Janssons avhandling består av tre fristående delar, som kan läsas var och en för sig, men kastar från olika vinklar ljus över samma huvudproblematik: receptionen av Greenes mångsidiga författarskap i ett internationellt litterärt system styrt av bestämda genrehierarkier i förening med bok- och mediemarknadernas föränderliga villkor. I den första delen granskas författarskapets stegvisa utgivningsförlopp.

Här visar det sig tydligt att det är romanerna som styr bilden av författarskapet och i synnerhet de som tillkom under Greenes internationella genombrott mellan 1946 och 1958. I den andra delen blir den för kritiken förbryllande genrehybriden *Our Man in Havana* – en internationell bästsäljare liksom en framgång på vita duken – föremål för en illustrativ djupstudie i jakten på övertygande förklaringar till Greenes svårbeskrivbara position i 1900-talets litteratur. Här görs också en upplysande jämförelse mellan hur romanen salufördes i den engelskspråkiga världen respektive i Frankrike och Sverige. Till detta fogas även en analys av berättartekniken med fokus på de parodierande dragen i texten. Den tredje delen utgörs av en imponerande materialgenomgång av både akademiska och kulturjournalistiska texter som i vissa fall kommenteras mer ingående men som också underkastas bibliometriska distansläsningar. Höjdpunkten utgörs av det avslutande kapitlet ("Coda. Ett kort litterärt århundrade"), i vilket Jansson knyter ihop säcken och på ett begränsat utrymme genom linsen Greene får mycket väsentligt sagt om litteraturens villkor och trafik under det århundrade som såg modernismen triumfera och världen vidgas.

För sin undersökning reser Jansson två teoretiska brofästen. De utgörs av Pascale Casanovas internationellt inflytelserika *La République mondiale des Lettres* (1999) – ursprungligen hennes sociologiskt orienterade avhandlingsarbete handlett av Pierre Bourdieu – och Hans Robert Jauss, den litteraturhistoriska receptionsteorins nestor, och hans klassiker *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (1969). Det är med andra ord två vetenskapsteoretiskt sett inte självklart kompatibla teoretiker, förankrade i helt olika traditioner som de är (litteratursociologi och hermeneutik). Men inom litteraturvetenskapen har det blivit vanligt att förena olika teoretiska perspektiv med hänvisning till att de kan komplettera varandra när ärendet är att undersöka ett komplext fenomen. Valet kan också försvaras med att den äldre empirigrundade receptionshistoriska forskningen konvergerar teoretiskt och metodiskt med trender och tendenser inom den sociologiskt profilerade världslitteraturforskningen. Med tanke på hur viktig Franco Moretti längre fram i studien visar sig vara när distansläsningsmetodiken introduceras och Greenes författarskap i siffror ska redovisas överraskar

det att han inte presenteras mer utförligt redan i inledningens teoridel. Till de vanligt förekommande försyndelserna inom avhandlingsgenren får också räknas att de högtidligt introducerade teoretikerna inte sällan överges på perrongen när tåget sätter fart längs ett tryggt och igenkännbart spår. Jansson kan ändå inte sägas göra sig skyldig till denna förseelse, däremot tar han inte riktigt spjörn mot Casanova och Jauss med ambitionen att kanske ifrågasätta, ompröva eller självständigt vidareutveckla deras tankegångar med stöd i sina egna iakttagelser. I regel får de båda huvudteoretikerna nickande bekräfta Janssons egna observationer.

TIDIGT DYKER cirkulationsbegreppet liksom bruket av det psykologiska begreppet "persona" upp. Det förra kunde med anknytning till den livaktiga forskningen bland dagens kunskapshistoriker med inriktning på inte minst kulturell kunskaps-cirkulation ha gett ytterligare intellektuell energi åt Janssons analyser av den transnationella litteraturtrafiken. Det senare går tillbaka på djuppsykologen C. G. Jung och hans teori om den sociala roll som individen ikläder sig för att både skapa en bild av sig själv och dölja vissa sidor av sig själv i interaktion med omvärlden. Detta strategiska rolltagande blev en gång föremål för religionshistorikern Hjalmar Sundéns på sin tid uppmärksammade, jungianskt inspirerade studie av sex författare, *Persona och anima* (1981). Nu är det för mycket



► Graham Greene (1975).

begärt att Jansson utöver allt annat han hinner kartlägga också skulle ha fördjupat sig i Greenes olika rolltaganden – ett ämne behandlat av fler av hans biografier – men det förblir oklart om han med sitt terminologiska bruk också ansluter sig till den jungianska teorin.

I Janssons avslutande, hyperintressanta och perspektivrika kapitel "Coda" tydliggörs de många mediala och marknadsmässiga förändringar under det – med ett lån från historikern Eric Hobsbawm – "korta 1900-talet" (mellan första världskriget och murens fall), som förändrade litteraturens villkor globalt och som i mångt och mycket begripliggör receptionen av Greenes författarskap. Men vilket framgångsrikt författarskap som etableras under denna period skulle inte i högre eller lägre grad vara underkastat dessa förändringsprocesser, kan man förstås fråga sig. Poängen med Janssons val av studieobjekt är emellertid att det bättre än många andra låter alla dessa förändringar framträda med särskild skärpa: den moderna romanens triumf, högmodernismens kanoniseringsstyrande seger, den medieteknologiska utvecklingen, filmens frammarsch, bokmarknadens globalisering, den ökande spänningen mellan konst och kommers – och sekulariseringen. Med tonvikt på Greenes breda och intensivt samtidsengagerade författarskap sade nobelpristagaren William Golding träffande, vilket Jansson tacksamt återger: "[Greene is] the ultimate chronicler of twentieth-century man's consciousness and anxiety".

GOLDINGS ORD LÅTER som en Nobelpris-motivering, men Greene tilldelades alltså aldrig priset. Golding däremot mottog det 1983. Efter att ha läst Oskar Janssons avhandling har jag fått ett möjligt svar på frågan vad det kan ha varit som allt tydligare kom att tala mot hans kandidatur: den höga internationella värderingen av Greenes författarskap grundar sig på en handfull romaner vilkas egenart inte bekräftas av nya besläktade prestationer, utan den kvalitetsstämplade kärnan i författarskapet överskrider genom mediebredning och nya genreal. Populariteten håller i sig och kritiken legitimerar författarskapets betydelse främst med hänvisning till särskilt de fyra stora romanerna som med högmodernitetens måttstock ändå inte ansågs genreförnyande. Högt anseende, men för populär, för konventionell, för politisk – och för katolsk, för ett sekularitetsdyrkande tidevarv.

► Håkan Möller är professor i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

Suzanne Osten

Vem tror hon att hon är,
Suzanne Osten?
– En självbiografi i tre akter

ORDFRONT | 462 S. | ISBN 9789177751823

STOLT ÖVER SITT YRKESLIV, SKONINGSLÖS MOT SITT PRIVATA JAG

Recensent Lisa Öberg

SUZANNE OSTENS SJÄLVBIOGRAFI liknar ingen annan. Sällan möter man en biografisk text och en formgivning som så kongenialt speglar en sällsynt modig och envis nydanare av teatern. Det kvinnliga perspektivet är starkt, men särskilt riktar Osten ljuset mot barn och unga som spejare, sanningssägare och medskapare.

KONSTARTERNA & MEDIER



REGISSÖREN SUZANNE OSTENS självbiografi liknar ingen annan. Förstås. Formen för memoarerna är dramatisk, titeln finurlig och utvinningarna många. Här bor hela "min dramatiska varelse", som Osten uttrycker det.

Tre akter ger struktur, kapitelrubriker saknas. Akt 1, *Frihet*, behandlar Ostens

barndom och tonår (1944–1963). Akt 2, *Jämlikhet* (1963–2009) omfattar det professionella livet när Osten etablerar sig som regissör, teaterchef, författare och debattör och vänder upp och ner på Teatersverige. Akt 3, (2009 och framåt) kallas för *Broderskap*, men varför? Kanske syftar det på brödraskapen mellan manliga teaterdignitärer. Dessa kallas kollektivt för "bossen" vilket står för Lasse, Peter, Benny, Eirik eller Matthias. Men "bossen" kan också heta Stina, Malin, Anna och Maria. Är de också del av ett brödraskap?

Att blanda bort korten är memoarförfattaren inte främmande för. I relationen till "bossen" blir Osten själv en *coyote*, en prärievarg med spetsig nos och stora öron som är mest aktiv när människorna sover. Ibland uppträder hon också under namn som Tottan, Tiger, Isprinsessan och Fröken Frankenstein. Men oftast som just varg, eller varginna. Det kvinnliga perspektivet är starkt.

Den som längtar efter en kronologisk genomgång av Suzanne Ostens karriär blir besviken, brödtextens rapsodiska form fyller inte det behovet. Som vägledning genom Ostens yrkesliv har förlaget i stället infogat en tidslinje som redovisar "teaterregier, böcker och särskilt viktiga händelser". Det är ett bra komplement, även om teateraffischer inte gör sig särskilt bra i frimärksformat.

Låt mig sammanfatta. Suzanne Osten växte upp i Stockholm och drog som 19-åring till Lund för att studera litteratur- och konsthistoria. Mest av allt lockade en gul byggnad på Sandgatan, Studentteatern. Redan 1964, efter ett år i lärdomsstad, debuterade hon som regissör. Snart var hon verksam både på Lunds studentteater och Teater 23 i Malmö med pjäser av Eugene O'Neill, Jean Paul Sartre och den polske dramatikern Tadeusz Różewicz. Redan som 20-åring måste hennes begåvning för sitt framtida yrke ha varit övertygande för den yngre sydsvenska teatervärlden.

Men studier dagtid och teater på kvällar och helger räckte inte.

Hon var 20 år när hon ville vänta valp. Och bli en vuxen jämlik. Hon hade hittat sin blonda kortklippa frisyr. Sina svartvita långstrumpor. Sin kallelse. Hon, en ung varg. Med stora jaktmarker framför sig. Hon hittade en annan gulsvart varg som löpte. De hade flytt sitt Stockholms-hägn, flytt föräldrarnas krigserfarenheter till Lunds universitet. Han en grekisk gudason. De var båda föräldralösa. De längtade efter pånnyttfödelse.

Med Rainer Hartleb får Suzanne Osten dottern Hanna. Den lilla familjen flyttar till Stockholm där Suzanne blir en del av Tea-

ter Narren och skapar Fickteatern tillsammans med den mångkunnige Leif Sundberg, musikern Gunnar Edander och sina vänner skådespelarna. Under 1960- och 1970-talet samarbetar Osten med författare och poeter som Göran Palm (född 1931), Agneta Pleijel (född 1940), Ingrid Sjöstrand (född 1922), Sven Wernström (född 1925) och Siv Widerberg (född 1931). Författaren kommenterar aldrig ålderskillnader, men Osten söker sig gärna till de mer erfarna, för att fylla på kunskapsförrådet gissar jag. Men mest samarbetar hon med den jämnåriga Per Lysander, blivande teaterchef och rektor för Dramatiska Institutet.

Samtidigt regisserar Osten radioteater av Sonja Åkesson, Pablo Neruda och Rainer Werner Fassbinder. Hon gästspelar i Helsingfors och uppmärksammas av regissören Vivica Bandler som ska bli Stads-teaterns chef under tio explosiva år. Samtidigt ger Osten ut boken *Barnteater – En klassfråga* (1970) och gör research om barn och kultur i Gambia, Ghana, Mali, Sierra Leone och Tanzania.

Den publika succén kommer med den feministiska musikalen *Jösses flickor* 1974, författad av henne och en grupp jämnåriga. Sånger som "Befrielsen är nära" och "Vi kan, vi vill, vi törs" blir slagdängor och lever än i dag i allsångsrepertoaren.

Suzanne Osten är på väg att bli stor. Före trettio har hon satt upp ett antal internationella dramatiker, fått en Grammis för *Sånger om kvinnor* och samarbetat med författareliten. Hon har samlat erfarenheter konstnärligt och som ledare, tänjt på gränser, kvalificerat sig – metodiskt. Trettio år gammal är det dags för henne att öppna eget! Under teaterchefen Vivica Bändlers beskydd och med Per Lysander som dramaturg startar Suzanne Osten Unga Klara, vid Sergels torg. Centralare kan det inte bli.

Bland alla Unga Klaras framgångar glänser särskilt *I lusthuset* (1988, efter en bok av Jane Bowles) med Ostens oväntade rollbesättning. Jag kommer aldrig att glömma publikens eufori och ljudnivån i pausen. Suzanne Osten hade gett Malin Ek rollen som den lille spanjoren Solares som på ett obegripligt, men helt naturligt sätt får kvinnor att både lyssna och lyda. Hur bar han sig åt, med sina hessa gubbröst och charmlösa fysionomi? Ensemblen var i särklass: Etienne Glaser (en kärlek både på scen och utanför) och Hanna Hartleb (hennes egen dotter) hade gudabenådade motspelare i Pia Johansson, Gunilla Röör och Rikard Wolff, den senare i rollen som mamma. Annorlunda, roligt, tänkvärt. Aldrig hade väl könsfaktsteori gestaltats så här?

PRECIS SOM PÅ scenen har memoartriptyken sin egen rolluppsättning. Många roller

– som mamma Gerd, pappa Toni och storsyster Pia – har flera namn. Pappan, flykten, är ömsom Berlinaren, clownförälder och trollmor. I första akten uppträder även en barnplågåre, en knäppgök, en blind siare och "den elakaste regissören" (gissa vem?). Två gudmödrar uppträder, den franska advokaten Suzanne respektive gudmor Carlota "spansk cirkusartist, Gerds vän från ett mytiskt förflutet". Mamma Gerd, filmkritikern och författaren, vars psykiska sjukdom dottern har skildrat i filmen "Mamma" går i samtal inte hos doktor Freud utan hos "doktor Fjord".

Konstnärer, journalister och kollegor som varit viktiga för Suzanne Osten förekommer däremot med för- och efternamn: Erik Uddenberg, Kerstin Ekman, Åsa Linderborg och många fler. Hedras den som hedras bör är principen. Namngivningen är ett utslag av Ostens moraliska hållning. Det är de goda krafterna i världen som ska få utrymme och hedras med klarhet. Falska människor och öppna fiender göms med kodnamn, i marginalen.

Men särskilt riktar den snart 80-åriga Suzanne Osten strålkastaren mot barn och unga, naturligtvis som målgrupp och publik, men framför allt som spejare, sanningssägare och medskapare. En gång leder hon till exempel en skumpig bussresa till ett kommuncenter i en latinamerikansk favela, med teaterfolk och studenter som oroar sig för tilltaget. Men Osten får sina vänner skådespelarna att improvisera scener på förslag av kåkstadens barn som samlats.

De njuter av mötet med skådespelare som kan ge kropp åt erfarenheter de själva har. [...] Massor med förslag på vad idiotiska vuxna säger och gör – visa. Jubel när vi regisseras av dem. [...] Ögonblicket – teaterns kraft, här på kommuncentret, med orädda svettiga ungar i gemensamma scener ur barndomens guldgruva, de små grymma iakttagelser och studenternas scener om sina erfarenheter som barn – fyller mig totalt.

Om Osten andas stolthet och glädje över sitt yrkesliv – även om det slutade med utfrysning från moderatern och en plågsam flyktigtillvaro för Unga Klara – så är hon skoningslös gentemot sitt privata jag. Hon har tappat bort bonusbarn, varit en *shopaholic*, svikit vänner, inte gjort sitt bästa alla gånger i det sociala livet.

Blir det då intressant hela vägen? Nja, skulle jag säga. Men det är inte lätt att av-göra vad som borde sällats eller strukits. De läsare som gillar Suzanne Ostens ständiga förnyelse kommer att läsa det som intresserar just dem, och som en epokgörande frontfigur i svensk teaterhistoria bjuder



► Suzanne Osten.

Suzanne Osten på oskattbara hågkomster, reflektionen och analyser. Mumma för forskningen.

Det enda avsnitt sticker ut som försumbart är hennes tid som student i gestaltterapi. Samtidigt bevisar det på ett gripande sätt åldrandets obevekliga grymhet. När hon äntligen står där med sitt examensbevis som gestaltterapeut anses hon för gammal för att använda sig av det.

Ostens starka berättelser inramas och ledsagas av ett stort antal foton och teckningar med scener ur yrkeslivet, ackompanjerade av utsökta teckningar signerade storsyster Pia Bäckström. Det första professionella porträttet i boken visar mamma Gerd djupt innesluten i sig själv, valhant stöttande sin några månader gamla dotter Suzanne in knät. Den nakna lilla Suzanne, centralt i bild, blickar utåt-uppåt med en undrande uppsyn. Ett svartvitt foto där distansen mellan mor och barn skrämmer.

BOKENS FORMGIVNING ÄR spektakulär. Pärmar och inlaga lyser i 1970-talets fräcka kulörer. På skyddsomslaget vilar Suzanne Osten upp och ned i en prickig och randig Mahjongkostym av det nya materialet velour, med sotade ögon och en otänd cigarett dekorativt dinglande i ena handen. Sällan möter man en biografisk text och en formgiven artefakt som så kongenialt speglar en sällsynt modig och envis nydanare av teatern.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

■ DEN FEMTIOTREDJE SÅNGEN i *Aniara* skrev Harry Martinson om en egen-domlig syn. Det stora vilsekomna rymdskeppet passerades i rymden av ett spjut, ”den smalaste, den magraste av syner: ett spjut som rörde sig i Univer-sum”. När Pella Kågerman och Hugo Lilja mer än 60 år senare gjorde sin prisade filmversion av diktverket, fick spjutet vara en stor kompakt metall-cylinder som först väckte hopp om räddning hos besättningen, men efter att den bärgats och tagits ombord visade sig kompakt och otillgänglig. Den var, som Martinson skrev, ”på något sätt ej till att tro på, var meningslöst som föremål för tro.”

Under arbetet med filmen kunde filmskaparna läsa om en oväntad upptäckt vid ett observatorium på Hawaii, ett föremål som tycks ha kommit in i solsystemet med hög hastighet nästan vinkelrätt mot jordens bana, svängt runt solen, och sedan det upptäckts passerade jorden på ett avstånd större än 60 gånger månens och därpå för vidare ut i rymden med så hög fart att det aldrig lär återvända till solsystemet igen. Man kunde uppskatta att föremålet var mellan 100 och 1000 meter långt. Det var så litet att man på det stora avståndet inte kunde se direkt hur det såg ut – man fick tolka vad det var fråga om genom att studera det samlade ljuset som kom från solen och reflekterades i föremålets yta.

Under de knappt tre månader som det kunde observeras innan det försvann i mörkret varierade ljusstyrkan kraftigt och ganska regelbundet med en period kring åtta timmar. Ur detta kunde man dra slutsatsen att det roterade, och att det var avlångt, med en bredd högst en femtedel av längden. Frågan var om det var cigarrformat, som på en suggestiv teckning som snabbt sprids över världen, eller en avplattad skiva som man såg från sidan när det tycktes lysa svagare. Att döma av ljusstyrkan hade det också stor reflektionsförmåga, betydligt större än typiska asteroider, särskilt för rött ljus.

Det rörde sig också på ett oväntat sätt: på vägen bort ifrån solen bromsades det av solens gravitation, men inte så mycket som man kunde vänta, utan fick extra fart på något sätt. Så kan vanliga kometer bära sig åt, vilket beror på att de, när de värms upp av solen, sprutar ut gas från is som förångas i deras kärnor, ett slags raketeffekt. För kometerna leder detta till gasström-

centen anger att ordet börjar med ett diskret klickljud.) Eftersom det hade så hög fart att det måste ha kommit utifrån den interstellära rymden bortom solsystemet och var på väg dit ut igen fick det en ny klassifikation av Internationella Astronomiska Unionen, I1, där I står för ”interstellär” och 1 anger att det är det första kända objektet av detta slag som upptäckts i solsystemet. Sedan har man upptäckt ytterligare minst ett sådant objekt, men inte med så märkliga egenskaper som 'Oumuamua.

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Avi Loeb

Utomjordiskt

– De första tecknen på intelligent liv

(*Extraterrestrial – The First Sign of Intelligent Life Beyond Earth*)

ÖVERS. JIM JAKOBSSON

FRI TANKE | 262 S. | ISBN 9789188589958

VAR DET GÅTFULLA OBJEKTET SPEJARE FRÅN FRÄMMANDE CIVILISATIONER?

Recensent **Bengt Gustafsson**

ETT GÅTFULLT OBJEKT passerade solsystemet 2017. Det rörde sig med hög fart på ett sätt som påminner om kometer men saknade deras typiska svans. Avi Loeb, professor i astrofysik vid Harvard, menar att det märkliga objektet kan ha varit en sond från en utomjordisk civilisation, en tanke som dock fått mycket kritik från forskarsamhället. Boken är högst läsbar, men bör läsas tillsammans med den kritik som riktats mot Loeb på denna punkt.

mar, lysande svansar som sträcker sig genom det inre solsystemet och pryder våra natthimlar. Men från detta objekt syntes inte någon tillstymmelse till svans. Inte heller när man mönstrade objektet noga med rymdteleskop kunde man spåra några gasflöden.

Detta gåtfulla objekt fick snabbt namnet 'Oumuamua, ett hawaiianskt ord som lär betyda ”spejare”. (Den inledande ac-

'OUMUAMUA STÅR I centrum i en bok som en astrofysikprofessor vid Harvard, Avi Loeb skrivit och som nu kommit på svenska med titeln *Utomjordiskt – De första tecknen på intelligent liv*. Författaren har bland annat arbetat med projekt som rör universums första stjärnor och med kollisioner i vilka svarta hål är inblandade. Han har också gjort sig känd för förslaget att sända en mycket lätt rymdsond till den närmaste stjärnan, Proxima i Centauren, som har en planet relativt lik jorden, med en kamera för att fotografera planeten. Eftersom avståndet dit är drygt 4 ljusår måste sonden ges en mycket stor hastighet för att hinna fram i rimlig tid. Loeb tänker sig att accelerera sonden till en hastighet kring halva ljushastigheten genom att skjuta på den från jorden med en mycket stark laser. För att fånga upp strålningen skulle sonden förses med ett stort och tunt segel.

Detta spektakulära projekt ådrog sig intresse hos miljardären Yuri Milner, en oligark med rysk bakgrund i USA (döpt efter Jurij Gagarin), som förutom investeringar i ett antal jätteföretag

som Facebook och Twitter har instiftat ett stort Breakthrough Prize som går till ”toppforskare inom grundläggande vetenskap, de discipliner som ställer de största frågorna och ger de djupaste svaren”. Det var han som ställde kravet att sonden skulle fullborda färden inom hans egen livstid. Stora pengar skulle behövas för att åstadkomma detta ”Star Shot Initiative” mot Proxima Centauri; det lär handla om be-

lopp av samma storleksordning som krävdes för de dyraste vetenskapliga projekten på jorden, som Large Hadron Collider på Cern eller James Webb Space Telescope.

Ett par år efter det att Loeb börjat planera sitt "stjärnskott" hörde han nyheten om 'Oumuamua. Och tanken slog honom att detta gåtfulla objekt kunde vara något i samma stil som hans planerade projekt, ett slags sond från en främmande civilisation, med ett stort segel för att fånga strålning. Tanken fick stöd av observationen att sonden fick ett tillskott i hastighet bort från solen som jämnt avtog med kvadraten på avståndet till solen, precis vad man kunde vänta sig av 'Oumuamua om den accelererades av strålningstryck och inte av mer eller mindre tillfälliga utbrott av gasstrålar.

Idén om 'Oumuamuas natur, som Loeb och hans postdoktorand Shmuel Bialy skev en artikel om, har fått utstå mycket kritik från forskarsamhället. Skulle ett tunt segel verkligen klara resan genom den interstellära rymden och rotationen vid solpassagen? Skulle en snabb passage verkligen vara ett meningsfullt sätt för en främmande civilisation att skaffa information om ett avlägset solsystem? Var inte andra "naturliga" förklaringar mycket troligare, som till exempel att 'Oumuamua skrapats loss vid ett nedslag av en mindre himlakropp på en planet i ett fjärran solsystem och då kastats ut i den interstellära rymden? Kunde inte accelerationen efter solpassagen trots allt förklaras som en "raketeffekt", låt vara att gasflöden inte kunnat påvisats, kanske för att gasen var av ett slag som är svårt att upptäcka, som vätgas eller kvävgas? Loeb's invändningar mot denna kritik är till stor del statistiska. Varje ovanlig egenskap hos 'Oumuamua må kunna tänkas förekomma, men att så många egenskaper skulle finnas på en gång hos samma himlakropp finner han ytterst osannolikt.

I Loeb's bok ges en fyllig bakgrund till hans idéer om 'Oumuamuas ursprung. Han presenterar utvecklingen av SETI ("Search for Extraterrestrial Intelligence") från slutet av 50-talet när det mest handlade om att spåra radiosändningar från utomjordiska civilisationer, till bredare ansatser, som i astrobiologin där man till exempel söker spår av liv genom att studera sammansättningen av atmosfärerna hos planeter bortom solsystemet. Inom "astroarkeologin" försöker man finna rester av

mer eller mindre forntida civilisationers verksamhet, till exempel genom att försöka spåra deras försök att bygga väldiga konstruktioner, så kallade Dysonsferer, omkring sina stjärnor för att tillgodogöra sig mer av den utstrålade energin. Eller så skulle man kunna sända ut rymdsonder över de väldiga vidderna i rum och



tid för att rapportera från andra stjärnor. Loeb beklagar det ringa intresset, eller till och med föraktet, bland hans kollegor för dessa forskningsansträngningar, men konstaterar att intresset nu växer bland unga forskare.

I BOKEN PLÄDERAR Loeb ivrigt och på ett medryckande sätt för djärvare forskningsansatser och större risktagande vid val av forskningsfält och kritiserar forskningsrådets tendens att mest satsa konservativt, på standardforskning eller bekräftande forskning mer än på verkliga nyupptäckter. Han bemöter kritiken mot de egna idéerna om 'Oumuamua med schwungfulla argument om forskarsamhällets räddhågade eller korrupperade konservatism, och menar att föremålets unika egenskaper kräver ett radikalt nytänkande. Han betonar upprepade gånger att forskning måste grundas på evidens och tycks mena att observationerna ofrånkomligen leder åt hans håll; om vi inte följer hans tanke-

gångar riskerar vi att förlora något av avgörande betydelse. Flera gånger återkommer han i sammanhanget till berättelsen om Galilei, som i brev till Johannes Kepler berättar om filosofer som vägrat se genom hans teleskop. "Om de enda hypoteser vi kan överväga när vi ställs inför 'Oumuamuas exotiska egenskaper är naturliga men statistiskt osannolika – kan vi göra något värre än att bara fördröja vår civilisations nästa språng framåt. Vi kan komma att kliva ut i avgrunden."

Loeb tycks ha en viktig ambition att nyttja tillfället till undervisning om vad som brukar kallas Den vetenskapliga metoden. Detta är utmärkt, men det är synd att han då också låter boken utvecklas till en pamflett. Så sker när han upprepade gånger, utan att direkt anknyta till empiriska fakta, kritiserar de fysikerkollegor som arbetar längs matematiska linjer, till exempel strängfysiker och kosmologer med mångvärldsmodeller. Han tycks inte se att dessa ansträngningar syftar till att finna logiska sammanhang mellan olika matematiska modeller som i dag är oförenade och motsägelsefulla, såsom allmän relativitetsteori och kvantmekanik. Ansträngningar av det slaget har historiskt sett öppnat nya och vida forskningsfält. Loeb's kritik kunde möjligen ursäktas med hänvisning till de relativt små framsteg som gjorts inom de kritiserade fälten under

senare år, men han sveper med större tag omkring sig – det är sökandet efter logiskt och matematiskt sammanhängande naturbeskrivningar som han tycks se som meningslöst. Som jag ser det löper i fysiken både en empiristisk och en rationalistisk tradition parallellt, och många av de stora framstegen har nåtts först när dessa båda fått uttryck och samverkat. Särskilt märkligt blir det i boken när Loeb som ett föredöme lyfter fram Einstein, som just arbetade med fokus på att skapa logiskt sammanhang mellan olika teorier.

LOEB ARGUMENTERAR OCKSÅ föredömligt om nödvändigheten att göra naturvetenskapen och dess resultat tillgängliga för allmänheten, och detta inte bara för att mycket av forskningen finansieras av skattemedel, utan också för att allmänheten då "kan inrikta sina barns intressen och strävanden, samhällets starkaste intellekt, på de mest krävande utmaningarna". Det gäller då förstas att försöka inse vilka



► Så här föreställer sig en konstnär vid European Southern Observatory att 'Oumuamua ser ut, alltså som en asteroid.

dessa utmaningar kan vara. Man slås lätt av misstanken att författaren menar att det inte minst rör sig om att tillvarata de främmande civilisationernas försök till kontakt. När författaren nu verkar som forskningsförmedlare, skulle man önska att han i högre grad hade tillämpat de

mänheten, som har större svårighet att bedöma värdet av de fakta som serveras, än när man vänder sig till mer sakkunniga kollegor. Det står självklart envar fritt att publicera sina tankar och idéer utan granskning av kollegor och försiktiga redaktörer, men för forskare och deras forsk-

i stället är en fråga om öppningen eller "aperturen". Ett annat är att Andromedagalaxen, sedd en klar och mörk kväll från Tasmanien (!), skulle framträda som "en regnbågsskimrande fläck". Detta intryck kan man få av färgbilder, men för blotta ögat, men nattseendets färgokänslighet, är det väl snarare fråga om en blekt vitaktig fläck, när detta mer än 2 miljoner år gamla ljus träffar ögonens näthinnor.

”Men Loeb drar sig heller inte för att allt emellanåt styrka sin framställning med delar av sina meritlistor, som är imponerande, vilket också förmodligen är vad han själv vill ha sagt. Det känns här och var som att läsa en ansökan om en professur eller ett större forskningsanslag.”

principer som av tradition tillämpas vid kommunikation inom forskarvärlden, när det gäller saklighet och kritisk blick både på egna och andras resultat. Det är generellt sett märkligt att man vid popularisering av vetenskapen inte tagit till sig den praxis med granskning av oberoende kollegor, "peers", som blivit standard i forskningsvärlden, innan man går till publicering. Detta borde i själva verket vara mer angeläget när man vänder sig till all-

ning kan det i tider av "fake news" och godtycklig relativism vara klokt att inte ge intryck av att man nyttjar sin position och lön till att producera partsinlagor, om än aldrig så värtaliga.

Boken är högst läsbar, ledigt och entusiastiskt skriven. Den, och översättningen av den, skulle dock ha mått väl av en fackgranskning. Ett exempel är att läsaren ges intrycket att brännvidden sätter gränsen för teleskopets kraftfullhet, medan det

ETT INSLAG SOM blivit vanligt i populärvetenskap under senare år är att författaren framträder personligen i framställningen, berättar historier och anekdoter, tar ställning till olika mer eller mindre ovidkommande förhållanden och kanske inte drar sig för att karakterisera sina kollegor. Detta är också fallet i Loeb's bok, och visst kan det göra texten mer underhållande att låta forskaren framträda som människa. Men Loeb drar sig heller inte för att allt emellanåt styrka sin framställning med delar av sina meritlistor, som är imponerande, vilket också förmodligen är vad han själv vill ha sagt. Det känns här och var som att läsa en ansökan om en professur eller ett större forskningsanslag. Uppenbarligen är detta ett led i övertalningsförsöket, tänkt som skäl att vi ska tro på att 'Oumuamua verkligen måste vara "ett första tecken på intelligent liv". Eller kan-

ske har det ett vidare syfte: att få läsaren övertygad om att vi har att göra med Riktig Vetenskap och inte bara ”melloforskning”, för att låna en term från en kollega som irriterat sig på det slags verksamhet som uppkommer när forskare, med stöd av finansierare som söker uppmärksamhet och media som vill sälja sensationer, inlåter sig på spektakulär ”forskning” som inte har gedigen grund och kanske inte heller väsentligt vetenskapligt intresse. Men behovet att legitimera forskningen hindrar inte att skrytsamheten står i bisarr kontrast till Loebes betonande av ödmjukhet som en viktig dygd inom vetenskapen. Möjligen ska man se detta som ett rörande försök till ett slags självtukt.

”Men behovet att legitimera forskningen hindrar inte att skrytsamheten står i bisarr kontrast till Loebes betonande av ödmjukhet som en viktig dygd inom vetenskapen. Möjligen ska man se detta som ett rörande försök till ett slags självtukt.”

TROTS MINA INVÄNDNINGAR kan boken rekommenderas för nykter läsning. Den bör då balanseras med läsning av några av de kritiska artiklar och kommentarer som boken, och Loebes artikel med Shmuel Bialy, väckt. I själva verket är detta ett utmärkt studentprojekt för träning i kritiskt tänkande. Och inte minst blir man då bekant med en mycket intressant himlakropp, som fortfarande är en gåta, antingen den är ”naturlig” eller ej. Men eftersom ’Oumuamua nu försvunnit ur synhåll är frågan om vi någonsin får veta så mycket mer. Tills det dyker upp fler himlakroppar av samma slag lär det fortsätta vara som Harry Martinson skrev:

Men efteråt satt vi i grupper länge
och talade uppjagat med varandra,
om spjutet och dess väg och om dess ursprung,
Men ingen visste, ingen kunde veta.
Någon gissade, men ingen trodde.

► Bengt Gustafsson är professor emeritus i teoretisk astrofysik.

Patrick Radden Keefe
Smärtans imperium
– Berättelsen om familjen Sackler
och opioidkrisen

(*Empire of Pain – The Secret History of the Sackler Dynasty*)

ÖVERS. EVA JOHANSSON

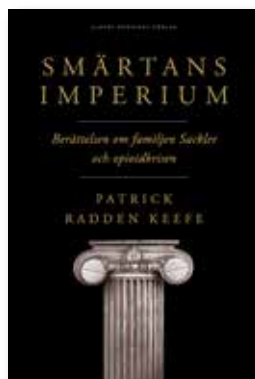
BONNIERS | 566 S. | ISBN 9789100190774

SMÄRTLINDRING SOM GAV UPPHOV TILL USA:S VÄRSTA HÄLSOKRIS

Recensent **Ingemar Engström**

FAMILJEN SACKLER HÄVDAR att det smärtstillande läkemedlet Oxycontin inte var beroendeframkallande och marknadsförde det hänsynslöst. Detta gav upphov till en missbruks-epidemi som kostat en halv miljon amerikaner livet. I sin väldokumenterade bok granskar Patrick Radden Keefe familjen Sacklers agerande.

NATURVETENSKAP & TEKNIK



UNDER DE SENASTE 20 åren har mer än en halv miljon amerikaner dött i den så kallade opioidkrisen. Det är nästan tio gånger fler än antalet soldater som dog under Vietnamkriget och nästan lika många som dog i aidsepidemin. Hur var det möjligt att ett

läkemedel mot smärta, godkänt av de amerikanska myndigheterna, kunde åstadkomma en katastrof av denna dimension? Vilka krafter är det som drivit fram denna USA:s värsta hälsokris alla kategorier. Eller var det kanske inte ett ”missstag”, utan snarare en noggrant planerad händelsekedja som kan hänföras till bristande moral hos en enda familj vid namn Sackler?

En sådan tolkning av epidemins orsaker framträder tydligt i den prisbelönta boken *Smärtans imperium*, skriven av den amerikanske grävande journalisten Patrick Radden Keefe, skribent i *The New Yorker*. Med stor noggrannhet kartlägger författaren historien kring opioidkrisen med fokus på familjen Sackler. Krisen har redan dokumenterats i åtskilliga böcker och tv-serier, såsom *Crime of the Century* på HBO, så vad har då Keefe att tillföra historien? Framför allt är det fokuseringen på den familj som kan anses vara ansvariga för katastrofen. Keefe belägger detta med en enorm mängd källor (notapparaten upptar 82 sidor), inklusive de domslut, grundade på tusentals stämningar från delstater, kommuner och patientgrupperingar, som år 2019–2020 ledde fram till ekonomiska uppgörelser i vilka familjens företag Purdue dömdes att betala mer än 20 miljarder dollar i skadestånd till de drabbade, detta trots att familjen hela tiden förnekat allt ansvar för det inträffade. Beloppet är även med amerikanska mått mätt skyhögt, men det drabbade ingen fattig. Familjen hade vid det laget nämligen gjort sig en förmögenhet av ännu mycket större mått.

Arthur Sackler, den äldste av tre bröder, föddes 1913 i en familj som drev en liten livsmedelsaffär i Brooklyn, New York. Arthur var en extremt begåvad person som redan som barn hade många strängar på sin lyra. Han lyckades tidigt med affärer och arbetade under skolåren bland annat med att skriva annonstexter för diverse bolag. Med egna pengar kunde han sedan söka in till läkarutbildningen på New York University och kom sedan att bli psykiater. 1960 lanserade läkemedelsföretaget Roche preparatet Librium, som var ett av de första så kallade lugnande läkemedlen med särskilt fokus på ångestdämpning. För att få hjälp med marknadsföringen av det nya preparatet, vars namn var ett teleskopord av ”liberation” och ”equilibrium”, vände sig Roche till Arthur Sackler, som tillsammans med sina bröder Mortimer och Raymond drev det lilla läkemedelsföretaget Purdue. Sackler förstod att preparatet skulle kunna lanseras för den breda allmänheten i den ”Age of Anxiety” som rädde i början på 1960-talet. Inom några få år hade fem miljoner amerikaner forskrivits detta läkemedel.

Tre år senare kom Roche med läkemed-

let Valium, vars namn var en lek med det latinska ordet *valere*, som betyder "må bra". Arthur Sackler anlätades för marknadsföringen även av detta preparat. För att undvika kannibaliseringseffekter föreslog denne att Librium skulle användas vid oro medan Valium var bättre anpassat för "psykiska spänningar" – en indikation som var bred nog för att kunna aktualiseras till stora patientgrupper. Beskrivningen i en typisk annons för Valium kunde vara: "35, ensamstående och psykoneurotisk". I mitten på 1970-talet hade 60 miljoner patienter förskrivits Valium, som blev en enastående framgång. Roche blev inte bara det mest lönsamma läkemedelsföretaget i världen genom dessa psykofarmaka, utan ett av de mest lönsamma företagen alla kategorier. Med hjälp av ett förmånligt provisionsavtal kunde bröderna Sackler samtidigt bygga upp en stor förmögenhet på kort tid.

Arthur var en fenomenal marknadsförare och visste genom sin läkarefarenhet hur läkare tänker och handlar. Han låg bakom utvecklingen av en armé av så kallade läkemedelskonsulenter som genom personliga besök hos enskilda läkare drev på förskrivningen av preparaten. Ofta var dessa besök guldkantade genom gåvor och förmåner av olika slag. Preparaten annonserades dessutom i stor omfattning direkt till patienter, ett förfarande som var och är tillåtet i USA medan det i alla andra länder i världen förutom USA och Nya Zeeland var och är förbjudet. Bröderna Sackler, i synnerhet Arthur, arbetade helt i det fördolda i förhållande till samhället, men byggde starka nätverk med läkarkåren

genom konferenser, utbildningar och enskilda besök.

UNDER 1980- OCH 1990-talet hade intresset för palliativ vård i livets slutskede vuxit i takt med medvetenheten om att många patienter, i synnerhet med cancerdiagnoser, lider av svåra smärtor. Det fanns ett starkt behov av att ta fram läkemedel specifikt riktade till denna patientgrupp. Morfin hade funnits under lång tid men har en del besvärande biverkningar och är också förknippat med risk för beroende, vilket innebar att många patienter inte fick del av kraftfulla läkemedel av typen opiater, det vill säga morfin och andra opiumderivat.

Sacklers såg i detta läge ett behov av att ta fram ett läkemedel som hade morfins kraftfulla verkan utan att vara beroendeframkallande. År 1995 lanserade Purdue läkemedlet Oxycontin som är en så kallad semi-syntetisk opioid. Med sina erfarenheter av den aggressiva marknadsföringen av bland annat Librium och Valium var man nu beredd att göra samma sak med Oxycontin. Det var nu framför allt Arthurs son Richard som drev på lanseringen, bland annat med följande uttryck: "Lanseringen av Oxycontin kommer att följas av en receptstorm som kommer att begrava konkurrenterna". Prognosen kom snart att slå in.

Dessutom fick man snart tillstånd av den amerikanska läkemedelsmyndigheten för att lansera läkemedlet till patienter med alla sorters medelsvår till svår smärta, inte bara sådan förknippad med cancer. Sacklers såg naturligtvis den oerhörda po-



► Patrick Radden Keefe.

tentialen i en sådan indikationsvidgning, eftersom kroniska smärtor är mycket vanliga bland befolkningen.

Marknadsföringen av Oxycontin byggde på en önskan från företagets sida att "avstigmatisera" morfin som smärtstillande läkemedel så att läkare vågade förskriva preparatet till alla människor med någon form av kroniskt smärttillstånd. Förutsättningen för att få ett genomslag i läkarkåren var emellertid att man lyckats uppfinna ett preparat som inte var beroendeframkallande. Purdue påstod, med stöd i en artikel i den prestigefyllda vetenskapliga tidskriften *New England Journal of Medicine* med titeln "Vanebildning sällsynt hos patienter som behandlas med narkotiska preparat", att man i en undersökning av över 11 000 patienter som hade använt opioider under flera år bara hittat fyra fall av konstaterat missbruk. Detta påstående fick omedelbart ett kraftigt genomslag och bidrog starkt till den snabbt ökade förskrivningen av Oxycontin.

Det har senare visat sig att inlägget i tidskriften inte var en expertgranskad artikel, utan endast en fem meningar lång insändare skriven av två läkare från Boston. Den baserades på patienter som under en begränsad period hade följts under korta sjukhusvistelser. Författarna till inlägget har långt senare meddelat att de "häpnat" över hur stora växlar Purdue dragit på denna obetydliga text för att rättfärdiga sin marknadsföring. Men skadan var redan skedd och den aggressiva säljarkåren fick det argument de behövde inför sina kontakter med de förskrivande läkarna. Företaget riktade sin marknadsföring till vissa särskilda grupper i befolkningen,



► Protest utanför Purdue Pharma i september 2019.



► Arthur M. Sackler Gallery invigdes 1987 och bygger på en donation till Smithsonian Institution.

särskilt i socioekonomiskt utsatta områden med hög förekomst av kronisk smärta. Oxycontin kom snart att bli en storsäljare och sålde för över en miljard dollar redan efter några få år.

Så småningom blev det uppenbart att Oxycontin användes i direkt missbrukssyfte, med eller utan smärta som orsak. Preparatet blev en partydrog, men så småningom i ännu större utsträckning en gatudrog. Användandet av Oxycontin fick snart epidemiska proportioner och väckte en viss, men initialt ändå ganska beskedlig diskussion om preparatets för- och nackdelar. Det var uppenbart att det från att ha haft en rent medicinsk indikation kom att bli en missbruksdrog, endera ensamt eller som inkörsport till tyngre droger såsom heroin och i synnerhet fentanyl, som är extremt mycket mer kraftfull drog. En socialpolitisk debatt uppstod så småningom som dock inte tycktes bekymra familjen Sackler. I den mån de alls yttrade sig i debatten ville man förskjuta fokus från preparatet till användarna. Det var missbrukarna som var problemet, inte preparatet.

FAMILJEN SACKLER HADE vid denna tidpunkt ett grundmurat rykte som filantroper av stora mått. Arthur var en hängiven konstsamlare, vilket så småningom kom att bilda grunden till en rad stora donationer till museer som Smithsonian, Moma, Louvren, Tate Modern med flera. Likaså donerades stora belopp till amerikanska universitet, såsom Harvard, Yale och Columbia. I samtliga fall ställde donatorerna krav på att det klart skulle framgå varifrån donationerna kom. Så kom det till exempel att uppföras en särskild Sacklerflygel i The

Met i New York och särskilda avdelningar vid de andra toppmuseerna världen över. På grund av sitt anonyma sätt att verka i det amerikanska näringslivet var det inte uppenbart på vilket sätt familjen Sackler skapat sin rikedom, som vid det här laget upp gick till många miljarder.

”En socialpolitisk debatt uppstod så småningom som dock inte tycktes bekymra familjen Sackler. I den mån de alls yttrade sig i debatten ville man förskjuta fokus från preparatet till användarna. Det var missbrukarna som var problemet, inte preparatet.”

Det var först långt senare som grävande journalister och författare, inte minst Patrick Radden Keefe, började klagöra sambanden mellan familjen Sackler, läkemedelsmyndigheten FDA, reklambranschen, läkarkåren och patientorganisationerna. Epidemin hade då fått enorma proportioner som chockerade politiker, rätts-samhälle och allmänhet.

Keefe beskriver med stor detaljrikedom hur åklagare på olika nivåer ställde företaget Purdue inför rätta. Företaget var då uppdelat på en rad olika mindre företag och ägarförhållandena var svårutredda. Sacklerfamiljen hade förstas en hel armé med slipade affärsjurister i sin tjänst. Efter många års manglande i rättsapparaten i USA blev utfallet alltså gigantiska ekonomiska uppgörelser i miljardklass. Familjen Sackler vägrade emellertid att rubricera

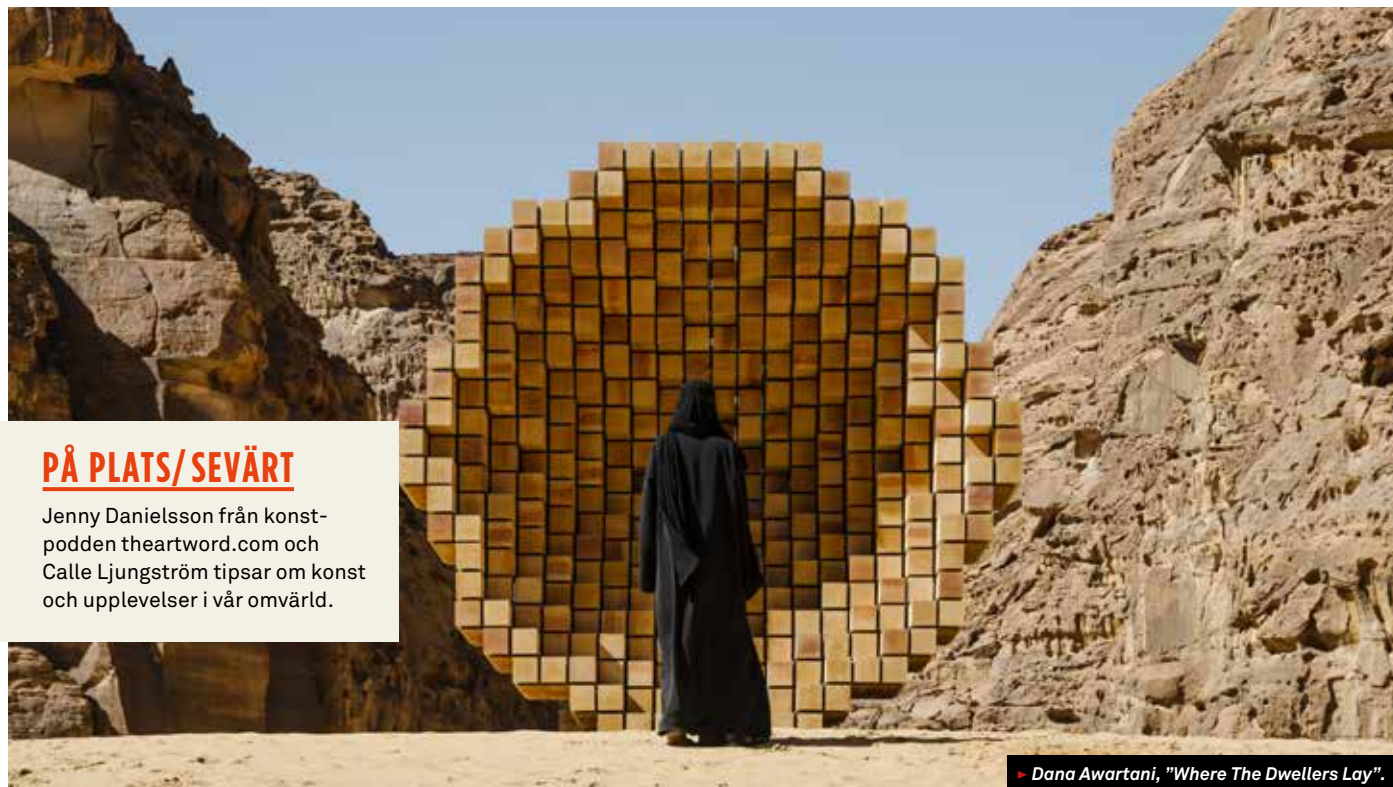
dessa som skadestånd, eftersom de inte ansåg sig ha något egentligt ansvar för epidemin. I och med dessa uppgörelser gick företaget Purdue i konkurs, men familjen hade dessförinnan räddat hem en extremt stor förmögenhet och är fortfarande den trettionde rikaste familjen i världen enligt *Forbes Magazine*. Eftersom patentet på Oxycontin gått ut finns det dock andra företag som producerar läkemedlet, vilket innebär att opioidkrisen inte på något sätt är över även om Purdue inte längre finns.

Keefes bok är en berättelse om en oerhört ekonomiskt framgångsrik familj i USA, vars förmögenhet helt skapats genom en skrupellös marknadsföring av narkotiska preparat grundad på felaktiga vetenskapliga påståenden. Preparatet riktades särskilt mot socioekonomiskt utsatta grupper och har på ett par årtionden medfört en halv miljon dödsfall i överdoser och ett okänt antal personer med kroniskt missbruk av smärtstillande läkemedel. Detta var möjligt i ett land med ett icke sammanhållet hälso- och sjukvårdssystem, där utrymmet för kommersiella påtryckningar fortfarande är mycket stort. I boken beskrivs också de semipermeabla gränserna mellan läkemedelsindustrin och den regulatoriska myndigheten FDA. Familjen kom med sina generösa donationer att bli välkända som mecenater till

världens främsta museer och universitet – ett förfarande som brukar kallas ”reputation laundering”.

Keefe ger en riktigt obehaglig inblick i hur en familj med bristande moral utnyttat kapitalismens mekanismer på ett sätt som skapat en ohygglig, mänsklig katastrof som hade kunnat förhindras om samhället skapat och använt andra kontrollmekanismer än vad som uppenbarligen står till buds i det amerikanska samhället. Ingen ekonomisk uppgörelse i världen kan gottgöra denna katastrof vars slut vi ännu inte sett.

► Ingemar Engström är professor i barn- och ungdomspsykiatri vid Örebro universitet.



PÅ PLATS/SEVÄRT

Jenny Danielsson från konstpodden theartword.com och Calle Ljungström tipsar om konst och upplevelser i vår omvärld.

► Dana Awartani, "Where The Dwellers Lay".

OMSTRIDD ÖKENVANDRING

ALULA, SAUDIARABIEN

► Ett av de senaste årens mest omtalade konstarrangemang har just avslutat sin andra biennial. På den arabiska halvön, i det av UNESCO världsarvsklassade ökenområdet AlUla – med spektakulära naturvärden och 7000-åriga spår av civilisation – har femton inbjudna konstnärer erbjudits att fritt skapa verk som förhåller sig till den omgivande miljön och tematiskt referera till upplevelsen av en hägring eller oas, "Sarab".

Givet det storslagna formatet och generösa resurser för genomförande är lockelsen att få förverkliga ett konstprojekt här uppenbar, och resultaten som vi ser redovisade i video och pressbilder antyder förstås en överväldigande besöksupplevelse. Man tappar nästan hakan.

Prestigeprojekt på den internationella konstscenen som flyttar fokus från den traditionella västvärlden är välkomna, men utställningen Desert X AlUla har från start varit föremål för kraftig kritik eftersom en av finansörerna är den Saudiarabiska staten och landets brister när det gäller mänskliga rättigheter har blivit alltmer internationellt uppmärksammat på senare år.

[DESERTX.ORG/DX/DESERT-X-ALULA](https://desertx.org/dx/desert-x-alula)



► Den historiskt viktiga oasen AlUla.

Oasen AlUla ligger i nordvästra Saudiarabien, i en grönskande dal omgiven av branta sandstensklippor. Den har lockat till sig människor och handel i tusentals år. Tills nyligen relativt orörd av modern turism har den på senare år alltmer öppnats för besökare.

Konstprojektet Desert X AlUla är en avknoppning från dess amerikanska föregångare Desert X, ett utställningsformat som första gången visades 2017 i Coachella Valley, Kalifornien. Det är ett exklusivt format – redan valet att söka sig bort från de stora städerna innebär att upplevelsesugna besökare behöver



► Abdullah AlOthman, en hägring i metall.



► Serge Attukweiss vattenfall av guld.

investera mer av sin tid och pengar. Belöningen i AlUla är att fritt få vandra i landskapet bland de platsspecifika installationerna som skickligt förhåller sig till platsen. De medverkande konstnärerna är en internationell mix, men flertalet har sina rötter i Saudiarabien eller i Afrika. Några är internationellt mycket kända, andra ännu inte. ■



► Claudia Comte, "Dark Suns, Bright Waves."



STÖD DEN LÅNGSIKTIGA FINANSIERINGEN AV TIDSKRIFTEN RESPONS

För att kunna arbeta långsiktigt och utvidga verksamheten är vi utöver våra ordinarie prenumeranter och annonsörer beroende av finansiellt stöd och engagemang från stiftelser, organisationer, företag och enskilda individer. Från och med våren 2022 erbjuder vi möjligheten att teckna stödprenumerationer på *Respons*, en prenumerationsform framtagen för dem som tycker att det är viktigt att *Respons* också i fortsättningen ska kunna erbjuda ett plats för kunskapsspridning, fördjupande recensioner och diskussion av facklitteratur. En sådan kan tecknas på tre nivåer:

Stödprenumerationsnivå 1

25 000 kr / år

Upp till 10 tryckta tidskrifter (ink. inloggningsuppgifter till webben)
Inbjudningar till våra evenemang och slutna tillställningar. Annonsplats.
Stödprenumeranter på denna nivå listas på *Respons* webbplats

Stödprenumerationsnivå 2

50 000 kr / år

Upp till 15 tryckta tidskrifter (ink. inloggningsuppgifter till webben)
Inbjudningar till våra evenemang och slutna tillställningar. Annonsplats.
Stödprenumeranter på denna nivå listas på *Respons* webbplats

Stödprenumerationsnivå 3

75 000 kr / år

Upp till 20 tryckta tidskrifter (ink. inloggningsuppgifter till webben)
Inbjudningar till våra evenemang och slutna tillställningar. Annonsplats.
Stödprenumeranter på denna nivå listas på *Respons* webbplats
och i den tryckta tidskriften

Kontakta info@tidskriftenrespons.se för mer information



Urban Lundberg,
Chefredaktör och ansvarig utgivare *Tidskriften Respons*